

02.3 (97)
D-17
Қаҳрамон Ражабов

БУХОРОГА ҚИЗИЛ АРМИЯ БОСКИНИ ВА УНГА ҚАРШИ КУРАШ

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР
АКАДЕМИЯСИ ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ

БУХОРОГА ҚИЗИЛ
АРМИЯ БОСҚИНИ ВА
УНГА ҚАРШИ КУРАШ:

ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ

(1920—1924 йиллар)

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2002

Ушбу китобда босқинчи қизил армия қисмларига қарши Бухорода 1920—1924 йилларда олиб борилган кураш, унинг ташкилотчилари. Бу қаракатнинг ғалаба ва мағлубиятлари архив ҳужжатлари асосида таҳтиб этилади.

Рисола кенг китобхонлар иммаси учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: **Д. А. Алимова**, тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: **Ф. Ҳ. Қосимов**, тарих фанлари доктори, профессор
С. С. Аъзамхўжаев, тарих фанлари доктори, профессор

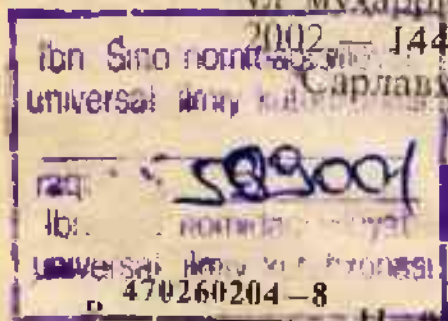
P17

Ражабов; Қаҳрамон.

Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920—1924 йиллар) / Масъул муҳаррир: Д. А. Алимова. — Т.: «Маънавият», 2002. — 144 б.

Сарлавҳада: ЎЗР ФА, Тарих институти.

ББК 63.3(5У—2Бухоро)

M 25(04)—02

© «Маънавият», 2002

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикасининг Мустақилликка эришганлиги ўзбек халқининг XX асрдаги энг жиддий ютуғи, катта галабаси бўлди. Барчага аёнки, биз инсоният тарихида, халқимиз тарихида ухшашли бўлмаган мураккаб бир даврни бошимиздан кечиряtmиз. Нафақат иқтисодий турмушимизда, балки онгу тафаккуримизда ҳам янгиланиш ва ўзгариш жараёнлари кечмоқда. Албатта, бу осонликча рўй бераётгани йўқ. Мустақилликнинг дастлабки 10 йили мураккаб кечганлиги бунга яққол далилдир. Бу йўлда биз эскича қарашларни, одамларимизнинг онгида совет замонасидан сақланиб келаётган мутелик, ҳадисираш, чуғиш ва боқимандалик асоратларини, турли зиддиятлар ва утиш даврига хос иқтисодий етишмовчиликларни, ишсизлик ва муҳтожликни, баъзан очикдан-очик душманлик қайфиятларини ҳам енгиб, қийинчилик билан бўлса-да, олға бораётганимизни ҳеч ким инкор эта олмайди.

Миллий мустақиллик ва озодлик йўли, эркин ҳаёт қуриш, демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини яратиш аслида мана шундай машаққатли бўлади. Бунга қўҳна тарихдан ҳам, яқин ўтмишимиздан ҳам қўпдан-қўп мисоллар келтириш мумкин.

Мустақиллик юртимизга, халқимизга ўтмишимизни англаш туйғусини юқтирди, имон ва эътиқодимизни қайтариб берди. Буюк тарихимизни ҳолисона ўрганиб, уни бирламчи манбалар асосида келажак авлодга етказиб бериш имконияти туғилди. Туркистон истиқлоли ва тараққиёти учун курашда ўз пирич жонларини фидо қилган, қўглуғ қонлари билан Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллигига мустаҳкам пойдевор тайёрлаган улуғ сиймоларнинг номларини замондошларимиз хотирасига муҳрлаш ва абадийлаштириш вақти аллақачон етди.

Тарихдан маълумки, мустақил совет тузуми ва коммунистик режимга, қизил армияга қарши қўп йиллар давомида Туркистон халқлари бир ёқдан бош чиқариб, қўлни қўлга бериб, ҳаёт-мамат жангларини олиб боришди. Қарийб йигирма йил давом этган бу ҳаракат совет режими даврида нотўғри талқин қилинди ва унга «босмағчилик» деб тамға босилди. Аслини олганда бу ҳаракат иштирокчиларининг қаҳрамонликлари, улардаги она Ватанга нисбатан бўлган жўшқин меҳр-муҳаббат туйғуси, ватанпарварлик, ўз халқининг тақдирини учун қайғуриш каби ҳислатлар бир буюк ғоя — **БУГУН ТУРКИСТОННИНГ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛИ ВА МУСТАҚИЛЛИГИ** ғоясида мужассамлашган эди.

Бухоро республикасидаги истиқлолчилик ҳаракати (1920—1924 йиллар) ҳам бугун Туркистон минтақасидаги бу ҳаракатнинг узвий қисми ҳисобланади. Бухороликлар қарийб беш йил даво-

мида қизил армияга қарши мардаларча курашчилар. Кураш шиддатли ва шифқатсиз кечди. Бироқ 1924 йилнинг охирида бухороликлар вақтинча мағлубиятта учрашди.

Туркистон минтақасида миллий-хулудий чегараланиш ўтказилган, 1925 йилдан бошлаб ҳаракатнинг янги даври бошланди ва у айрим узилишлар билан ун йил давом этди.

Маълумки, 29-йилларда Фаизулла Хужаев ва Турор Рискулов каби давлат арбоблари уз асарларида ушбу ҳаракат мавзусини тарихий ҳақиқатга мос равишда ёритишга нисбатан яқинлариган эдилар. Бироқ совет тарихчилари Л. Соловейчик, Ф. Илютко, А. Зевелёв, А. Бобохужаев, М. Иркаев, А. Эпонов, Х. Иноятов ва бошқа тадқиқотчиларнинг китобларида халқимизнинг Бухородаги истиқлол жанглари «босмачилик» ҳаракати тарзида тадқин қилинди. Совет мафқураси ва тоталитар режим ҳукмронлиги шароитида бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди.

Бухоронинг сунги ҳукмдори амир Саид Олимхоннинг «Бухоро халқининг ҳасрати тарихи» мемуари, машҳур тараққийшарварлар Аҳмад Заки Валидий Туғон ва Мунаввар қорининг «Хотиралар» асарларида, шунингдек, муҳожирликдаги ватандонларимиз ва хорижий тадқиқотчилар Мустафо Чуқай, Абдулла Ражаб Бойсун, Жозеф Кастанье, Фредерик Бейли, Боймирза Ханит, Шаҳобиддин Ясавий, Гленда Фрэзер, Али Бодомин, Масауки Ямаучи, Хисаб Коматсу, Мэри Броксап, Олаф Крозунинг китобларида Бухорога қизил армиянинг босқини ва ундаги истиқлолчилик ҳаракати тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд.

Китобни ёзиш учун бирламчи асосий манба булиб Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (Ўзбекистон МДА), Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг архиви (Ўзбекистон РПДА), Ўзбекистон Республикаси кино, сураг ва овозли ҳужжатлар Марказий давлат архиви, Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архиви, Бухоро вилояти давлат архиви (Бухоро ВДА), шунингдек, Москва шаҳридаги Россия давлат ҳарбий архиви (РГВА), Россиядаги энг янги тарих ҳужжатларини сақлаш ва ўрганиш маркази (РЦХИДНИ) ҳужжатлари хизмат қилди. Архив фондларидан янги топилган куплаб ҳужжатлар илмий истеъмолга биринчи марта киритилди. Шунингдек, китобни ёзишда илгари нашр қилинган архив ҳужжатлари, Бухоро шаҳрида ушбу пайтда босилган «Бухоро ахбори» газетаси ва бошқа матбуот нашрлари, маҳаллий тарихчи Муҳаммад Али Балжувонийнинг «Тарихи Нофеъий» асари қўлёмаси, Парижда чоп қилинган «Еш Туркистон» («Yas Turkistan») мажмуаси, узимизда ва хорижда нашр қилинган бошқа тарихий адабиётлардан ҳам фойдаланилди. Хуллас, асар узбек ва жаҳон тарихшунослигида эришилган тажрибалар ва сунги ютуқлар асосида яратилди.

Машҳур тарихчи олима, устозим Раъно Ёдгоровна Ражапова уз қимматли маслаҳатларини аямадилар. Шунингдек, тарих фанлари докторлари, профессорлар Дилором Абзамовна Алимова, Фарҳод Қосимов, Сандақбар Абдумажидовларга беминнат ёрдамлари учун уз миннатдорчилигимни билдираман.

1 б о б . БУХОРОДА ҚИЗИЛ АРМИЯГА ҚАРШИ ҲАРАКАТНИНГ ЙЎЛБОШЧИЛАРИ

1. БУХОРОГА ҚИЗИЛ АРМИЯНИНГ БОСҚИНИ ВА АМИРЛИК ТУЗУМИНИНГ АГДАРИБ ТАШЛАНИШИ

Шарқнинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлган Бухорои шариф нафақат ўтмишда, балки XX асрнинг биринчи чорагида ҳам мусулмон ҳуқуқшунослитининг тан олинган маркази эди.

Бухоро Буюк Ипак йўлининг қоқ марказида, карвон йўллари чорраҳасида, Туроннинг юрагида жойлашган шаҳар бўлиб, Файзулла Хўжаев таъкидлаганидек, унинг «юксак маданияти» ва гуллаб-яшнаган марказ эканлиги XX аср бошларида ҳам яққол сезилиб турар эди. Бухоро энг аввало илм маркази бўлиб, жуда кўплаб уламо ва фузалоларни тарбиялаб етиштирган муқаддас маскан ҳисобланган.

XX асрга оид архив ҳужжатларидан бирида ёзилишича, «Бухоро уламолар назарида энг улуғ ва шарафлик шаҳардир. Унинг улуғлиги ҳам ундаги машрасалар билан ўлчанадур. Шундоқки, бутун Бухоро улқасида 450 човлик мадраса бўлиб, уларнинг 400 таси Эски Бухорода, 2 таси Карманада, 2 таси Эски Чоржўйда, 4 таси Қаршида, ундан қолганлари бошқа шаҳарлардир. Эски Бухорода энг машҳур мадрасалар: Кўкалдош, Нодир Девонбеги ҳам Мир Араблардир»¹.

Бироқ Шарқдаги ийрик давлатлардан бири ҳисобланган Бухоро амирлиги 1868 йилга келиб Россиянинг ярим мустамлакасига айлангандан сўнг халқнинг тирикчилиги илгаригидан ҳам оғирлашган эди. Мамлакатдаги халқ қўзғолонлари чор Россиясининг Туркистон генерал-губернаторлигидаги қўшинлари ёрдамида бостирилди. Рус маъмурлари амирликда катта имтиёзларга эга бўлган.

Россиядаги демократик жараёнлар, 1908 йили Туркияда бўлган Ёш турклар инқилоби, хусусан, Петроград (ҳозирги Санкт-Петербург)даги 1917 йил феврал инқилобидан кейин амирлик ҳудудида жаидчилик ва ундан ушиб

¹ Махфий хатлар, «Инқилоб», 1924, №11–12; Яширин ҳужжатлар, «Миллий тикланиш», №24, 1996 йил, 18 июн.

чиққан *Ёш бухороликлар*¹ ҳаракати кучайди. Бухородаги жадиличлик-Туркистон ўлкаси ва Хива жадиличлиги билан деярли бир вақтда пайдо бўлса ҳам, лекин амирликдаги оғир вазият унинг тараққиётини тезлаштирди. Биринчи жаҳон уруши бошлангач, бу ҳаракат маърифатпарварликдан сиёсий ҳаракат даражасига ўсиб чиқди. Бухоро жадиждари мамлакатдаги тузумни ўзгартирмасдан туриб, ўз мақсадларига етиш қийин эканлигини аччиқ тажрибада бир неча бор синаб кўришди.

Ёш бухороликлар партиясининг етакчиси *Файзулла Хўжаев*нинг² кейинчалик ёзишича, Абдулвоҳид Бурҳонов (1875—1934) бошчилигидаги эски жадиждарнинг фикрича, феврал инқилоби таъсирида амир Саид Олимхон давлат ишларини бошқарув соҳасида маълум даражада ислохотларни амалга оширани ва бекларни назорат қилувчи халқ вакиллари муассасасини ташкил этади, деган фикрда бўлсалар, Фитрат етакчилигидаги ёш жадиждар халқнинг ҳаракатсизлигидан фойдаланган амир Петрограддаги Муваққат ҳукумат билан узоқ мушталли шартонома тузиб, мабоово ислохотлар ўтказганда ҳам арзимас эркинликларни беради, деб ўйлаганлар.

1917 йилнинг мартида Файзулла Хўжаевнинг Бухоро шаҳридаги ҳовлисида Ёш бухороликларнинг махсус кенгаши бўлиб, унда партиянинг 50 дан ортиқ фаоллари иштирок қилишди. Ф. Хўжаевнинг ўзи бу кенгашда қатнаша олмагани туфайли у кенгаш аҳлининг таркиби ҳақида тула маълумот бермайди, аммо анжуманда бўлган барча гаплардан унинг яхши хабардор эканлиги маълум.

Кенгашда Муваққат ҳукуматга, шунингдек, ишчи ва солдат депутатлари Петроград Советига телеграф орқали мурожаатнома тайёрланган. 1917 йил 14 мартида Бухородан *Фитрат*³ ва Мусо Йўлдошев имзолаган телеграмма

¹ Ёш бухороликлар — Бухоро жадиждарининг сул оқимидан 1910 йилда ташкил топган партия. Тараққишпарвар зиёлилар, савдогарлар ва шихар қимбағаларни вакиллари билан тузилиб, дастлаб маъжуй амирлик тузуми доирасида демократик ислохотлар ўтказиш, конституцион монархия ўрнатиш орқали амирнинг мутолқ ҳокимиятини чеklang қўйиш тарафдори бўлган. Фитрат, Файзулла Хўжаев, Салридийн Айнинг, Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим), Усмои Хўжа (Усмоиҳўжа Ыўлатхўжаев) Ёш бухороликларнинг дастлабки ташкилотчилари эди.

² *Файзулла Хўжаев* (1896 йил, Бухоро — 1938 йил, Москва) — атоқли давлат ва сиёсат арбоби, Бухоро жадиличлик ҳаракатининг таниқли намояндаси, Ёш бухороликлар партиясининг асосчиларидан бири.

³ *Фитрат* (1886 йил, Бухоро — 1938 йил, Тошкент) — Туркистон жадиличчилигининг энг таниқли намояндаси, машҳур адиб ва олим.

Петрограддаги Муваққат ҳукумат раҳбарлари Г.В. Львов, А.Ф. Керенский, М.В. Родзьянский, А.И. Гучков номига юборилди. Бу телеграммада Ёш бухороликлар чоризм асоратидан қутулган Россия халқи ва унинг янги ҳукуматини қутлаб, улардан «Бухорода ислоҳот қилинсин учун амирни сиқишни сўрадилар»¹.

Петрограддан тезда Россиянинг Бухородаги сиёсий вакили (резиденти) А.Я. Миллер ва амир Саид Олимхон номига ислоҳотлар утказиш зарурлиги ҳақидаги телеграммалар келади. Бироқ ислоҳот утказилмайди.

Бир оз муддат кутилгандан кейин Ёш бухороликлар партияси Марказий Кўмитаси янги телеграмма юборди. Бу телеграмма матнини Файзулла Хужаев ёзиб, у Фитрат ва М. Саиджонов имзолари билан Самарқанд орқали жунатилган². Петроград билан фақат ёзишмалар орқали чекланиб қолмай, Марказий Кўмита у ерга уз вакилларини ҳам юборишга қарор қилди.

Ёш бухороликларнинг расмий вакиллари Фитрат ва **Усмон Хужа (Усмонхужа Пулатхужаев)** Оренбургга етиб борганда, жадидлар билан амир уртасидаги ихтилофларни бартараф этиш учун Петрограддан махсус комиссия йўлга чиққанлигини эшитадилар. Шундан кейин улар орқага қайтганлар.

Петрограддаги Муваққат ҳукуматда ҳам Бухородаги ислоҳотларга нисбатан турлича қарашлар мавжуд эди. Архив ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, ташқи ишлар вазирини П. Н. Миллюков (кадетлар партиясининг йўлбошчиси) амирликда ислоҳотлар утказиш тарафдори бўлса, кейинчалик Бош вазир бўлган А.Ф. Керенский эса Бухородаги Россия таркибига қўшиб олишни қаттиқ туриб ёқлади.

Рус резиденти Миллер Бухоро амири ва қўшбеги томонидан эълон қилинадиган фармон (манифест)ни яна бир бор таҳрир қилиб, 20 март куни Муваққат ҳукуматнинг ташқи ишлар вазирлигига юборади. 1917 йил 7 апрелда фармон матни бир оз ўзгартиришлар билан Бухоро амири Саид Олимхон томонидан эълон қилинди. Садриддин Айний «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» асарида

¹ Файзулла Хужаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. Т., «Фан», 1997. 83-бет.

² Файзулла Хужаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. 83—84-бетлар.

³ Усмон Хужа, Усмонхужа Пулатхужаев (1887—1968) — Бухородаги жадидчилик ҳаракати ва Ёш бухороликлар партиясининг энг кўзга кўринган арбобларидан бири, давлат ва жамоат арбоби.

унинг асл мазмунини форс (тожик) тилида келтириб, сунгра ўзбекчага таржимасини беради.

С. Айний ва Ф. Хўжаевнинг гувоҳлик беришича, амир фармони рус элчихонаси аъзолари, Самарқанддан табрик учун келган муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий, шунингдек, қозикалон Шарифжон Маҳдум (тахаллуси Садр Зиё, 1867—1932), уламолар ва савдогарлар ҳозирлигида ўқиб эшиттирилди.

Файзулла Хўжаев ўзининг «Бухоро инқилобининг тарихига материаллар» китобида хотирлашича, уша куннинг ўзида Ёш бухороликлар йиғилиш ўтказиб, манифестдан кейинги ҳолатни муҳокама қилишди. Ундан йиғилиш қатнашчилари хурсанд бўлиб, бу воқеа Бухоро халқини асрий ҳуқуқсизликдан озод этиш учун қўйилган дастлабки қадам деб баҳоладилар. Меҳнатқашларга амир фармонининг мазмунини тушунтириш учун митинг ва йиғилишлар ўтказиш тўғрисидаги таклиф барча иштирокчилар томонидан маъқулланган бўлса-да, махсус инқилобий намойиш ўтказиш гояси бирдай қабул қилинмади. А. Бурҳонов ва унинг тарафдорлари бўлмиш эски жаидлар бу таклифга қарши чиқдилар. Уларнинг фикрича, намойиш ҳозирги кунда қаттиқ газабланган мутаассибларнинг яна ҳам жигига тегиб, уларнинг амир атрофига бирлашувига ва ҳаттоки қон тўкилишига олиб келади. Намойиш билан эмас, балки ташкилотни мустақкамлаш билан шуғулланиш мақсадга мувофиқлиги таъкидланган. Бу фикрни А. Бурҳоновдан танқари, бир гуруҳ Марказий Қўмита аъзолари, шунингдек, С. Айнийнинг ўзи ҳам қўллаб-қувватлаган.

Амир билан тўқнашувдан қочиб бўлмайди, барибир Олимхон ўз душманларини эсдан чиқариб қўймайди. Шунинг учун ҳам биз намойиш ўтказиб, мағлубиятга учрасак ҳам ўз кучларимизнинг миқдорини бишиш, омма орасида очик ташвиқот юритиш, шиорларимиз билан халқни таништириш ва жанжал туфайли сафимиздаги ифвогар ва сотқинларни аниқлаш имкониятига эга бўламиз, деб ўйлаган Ф. Хўжаев бошчилигидаги Ёш бухороликлар жон-жаҳдлари билан намойиш ўтказишни қўллаб-қувватладилар¹.

Бироқ мутаассиб руҳонийлар ва мадрасаларда таҳсил олаётган муздаваччалар намойишчиларга қарши ташланиб, уларни ура бошладилар. Бухоро шаҳрида тартибсизликлар бошланди. Нагижада намойиш қонга ботирилди. Амир фар-

¹ Қаранг: Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. 88—89-бетлар.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

монини ёқлаб чиққанлардан кўпчилиги зиндонга ташланди. Калтакланганлар орасида улганлар ҳам бўлди. Демак, амирнинг фармони фақат қоғозда қабул қилинган бўлиб, у амалда жорий қилинмади. Ёш бухороликлар энди яширин ҳолатда ҳаракат қилишга мажбур бўлишди.

Файзулла Хўжаев ва бошқа Ёш бухороликлар зўрға Когон шаҳрига қочиб, омон қолдилар. Янги Бухоро ишчи ва солдат депутатлари Советининг сабъ-ҳаракатлари натижасида амир зиндонидаги жаидлар ҳам озод этилди. Бухородаги апрел воқеалари амирлик ҳудудидаги демократик ҳаракатнинг ривожланишига катта таъсир қилди.

Октябр тўнтаришидан кейин совет Россияси билан Бухоро ўртасидаги муносабатлар ёмонлашди.

1917 йил 2 декабрда бўлиб ўтган Бухоро амирлигидаги рус қишлоқлари вакиллариининг II вилоят съездида Россия ва Туркистон ҳукуматиининг Бухоро ишлари бўйича ҳайъати сайланди. Орадан кўп ўтмай Ёш бухороликлар партияси Файзулла Хўжаев бошчилигидаги делегацияни кескин ва қатъий чора кўриш учун Тошкентга жўнатишди. Улар Бухорода очиқ кўзғолон кўтариши учун шароит этилди, унда камида 30.000 киши иштирок этади, деб Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Советини ишонтирдилар¹.

Большевиклар энг аввало ўз мудҳиш режаларини амалга ошириш мақсадида Ёш бухоролик жаидларни қўллаб-қувватлашди. 1918 йил 1 мартда Туркистон ХКС раиси Ф.И. Колесов бошчилигидаги қизил гвардиячилар отряди тушган эшелонлар Янги Бухоро (ҳозирги Когон) шаҳридан Бухоро томон йўлга чиқди. Колесов биринчи жангда ғолиб келди, шундан сўнг амир тинч музокаралар олиб боришга рози бўлди. Кейин жанг ҳаракатлари қайтадан давом этди. Бу жангларда бухороликлар ғалаба қозонишди. Темир йўл излари бузиб ташланганлиги оқибатида ҳар томондан узиб қўйилган Колесов эшелонлари Самарқанд томонга йўл олишга мажбур бўлдилар.

Тошкентдан зудлик билан Колесовга ёрдамга юборилган қизил гвардиячилар 11 мартда Кармана шаҳрини эгалладилар. Улар амирнинг ёзги саройига жойлашдилар ва хотиржам бўлдилар. Шундан сўнг босқинчиларни бухороликлар қалъадан қувиб чиқаришган. Большевикларнинг Тошкентдаги сиёсий муҳолифлари улар тутган босқинчилик йўлини маъқуллашмади, шунинг учун ўлка Халқ Ко-

¹ Касымов Ф., Эргашев Б. Бухарская революция. Дорогу выбрал курултай. «Родинка», 1989, №11, с. 34.

миссарлари Совети амир Саид Олимхон билан музокарага кунди.

1918 йил 25 мартда Қизилтепада Туркистон ХКС билан Бухоро ўртасида битим тузилди. Тўққиз банддан иборат битим матнидан шуниси аниқлаш қийин эмаски, Бухоро амирлиги фақат жабр кўргангина эмас, аксинча, уз давлати ҳудудидаги ҳарбий ҳаракатларда айбдор деб ҳисобланди ва то-вон тулашга мажбур қилинди.

Бироқ, шуниси таъкидлаш керакки, Колесовнинг ифвогарона ҳаракати уз моҳиятини йукотганлиги ва муваффақиятсизликка учраганлигининг асосий сабаби айрим тарихчилар ёзаётганидек, Ёш бухороликлар партиясининг кенг омма ишончини оқламаганлигидан эмас, балки қизил гвардиячи отрядлар, гарчи улар сафида Ёш бухоролик жа-дидлар бўлса ҳам, Бухоро ҳимоячилари томонидан исти-лочи ва босқинчи сифатида қабул қилинганлигида эди.

Чунки, сал кейинроқ Туркистон улкасининг фавқулодда комиссари қилиб В.И. Ленин томонидан тайинланган П.А. Кобозевнинг шоҳидлик беришича, «Степанов ва Колузаев бошчилигидаги Тошкент—Перовск қизил гвардия отряди Бухорога қилган ҳужумидан жуда кўп миқдорда мусодара қилинган пул, ситир, от ва бошқаларни олиб қайтди; улар шундан бир қисминигина республика хазинаси ва ҳукума-тига расмий равишда топширишди, анча қисмини ўзла-рида яшириб олиб қолишди. Бухоро ва Куқондан Коле-сов ўнлаб миллион сум олиб келиб, билганича сарфлади, пуллар дарёдек оқиб келарди, ҳеч ким уларнинг ҳисобини олмаган»¹.

1918 йил мартда амалга оширилган Колесовнинг Бу-хорога юриши Бухоро амирлиги билан совет Туркистони муносабатларининг келгусидаги тарзини кўп жиҳатдан олдиндан белгилаб берди. Бухоро ҳукмдори Саид Олимхон хориждан ишончли ҳамкорлар излашга киришди. Бироқ бу ҳаракатлар етарли даражада самара бермади. Фақат кейин-чалик Саид Олимхон билан Жунаидхон (1857—1938) ўрта-сида совет Россиясига қарши кураш учун ҳарбий иттифок тузилди, холос.

Афсуски, амир Саид Олимхон мамлакат тақдири ҳал қилинаётган ушбу нозик фурсатда муҳолифатдаги Ёш бу-хороликлар партиясини арбоблари билан тил топишга олма-ди. У мамлакатда конституцион монархия (!) ва демокра-тик тартибларни ўрнатмоқчи бўлган жаидлар — Ёш

¹ Бухоро Шарқ дурдонаси. Т., «Шарқ», 1997. 72-бет.

бухороликларни аямасдан қириб ташлади. Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, амир Колесов воқеасидан кейин мамлакатда 1500 кишини жаҳид сифатида қатл қилган. Садриддин Айнийнинг ёзишича, пойтахт Эски Бухоро ва Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Қорақўл, Ванғози каби атроф туманлардан ташқари Кармана, Хатирчи, Чоржуй, Карки, Қарши, Шаҳрисабз, Шеробод, Ҳисор бекликларида ҳам минглаб кишилар жаҳидликда айбланиб, ноҳақ ўлдирилди. 1918 йил амир ҳукумати, ҳатто еттига муллани ҳам ўлдириди. Ўлдирилганлар орасида ийрик сарой аъёнлари ҳам бор эди. Тараққийпарвар ва атоқли уламолардан Домла Икром (Икромча), Бухоро қози калони Шарифжон Махдум каби зотлар амир зиндонида ётдилар.

Ёш бухороликлар амирлик ҳудудидан дарҳол чиқиб кетишга мажбур бўлишди ва Туркистон республикасидан сиёсий бошпана сурашди. Совет Туркистони раҳбарлари Ёш бухоролик жаҳидларга нохуш муносабатда бўлишди. Ф. Хўжаевнинг ёзишича, муҳожирликда уларнинг кўнчилиги очарчилик натижасида ўлди. Партия сафларида ғоявий тушкунлик, гуруҳбозлик ва парокандалик юз берди. Ёш бухороликлар Самарқанд ва Тошкентда, кейинчалик Москва ва бошқа шаҳарларда фаолият кўрсатдилар. Большевиклар Ёш бухороликлардан амирлик ҳокимиятини ағдаришда фойдаландилар. Улар ҳам тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевикларга яқинлашишди.

1920 йил 14 июнда инқилобчи Ёш бухороликлар партиясининг конференциясида Файзулла Хўжаев ишлаб чиққан программа (дастур) қабул қилинди. Дастурда шарият адлия ишларини олиб боришнинг негизи деб эътироф этилган эди. Ёш бухороликларнинг фикрича, «шарият адолатни талқин қилувчи ва камбағалларни ҳимоя этувчидир». Дастурда амирликни қурол кучи билан ағдариб ташлаш ва Бухорони халқ демократик жумҳурияси деб эълон қилиш талаб этилган эди.

1920 йил май ойи бошларида Москвага келган Турккомиссия (Туркистон Комиссияси) аъзолари Ш.З. Элиава ва Я.Э.Рудзутақ Россия ташқи ишлар комиссари Г.Ф. Чичеринга Турккомиссиянинг «эртагаёқ Бухоронинг мустақиллигини бекор қилиш тўғрисида қарор чиқариши» мумкинлиги ҳақидаги қатъий баёнотини топширди. Турккомиссия Бухоро давлатига қарши ҳарбий жанг амалиётлари (операция) утказишнинг бутун тафсилотларини Туркфронт (Туркистон фронти) қўмондони М.В. Фрунзе билан бир-

Telegram adress:

11

@turkiston_kutubxonasi

галикда ишлаб чиққан эди. Фрунзе Турккомиссия аъзоси ҳам бўлган.

1920 йил ёзида Бухоро амирлигида сиёсий вазият жуда ҳам кескинлашди. 25 августда кумондон Фрунзе Туркфронт қўшинларига «кузғолон кутарган Бухоро меҳнатқашларига ердам курсатиш туғрисида» буйруқ берди. Зарбдор гуруҳларнинг кўпчилигига дастлабки марра (позиция) ни эгаллаш ва 29 августга утар кечаси фаол ҳаракатларни бошлаш буюрилди. Жанг ҳаракатларига сиёсий жиҳатдан раҳбарлик қилиш учун Когон шаҳрига Турккомиссия ва Туркбюронинг янги аъзоси Г. Сафаров жўнатилди. Босқинчи қизил армия томонидан Бухоро шаҳрига ҳужум ҳам 29 августга утар кечаси бошланди. Ҳал қилувчи жанглар Бухорои шариф дарвозалари яқинида рўй берди. Бу воқеаларнинг бевосита шохиди қўйидагича ёзган эди: «Шаҳар маркази ер билан яқсон қилинди. Жанг давомида юзлаб замбараклар ва самолётлар ишга солинди. Минглаб снарядлар ва бомбалар эски Бухоро устига ёғдирилди. Шаҳар ҳимоячиларидан ташқари кўплаб бегуноҳ кексалар, аёллар ва болалар ҳалок бўлди. Юзлаб аҳоли уй-жойлари, меъморилик ва тарихий обидалар ер билан яқсон бўлди. Регистон ёндирилди»¹.

Босқинчи ва талончи қизил аскарлар томонидан «Шарқ муъжизаси» ҳисобланган муқаддас Бухоро ана шундай шафқатсиз равишда уққа тутилди. Амир Саид Олимхон ўз хотираларида бу воқеаларни қўйидагича тасвирлайди: «Бу уруш асносида душман тахминан Бухоронинг ярмини тул ва пулемётдан уққа тутиб, кўп талафот етказди. Улар ун битта тайёра билан Бухоро шаҳри устида ҳавода парвоз этиб, бомба ёғдирилди»². Амир ўзи ёзганидек, «вайронгарчилик янада зўрайиб, одамларнинг яна ҳалок бўлишига йўл қўймаслик андишаси ила» ўз қўшинлари билан пойтахтдан чиқиб кетди.

1920 йил 2 сентябрда Туркфронт қўшинлари қаттиқ жанглардан кейин Бухоро шаҳрини эгаллашди.

Фрунзе бошчилигидаги қўшиннинг умумий миқдори 70000 киши бўлган. Шундай қилиб, Шарқнинг энг қудратли ва кўҳна давлатларидан бири Бухорода қизил аскар найзалари остида амирлик ҳокимияти ағдариб ташланди. Бухоро ваҳшиёна бомбардимон қилинди, шаҳардаги икки

¹ Гензис В. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году. «Вопросы истории», 1993, №7, с. 49—50.

² Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т.. «Фан», 1991, 15-бет.

ярим минг йиллик тарихга эга кўлаб осори-атиқалар вайрон бўлди, бутун шаҳар ўт ичида қолди. Бухороликлар бу кунларни «кичик қиёмат» деб айтишган. Минглаб бухороликлар ўз муқаддас шаҳарларини ҳимоя қилиш пайтида жон бердилар. Босқинчи қизил аскарлардан ҳам 500 дан ортиқ киши шаҳарни босиб олиш пайтида мудофаачилар томонидан ўлдирилди.

1920 йил сентябр ойида Бухоро шаҳри қизил аскарлар томонидан армонсиз таланди. Амирнинг хазинаси М.В. Фрунзе ва В.В. Куйбишевнинг курсатмаси ила зудлик билан Москвага жўнатилди. Тадқиқотчилар архивдаги манбалар асосида Бухородан ҳаммаси бўлиб икки эшелонда (ҳар бирида 14 тадан вагон) олтин ва қимматбаҳо буюмлар олиб кетилганлигини эътироф этишмоқда. Бу бойликнинг умумий қиймати уша пайтдаги нарх билан тахминан 77 миллион тилла сўми ташкил қилган¹. Бу маблагни ҳозирги баҳога чақадиган бўлсак тахминан 80 миллиард долларни ташкил қилади.

Бу воқеаларга мана 80 йил ҳам тўлди. Бугунги кун нуқтаи назаридан туриб, Бухородаги сентябр фожияларига назар ташланса ва мушоҳада этилса, бир ҳақиқат ойдинлашади. Бухородаги амирлик истибдоли ҳақиқатан ҳам келгуси тараққиёт узун тусиқ бўлиб турарди. Буни мардона эътироф қилмоқ керак. Ёш бухоролик жаидлар эса мамлакатни европача андозадаги ривожланган давлат даражасига кутариш, Бухорода демократик тузум ва ҳуқуқий жамият қуриш учун чин дилдан интиланган эдилар. Улар амирлик тузумини ўз кучлари билан иккита олмай, большевиклар ва қизил аскарлар билан иттифоқ тузиб, қаттиқ адашдилар. Бироқ халқимизнинг бу фидойи ўғлонлари номига бугунги кунга келиб заррача бўлса ҳам доғ тушириш, уларнинг эзгу ният ва мақсад йўлидаги ҳаракатларини қоралаш — бу тарихий вазиятни тўғри тушунмаслик ва воқеаларни юзаки таҳлил қилиш бўлур эди.

1920 йил 14 сентябрда бўлган Халқ Нозирлар Шураси, Инқилобий қўмита (ревком) ва Бухоро Коммунистик партияси Марказий Комитети (БКП МК)нинг умумий йиғилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси (райси — *Абдулқодир Мухитдинов*²) ва респуб-

¹ Қараг: Узоқов Х., Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтинлари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», №33, 1992 йил, 14 август.

² Абдулқодир Мухитдинов (1892—1934) — Бухородаги жалпичилик ҳаракатининг таниқли намояниси, давлат арбоби.

лика ҳукумати — 11 кишидан ташкил топган Халқ Нозирлар Шўроси (раиси — **Файзулла Хўжаев**) тузилди.

Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, асосан жаидлардан ташкил топган Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Бухоро ҳукумати уша пайтда дунёдаги энг маълумотли кишилар жамланган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Нозирлар Бухоро, Истанбул, Берлин, Москва ва бошқа шаҳарларда таълим олишган эди. Бунинг устига ҳукумат аъзолари асосан ёшлардан иборат бўлган. Ҳукумат бошлиғи 24 ёшда бўлиб, нозирларнинг ўртача ёши 29 ёшдан ошмаган. Тарихда бундай ёш ҳукумат учрамайди. Шундай қилиб, Бухоро жаидлари ўзларининг ислоҳотчилик қоғларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

Америкалик таниқли политолог Дональд Карлайл Ф. Хўжаев шахсиятига юқори баҳо бериб, унинг ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги ўрнини қуйидагича кўрсатди: «Файзулла Хўжаев — Ўзбекистоннинг айнан шу навқирон Бош вазири ўз мамлақати порлоқ келажаги режаларининг, бугунги кунда Президент И.Каримов зўр қатъият ва ирода билан руёбга чиқараётган режаларининг яратувчиси эди».

2. БУХОРО РЕСПУБЛИКАСИДА ҚИЗИЛ АРМИЯГА ҚАРШИ ХАРАКАТНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Бухорода амир ҳокимияти ағдариб ташланган дастлабки ҳафталардаёқ мамлакатнинг ғарбий, марказин ва шарқий қисмларида қизил армиянинг босқинчилик сиёсати ва большевиклар зулмига қарши **ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ХАРАКАТИ** бошланди.

Босқинчи қизил армиянинг Бухоро ҳудудига тажовузкорлик билан бостириб кириши, унинг талончилиги ва зўравонлиги, бегуноҳ одамлар қонининг тукиши халқнинг оммавий норозиликлари ва қўзғолонларини келтириб чиқарган асосий сабаблар эди. Большевиклар ва ҳарбийлар жойларда қизил аскарларнинг гарнизонларини жойлаштириб, уларга таянган ҳолда бухороликларга қарши шафқатсиз кураш олиб бордилар. Улар одамларнинг мол-мулкани талаш, тинч аҳолини улдириш, инқилобий ўзгаришларни амалга ошириш, маҳаллий халқларнинг миллий ва диний қадриятларини оёқ ости қилиш билан шуғулландилар. Босқинчиларнинг бундай зўравонлиги истиқлолчилик ҳаракатининг кенгайиб, оммавий тус олишига олиб келди.

Telegram adress:

14

@turkiston_kutubxonasi

Ҳаракатда туб жой аҳолининг деярли барча қатламлари, айниқса, деҳқонлар ва ҳунармандлар фаол қатнашди. Бу ҳолат босқинчиларга нисбатан нафрат ва қаҳр-газаб қанчалик кучли бўлганигини, муросасиз жангларга шайланган истиқлолчилар доираси куламининг нақалар кенг, ўткир ва шиддатли эканлигидан далолат беради. Бироқ қарийб 75 йил ҳукм сурган мустабид совет режими даврида бу ҳаракат асоссиз равишда «босмачилик» деб талқин қилинди.

«... Барча информаторларнинг яқдиллик билан тапиришларича, — деб ёзган эди уша вақтда Ҳиндистонда инглиз тилида чиқадиган газеталардан бири. — Бухоронинг қўлга киритиш вақтида бўлганидек, у ерда совет ҳокимиятини ўрнатишда ҳам большевиклар томонидан куз курмаган тартиббузарликлар амалга оширилмоқда. Улардан асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

Жуда кўпгаб ёнгинлар, хусусан, масжидларда бўлаётган ёнгинлар, масжидларнинг отлик аскарларнинг қўналғаларига айлангирилиши, муқаддас Куръон варақларининг қизил аскарлар томонидан паширос ўраш учун ишлатиши, мусулмонларнинг жамоа бўлиб намоз ўқишининг таъқиқланиши, нуфузли фуқаролар ва савдогарларнинг ўлдирилиши ва қамоққа ташланиши, уларнинг мол-мулкини оммавий равишда мусодара қилиниши, аёллар юзидан чодраларнинг олиб ташланиши ва уларнинг мажбурий суръатда давлат хизматига тортилиши каби воқеалар...»¹.

Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Бухоро республикаси Халқ Нозирлари Шўроси ана шундай жуда оғир бир вазиятда иш бошлади. Амирлик тузумидан қолган оғир шароит, ўрта асрчилик анъаналари, Бухоро қишлоқларидаги қолоқлик, аҳоли ўртасида мутаассиб руҳонийларнинг нуфузи баландлиги ва бошқа бир қатор сабаблар «... шунга олиб келдики, амалга оширилиши унчалик қийин бўлмаган бир қанча тадбирлар, шунингдек, хужалик ва маданий қурилишнинг бутун программаси маълум даражада қозғола қолиб кетди»².

Инглиз тадқиқотчиси Гленда Фрэзер қуйидагиларни ёзганда ҳақ эди: «Ёш бухороликлар аро йўлда қолдилар.

¹ Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 1-руйхат, 179-инв, 53-варақ; Бухоро совет ҳокимияти остида. «Сивиль энд милитери газетт», 1921 йил, 2 феврал.

² Файзулла Хўжаев. Бухородаги революция ва Ўрта Осиёнинг миллий ҳазирланиши тарихига доир. Танланган асарлар. Т.1. Т., 1976, 244-бет.

Миллатпарвар сифатида улар руслар босқинчилигига қарши курашаётган босмачилик ҳаракатига хайрихоҳ бўлмасликлари мумкин эмас эди. Либерал сифатида улар амирга қарши чиқардилар, ammo амир уша вақтда халқ томонида эди»¹.

1920 йил охирида Бухоро республикасида қизил армиянинг замонавий қурол-яроғлар ва жанговар техника билан қуролланган 70000 тажрибали жангчиси бор эди. Уларга қарши жанг қилаётган истикдолчиларда қурол-яроғ етишмас, бор аслаҳалар ҳам қизил аскарларнинг жанговар ҳарбий техникаси олдида жуда ночор ҳолатда эди. Қизил аскарлар сафига эса Тошкент ва Москвадан тобора янги кучлар келиб қўшилди. 1920 йил кузида совет Россияси Қримда П.Н. Врангель (1878—1928) армияси устидан ғалаба қозонгач, асосий эъгиборни Туркистонга қаратди. Бу пайтда Совет-Польша уруши ҳам тугаган эди (1921 йил 18 мартда сулҳ шартномаси имзоланди). Совет режими Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ва Фарғона водийсидаги истикдолчиларга қарши жангларда чиниққан ва сараланган қизил аскарларни ташлади.

Бухородаги истикдолчилик ҳаракати ўзининг мураккаб ва зиддиятли, айни пайтда, шонли ва зафарли тарихига эга. Бу ердаги ҳаракатнинг Туркистондан, хусусан, Фарғона водийсидаги истикдолчилик ҳаракатидан фарқ қиладиган асосий томони шундан иборатки, ватанпарварлар Бухорода икки жабҳада туриб, кураш олиб боришларига тўғри келди. Бир томондан, амирлик тузуми тарафдори бўлган **мужоҳидлар** жадидлардан иборат ёш Бухоро ҳукуматига ва шунингдек, босқинчи қизил армия кўшинларига қарши кураш олиб бордилар. Уларнинг пировард мақсади Бухорои шарифда амир Саид Олимхоннинг ҳокимиятини қайта тиклаш, қизил аскарлар ва коммунистлар билан биргаликда, уларнинг таъбирича, «кофирларга сотилган жадидлар» ҳукуматини ҳам йуқотиш эди (Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор ва бошқалар). Иккинчи томондан, миллий истикдол ғояларига содиқ бўлган бухоролик ватанпарварлар Файзулла Хужаев бошлиқ Бухоро халқ ҳукумати билан яширин алоқалар ўрнатиб, Бухоронинг муқаддас туپроғидан қизил аскарларнинг олиб кетилиши, Бухоро Республикасининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун курашдилар (Анвар Пошо, Давлатмандбек, Жабборбек ва

¹ Glenda Frazer. Basmachi-I. Central Asian Survey, Oxford, 1987, № 1, p. 51.

бошқалар). Уз навбатида Файзулла Хўжаев, Абдулқодир Муҳитдинов ва Бухоро республикасининг бошқа раҳбарлари бу истиқлолчилар билан яширин алоқалар ўрнатиб, уларнинг фаолиятини бирлаштиришга ва унга сиёсий тус беришга интилдилар. Шунинг учун ҳам айнан улар сафига кейинчалик Бухоро республикасининг жуда кўпчилик раҳбарлари қўшилдиларки, бу арбобларнинг аксарияти кечаги жадидлар ва Ёш бухороликлар эди.

Бухородаги истиқлолчилар сафида халқнинг барча табақаларига мансуб кишилар бор эди. Деҳқонлар ва ҳунармандлар кўрбошилар дасталаридаги йигитларнинг асосини ташкил қиларди. Ҳаракатнинг етакчилари булган кўрбошилар ҳам фақат катта бой ва йирик дин арбоблари булмасдан, улар орасида зиёлилар, жадид ватанпарварлари — турли касб эгалари талайгина эди.

Ҳаракат сафларида ўзбеклар ва тожиклар билан бир қаторда туриб, туркманлар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ҳам курашдилар. Унлаб турк ва бошқирд, шунингдек, татар зобитлари ҳамда маслаҳатчилари кўрбоши дасталарида бўлиб, йигитларни ҳарбий тайёргарликдан ўтказишди, уларга замонавий қурол-аслаҳалардан фойдаланиш йўлларини ўргатишди. Туркистонда ўша давр сиёсий воқеаларининг марказида турган Аҳмад Заки Валидий Тугоннинг кейинчалик ёзишича, бошқирд зобитлари кўрбошилар ҳузурида котиблик вазифасини бажариб, хуфиялар томонидан олиб келинган қизил командирларнинг ҳужжатларини русчадан таржима ҳам қилиб туришди¹. Фарғонадаги истиқлолчилик ҳаракатидан фарқли равишда Бухородаги ватанпарварлар сафида рус аскарлари (европалликлар) деярли булмаган.

Бухоро мамлакатининг озодлиги ва мустақиллиги учун қизил армияга қарши кураш олиб борган истиқлолчилар уз гоё ва мақсадларини очиқ баён этганлар. Улар адолатли кураш йўлига киргандликларига тула амин эдилар.

Чунки Бухоро Халқ Республикасининг мустақиллиги Россия томонидан расмий жиҳатдан тан олинса ҳам амалда унга кўнинча риоя қилинмас эди. 1920 йил октябр-ноябр ойларида Турккомиссия ва РСФСР билан БХСР ўртасида муваққат ҳарбий-сиёсий битим ва шартнома тузилди. 1921 йил 4 мартда Москвада РСФСР билан Бухоро республикаси ўртасида Иттифоқ шартномаси ва 1922 йил 9 август-

¹ Қаранг: Zeki Velidi Togan. Hatıralar (Türkistan ve Diğer Musulman Dogu Turk erinin Milli Yarlık ve Kultur Mucadeleleri). Ankara, 1999, s. 347.

да ушбу икки давлат ўртасида Иқтисодий шартнома имзоланган эди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди. Иттифоқ шартномаси мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет қушинлари туришини «қонуний асослаб» бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг туғридан-туғри ҳарбий жиҳатдан қуролини аралашувидан, аниқроқ айтганда, Бухорода босқинчи қизил армия туришини оқлашдан бошқа нарсасиз эди. Россия (сўнгра СССР қиёфасида) ўзининг XX асрдаги тарихи мобайнида кейинчалик ҳам бундай шартномалар воситасида Шарқнинг кўплаб давлатларига тажовузкорона бостириб кирди. Қурбошилар уз мактубларида ана шундай ҳолатни назарда тутиб, Бухоро республикаси раҳбарларига асосли тарзда қаттиқ дашномлар ёғдиришган ва очиқ таъналар қилишган эди.

Ҳатто уша пайтда истиқлолчиларга қарши кураш олиб борган ҳарбий қумондонлар ва Марказ вакилларида айримлари ҳам бу ҳаракатни деҳқонларнинг оммавий қўзғолони, деб эътироф қилишга мажбур бўлган эдилар. РСФСРнинг Душанбедаги бош консули Нагорний томонидан тузилган «Шарқий Бухородаги босмачилик ҳақида» номли маълумотномада (20.04.1922 й.) Шарқий Бухорода истиқлолчилик ҳаракати вужудга келиши ва ривожланишининг ўзига хос томонлари нисбатан аниқ очиқ берилган. Нагорнийнинг ёзишича, 1921 йил ёзининг охирида Шарқий Бухорода «босмачилик» оммавий равишда авж олиб кетди. Бу ҳаракат аҳолининг тобора кўпроқ янги табақаларини ўзига қамраб олди. Беклар ва уламолар томонидан бошқарилаётган «ташқилий босмачилик» билан бир қаторда эндиликда янги ижтимоий табақа — деҳқонлар ҳам руслар ва янги Бухоро ҳокимиятига қарши курашга отландилар. Истиқлолчилар босқинчи қизил аскарларни мамлакатдан чиқиб кетишини қаттиқ талаб қилдилар.

1921 йил апрел-май ойларида Шарқий Бухорода авж олиб кетган ушбу халқ қўзғолонларини бостириш учун Спасский командирлигидаги 1-Туркистон отлиқлар дивизияси бу ерга зудлик билан жўнатилган эди. Қумондон Спасскийнинг ўзи қўл остидаги қизил аскарларни «жулдур кийимли, ифлос, беч»¹, деб таърифлагандан кейин, бу босқинчи армия туғрисида яна нима ҳам дейиш мумкин.

¹ Қаранг: Генне В.Л. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году. «Вопросы истории», 1993, № 7, с. 51—52; Генне В. Л. «С Бухарой надо кончать...». К истории бухарских революций. М., 2001, с. 55.

Telegram adress:

18

@turkiston_kutubxonasi

Шундай қилиб, Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг асосий моҳияти мамлакатнинг амакда мустақил бўлиши эди. Ҳаракатга алоқадор бўлган умумий хусусият, бу — босқинчи қизил аскарлар ва большевикларни Туркистон минтақасидан бутунлай олиб чиқиб кетилиши талаби эди. Бу талабни бутун ҳаракат илгари сурди. Хусусан, Иброҳимбек, Анвар Пошо ва Мушша Абдулқаҳҳор каби Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг йулбошчилари бундай талабларни бир неча марта Тошкент ва Москвадаги совет ҳукуматлари олдига кескин қилиб қўйдилар.

3. ҲАРАКАТНИНГ ҒОЯВИЙ РАҲНАМОЛАРИ

Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати бўш бир заминда пайдо бўлмасдан унинг ғоявий-сиёсий илдизлари мавжудки, бу энг аввало ҳаракат мафкурасини тайёрлаган жадидлар ва уламоларнинг порлоқ номлари билан безосита боғлиқдир.

Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий мафкурасини ишлаб чиқишда жадидларнинг хизмати беқиёс. Тарихчи олима Раъно Ражапованинг ёзишича, «Жадидлар мустамаккачиларга қарши, уз халқининг озодлиги ва мустақиллиги учун кураш ғоясини уртага ташлаган ҳаракат мафкураси асосини тайёрладилар»¹.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, жадидларнинг бой тарихий меросида миллий ғоя ва миллий мафкура алоҳида урин тутади. Жадидчилик фақат маданий-маърифий ҳодиса бўлмасдан, у энг аввало сиёсий ҳодиса ҳам эди. Жадидлар уз фаолиятида давлат ва унинг қурилишидан тортиб, жамият ва унинг маънавий ҳаётигача бўлган барча масалаларни қамраб олишганди.

Жадидларнинг миллий ғоясида халқимизни дунёнинг маърифатли миллатлари даражасига кўтариш ва Туркистоннинг уз мустақиллигига эришиши энг асосий мақсад қилиб қўйилган эди. Жадидларнинг давлат ва жамият ҳақидаги қарашларида бу икки масала бир-бири билан узвий боғланиб кетган. Чунки миллат маърифатли бўлиши учун мустақил бўлмоғи лозим. Мустақил бўлиш учун эса халқимиз энг аввало илм-маърифатни пухта эгаллаши керак эди.

¹ Истиқлолчиликнинг тарихий илдизлари №11—12, 5-бет.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

Telegram address:

Шарк Юлдузи, 1995.
@turkiston_kutubonasi

Жадидлар, бир томондан, Туркистон мустақиллиги учун кураш олиб бордилар (мухториятчилик ҳаракати). Иккинчи томондан, улар Туркистонда демократик ҳуқуқий давлат куриш учун интилдилар (Туркистон Мухторияти ҳукумати, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари). Учинчи томондан, жадидлар истиқлолчилик ҳаракатининг гоявий мафкурачилари эди. Истиқлол гоялари жадидчилик мафкурасининг асосини ташкил қилган.

Ота юрт — Туркистонга нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат туйғуси, унинг келажаги ҳақида ташвишли ўйлар, Ватаннинг тараққиёт йуллари режасини тузиш, Шарқ ва Ғарбнинг энг илгор анъаналарини бирлаштириш жадидларни бу йўлга ундаган муҳим омиллар ҳисобланади.

Бехбудий, Фитрат, Чулпон, Мунаввар қори ва бошқа тараққийпарвар зиёлиларнинг асарларида жадидлар миллий гоясининг асоси — Туркистондаги барча туб халқларни бирлаштириш гояси узак масала бўлиб ётганлигини кўраемиз. Бу ҳолни Бехбудий қуйидагича кўрсатган эди. «Агарда биз Туркистон мусулмонлари хоҳласакки, дин ва миллатимизни иттифоқ этиб, бутундан ислоҳотга, иттифоққа қадам қўйсак, зиёли ва тараққийпарварларимиз, бой ва уламоимиз бирлашиб, дин ва миллат, ватан ривожини учун хизмат этсак, шунда биз бошқаларга қарам бўлмаймиз».

Жадидлар ислоҳотларни босқичма-босқич амалга оширишни, тараққиёт ва ривожланишга фақат тинчлик йули билан, парламент орқали эришишни мўлжаллаган эдилар. Улар ўзбек халқининг ўзига хос миллий хусусияти (менталитети), унинг самимийлиги, ишонувчанлиги, бағри кенглиги, сабр-тоқати, бардоши ва чидамини ҳам ҳисобга олган ҳолда тинч йўл билан ҳокимиятни қўлга олишга интиланган эдилар. Жадидлар фаолиятидаги бу ўзига хос миллий гоя кейинчалик жаҳоний аҳамиятта молик ҳодисага айланиб, у Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардаги миллий озодлик кучлари йўлбошчилари томонидан янада ривожлантирилди.

Бироқ 1917 йилдаги воқеалар жараёни, «Русияда бош кўтарган янги бир бало — большевик балоси» (Фитрат) кучлар нисбатини бутунлай ўзгартириб юборди. Бехбудий томонидан ўртага танланган «**Ҳақ олинур, берилмас!**» шиори бутун миллатнинг жанговар чақиривига айланди. Мустақиллик ва озодлик учун, Туркистонда мухторият ўрнатиш учун парламент йули орқали курашган Туркистон Мухторияти ҳукумати большевиклар томонидан қонга

ботирилди. Туркистонда коммунистик мафкурага таянган мустабид совет режими ўрнатилди.

1920 йил 1 февралда Хива хонлиги ва 2 сентябрда Бухоро амирлиги ҳудудига босқинчи қизил армиянинг бос-тириб кириши натижасида бу икки давлат йўқотилиб, уларнинг ўрнида Хоразм ва Бухоро Халқ Республикалари ташкил қилинди. Афсуски, асосан Ёш хивалик ва Ёш бухоролик жадидлардан ташкил топган бу ҳукуматларнинг мустақил фаолият юритишига Россия давлати ва совет режими тўсқинлик қилди. Марказ қизил армия ёрдамида бу ерда ўз мавқеини сақлаб туришга интилди. Хусусан, Хоразмда бу пайтда вазият жуда кескинлашган эди. Бухорода ҳам бугун Туркистон минтақасида бўлгани сингари коммунистик режим ва қизил армияга қарши истиқлол жанглари бошланди ва у тез орада ажойиб ютуқларни қўлга киритди. Жадидлар истиқлолчилик ҳаракатининг гоявий раҳнамолари бўлиб, улар ҳаракат мафкурасини тайёрлашган эди. Истиқлолчилар тимсолида жадидлар ўз гояларини амалга оширувчи реал кучни кўрдилар.

Жадидларнинг йирик намояндаларидан бири **Мунаввар қори Абдурашидхон ўгли** (1878—1931) Туркистон совет республикасида юз берган сиёсий можаролардан кейин 1920 йил октябрда Бухоро шахрига юборилди, унинг ўз ибораси билан айтганда «фахрли бадарға» қилинди¹. Мунаввар қори Бухородаги 6 ойлик фаолияти давомида Бухоро Халқ Маорифи нозирлигида масъул лавозимда ишлаш билан бир қаторда истиқлолчилар билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам Мунаввар қори 1921 йилда қисқа муддат ГПУ қамоқхонасида ўтириб чиқди. 1920 йилнинг кузида бир гуруҳ собиқ Ёш бухоролик жадидлар Бухоро шахрида «Миллий Иттиҳод» ташкилотини қайта тузишган. Аслини олганда, «Миллий Иттиҳод» ташкилоти Мунаввар қори бошчилигида 1919 йили Тошкентда махфий равишда тузилган эди. 1920 йилда ташкилотнинг Бухоро, Фарғона, Самарқанд, Хоразмда шўъбалари ташкил қилинди. Мунаввар қорининг Бухоро шахрига келиши ва маориф нозирлигида ишлаши билан ташкилотнинг минтақадаги маркази Тошкентдан Бухорога кўчади. Бу ташкилот ярим яширин ҳолатда иш олиб борган. 1920 йил декабр ойида Бухоро шахрига Валидийнинг кели-

¹ Мунаввар қори Абдурашидхон. Хотираларимдан. Т., «Шарқ», 2001, 28—29-бетлар.

ши билан ташкилот ўз фаолиятини кенгайтирди, унинг аъзолари Бухоро республикаси доирасидан чиқиб, бутун Туркистон тупроғи бўйича ҳаракат қилдилар. Ташкилотнинг асосий мақсади Бухоро республикаси ва умуман, Туркистон минтақасини «советлаштириш» таъсиридан сақлаб қолиш, чин маънодаги мустақиллик ва истиқлолга эришиш эди. Бунинг учун курашнинг ошқора ва яширин усулларидан фойдаланиш кўзда тутилди. Ташкилотда Файзулла Хўжаев, Отаулла Хўжаев, Фитрат, Муинжон Аминов, Мукаммил Бурҳонов, Ибод Хўжаев ва бошқалар фаол иш юритганлар. Ташкилотнинг аъзолари истиқлолчилик ҳаракатининг етакчилари билан алоқалар урнатиб, уларга ғоявий раҳнамолик қилишган.

«Миллий Иттиҳод» ташкилотининг режали ва ташкилий фаолияти нағижасида 1920—1924- йилларда Зарафшон водийси ҳудудини «босмачилик» ҳаракати қамраб олди. Фитратнинг таъкидлашича, Мулла Абдулқоҳҳор, Жўра Амин, Мурод Мешқоб, Метан Полвон ва бошқа йирик қўрбошилар ҳаракатга раҳбарлик қилдилар. Файзулла Хўжаев ва Мунаввар қори биргаликда Зарафшон ва Фарғона водийсидаги қўрбошилар гуруҳларини бирлаштириш масалаларини муҳокама қилишган. Тергов ҳужжатларида келтирилишича, «босмачилик» ҳаракати шундан сунгра анча кучайган¹.

«Миллий Иттиҳод» ташкилоти Марказий Қумитасининг қарорларидан бирида айтилишича, улар «босмачилик» ҳаракатидан тўғри йўналишда ва аниқ сиёсий мақсадни кузлаб фойдаланишни мулжаллаганлар. Бунинг учун, энг аввало совет Россияси ҳукумати ва унинг вакилларига турли йўллар билан «бизнинг халқимиз советлаштиришни қабул қилолмаяпти, халқ буни хоҳламаяпти, шунинг учун қўлига қурол олиб, уюшиб курашга кутарилаяпти, кўп қон тукилиши мумкин» деган фикрни сингдириб боришган. Ушбу қарорда ёзилишича, «Бир вақтнинг ўзида тарқоқ босмачи гуруҳларини йириклаштириш ва сиёсийлаштириш йўлида иш олиб бориш керак. Чунки яхши қуролланган ва курашларда тажриба орттирган бу кучлар орасида ажойиб командирилар ва ботир жангчилар пишиб етилган бўлиб, улардан келажакда миллий армияни жуда тез шакллантириш мумкин. Вақти келиб,

¹ Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архиви, П-22934, 4269-нш, 15—16-варақлар.

совет Россиясидан ажратиш масаласи кўтарилганда реал кучга эга бўлинади»¹.

Ташкилотнинг фаол аъзоларидан бири Отаулла Хўжаев кейинчалик ГПУ қамоқхонасида совет чекистларига берган кўргазмасида эътироф этишича, уларнинг асосий мақсадлари «совет қизилларининг таъсирини Бухорога ўтказмаслик, собиқ Бухоро давлати ўрнида Россиядан мустақил давлат тузиш учун кураш; Россиянинг давлатимиз ички ишларига аралashiши ва бойликларни ташиб кетишига барҳам бериш; ўз армиямизни тузиш орқали Бухоро мустақиллигини қуриқлаш; бу ишларни амалга ошириш учун яширин ташкилот ва унинг аъзоларини жамлаш; босмачи деб аталувчи гуруҳларни сиёсийлаштириш, уларнинг бошини бириктириб, мустақиллик учун курашга ёлпасига йўналтириш кабилар эди»².

Афсуски, бу мақсадлар тулиқ амалга ошмади. Совет режими ёш Бухоро республикаси раҳбарлари ва мухолифатдаги қуролли гуруҳлар ўртасидаги ҳар қандай алоқаларга, муросасозлик ва келишувчилик сиёсатига қарши аёвсиз курашди. Бироқ шунга қарамасдан совет режимига қарши Фитрат, Муинжон Аминов, Мукамил Бурҳонов ва бошқалар фаол курашганлар³.

Бухорода ўша даврдаги сиёсий курашнинг марказида турган сиймолардан бири Туркистон халқларининг миллий истиқлоли учун фаол курашган Аҳмад Заки Валидий Тўғон (1890—1970) ҳисобланади. Валидий 1920 йил декабрдан то 1921 йил ноябргача Бухоро шаҳрида яшаб, Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги истиқлолчилик ҳаракатини ягона марказга уюштириш учун катта ишларни қилди. У Бухоро ҳукуматининг раҳбарлари Файзулла Хўжаев, Усмон Хўжа, Абдулқодир Муҳитдинов билан ўз режаларини маслаҳатлашди. Заки Валидий кейинчалик ўзининг машҳур «Хотиралар» китобида эслашича, у Туркиядан келган Анвар Пошо (1884—1922) ва Ф. Хўжаев билан 1921 йил октябр-ноябр ойларида Бухоро шаҳрида қизгин суҳбат-мунозаралар қилган⁴. Бу мунозараларнинг асосий мавзуи бутун Туркистон минтақасида бўлгани сингари Бухоро

¹ Ўзбекистон Республикаси Миллий ҳафизлик хизмати архиви. П-22934, 4269-нш, 14—15-варақлар.

² Киличев Ф. Мустақилликнинг фожиаи нули. «Шарқ юлдузи», 1992. № 7. 159-бет.

³ 1924 йил охирида «Миллий Иттиҳод» ташкилотининг маркази қангадан Тошкентга кўчди.

⁴ Zeki Velidi Togan. Hatiralar, s. 330—339.

жумҳуриятида ҳам авж олиб бораётган истиқлолчилик ҳаракатига («босмачилик»ка) нисбатан ўтказиладиган сиёсий йўлни аниқлаш эди. Шуниси характерлики, туркий халқларнинг бу уч буюк сиймоси Туркистон озодлиги ва бирлиги учун курашнинг уч кутбида туриб, бир-бирларидан фарқ қиладиган вазиятда ва алоҳида шароитларда фаолият олиб боришларига тўғри келди. Уларнинг ҳаёт шами ҳам дунёнинг турли манзилларида турлича тарзда сунди. Лекин бу катта учлик фаолиятини ягона нуқтага бирлаштириб турган гоё, бу — ота юрт **ТУРКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ** гоёси эди.

Валидий Бухорода яшар экан, жаидчилик гоёлари билан суғорилган сиёсий партиялар ташкил қилиш, уларнинг дастури ва режасини тузиш билан астойдил шуғулланди. Валидий томонидан 1921 йилда «Эрк» партиясининг 9 банддан иборат ва жаид тараққийпарварлари партиясининг 19 бандлик дастурлари ишлаб чиқилди.

Бухорода 1921 йил 2—5 августда бўлган Миллий Бирлик конгрессида (бу Москва конгрессидан кейинги 5-конгресс эди) Валидий раислигида «Ўрта Осиё Миллий Муслмон Жамиятлари Федерацияси» (кейинчалик **ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ БИРЛИГИ** номи билан машҳур бўлган уюшма) тузилади. Миллий бирликнинг программаси Валидий раҳбарлигида ҳали 1921 йилнинг бошларидаёқ ишлаб чиқилган эди.

Туркистон Миллий Бирлигининг олтинчи ва еттинчи конгресслари Самарқанд ва Тошкент шаҳарларида 1921 ва 1922 йилларнинг сентябр ойида чақирилади. Самарқанддаги конгрессда жамиятнинг 24 банддан иборат Устави ва Туркистон байроғи қабул қилинди. 1921 йил 6 сентябрда қабул қилинган Туркистоннинг Миллий байроғи бинафша рангда бўлиб, унинг асоси қилиб Х асрдаги қорахонийлар ва салжуқийлар давридаги байроқ танланган эди. Алвон рангдаги бу миллий байроққа Маҳмуд Қошғарий китобида тасвирлаб берилган байроқ асос қилиб олиниб, уни Амир Темур ва темурийлар замонида ёзилган қулёзма асарларидаги миниатюраларга суяниб яратишди. Байроқни тайёрлаш ишида Валидий билан бирга Мунаввар қори ва Турақул Жонузоқов (1893—1921) иштирок этишди.

Самарқанд конгресси Бухоро республикаси ва Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатини гоёвий жихатдан жишелашувига анча хизмат қилди. Фарғонадаги қурбошилар ҳузуринда бир йилча бўлган Туркистон МИК раисининг собиқ ўринбосари Турақул Жонузоқов уз фаолияти

хақида конгрессда ахборот берди. Анжуманда бутун Туркистондаги қурбоши гуруҳлари билан алоқа урнатиш ва ҳар бир қурбошининг ҳузурига сиёсий маслаҳатчилар ҳамда ғоявий мафкурачилар юбориш туғрисида қарор қабул қилинди. Масалан, Самарқанд вилоятининг бош қурбошиси, найманлардан бўлган Очилбек ёнига ўзбек зиёлиларидан Қори Комил исми билан бир обрўли киши жунатилди. Бухоро республикаси ва Фарғона водийсига аксарият жадидлардан иборат кўнраб ғоявий раҳнамолар юборилди. Валидийнинг эътироф қилишича, бу конгресс Туркистонда тушланган конгрессларнинг энг муваффақиятлиси бўлди ва хурсандчилик вазиятида ўтди.

Валидийнинг шахсан ўзи Бухоро, Самарқанд ва Хоразмда ҳаракат қилаётган бир қатор қурбошиларнинг қароргоҳида бўлди, уларни умумий душманга қарши аёвсиз кураш олиб боришга чақирди, узаро тотувликка чорлади. Валидий шароит мажбур қилганда қизил аскарлар билан жангга кирди, ўз қўли билан бир нечта босқинчини ўлдирди.

Туркистон тарихининг кейинчалик теран тадқиқотчисига айланган Валидий ўз хотираларида истиқлолчилар ва уларнинг раҳбарлари «элни таловчи, босқинчи» эмасликларини, балки ўз «Ватанига содиқ, фидойи, дунё аҳволидан воқиф кишилар»¹ эканликларини яққол курсатиб берган.

Туркистоннинг эркесвар шоири **Чўлпон** бу пайтда бир қанча муддат Бухоро шаҳрида яшади ва «Бухоро ахбори» газетасига масъул муҳаррирлик қилди. У Анвар Пошонинг ҳалок бўлганига атаб ёзган «Балжувон» марсияси, шунингдек, «Халқ», «Ўзгал Туркистон», «Бузилган ўлкага» ва бошқа қатор шеърларида мустақиллик ғоясини куйлайди. Туркистон озодлиги йўлида шаҳид бўлган истиқлолчиларнинг порлоқ номларини у ўзбек шеърини саҳифаларига мангуликка муҳрлади. Чўлпоннинг шеърлари Бухоро истиқлолчилари ўртасида ҳам жуда машҳур эди. Шунинг учун ҳам кейинчалик Чўлпон ва Фитрат «босмачилик» ҳаракатининг бош мафкурачиси ва изчил ҳимоячиси сифатида совет режими томонидан қатарон қилинди. Фитрат ва Чўлпон тергов қилинган 1937—1938 йиллардаги ҳужжатларда юқоридаги фикрлар ўз аксини топган.

Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий мафкурачилари сифатида ислом уламолари ҳам катта хизмат

¹ Zeki Velidi Togan. Hatiralari, s. 354.

қилишди. Бухоро азалдан ислом динининг маркази сифатида дунёда машҳур эди. Асримиз бошларида бухороликлар ўртасида исломнинг таъсири жуда кучли бўлган. Шунинг учун ҳам ҳаракатнинг раҳбарлари устида қўшлаб мулла ва эшонлар турди (Мулла Абдулқаҳҳор, Эшон Султон ва б.). Шунингдек, қўшлаб ислом уламолари қўрбошилар қўшинида бўлиб, ҳаракатнинг мафкурасини ишлаб чиқишда, совет режими моҳиятини фож қилишда алоҳида жонбозлик кўрсатдилар (Ҳожи Латиф Девонбеги, Эшони Султур — Уроқхон Қорахўжа, Эсон қози ва б.).

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қилиш борасида жадиidlар билан уламолар ўртасида ўзаро рақобат мавжуд эди. Бухородаги истиқлолчиларнинг йўлбошчиларига дастлабки пайтларда жадиd мунавварларининг («Туркистон Миллий Бирлиги», «Иттиҳод ва Тараққий», «Миллий Иттиҳод», «Миллий Истиқлол» аъзоларининг) таъсири кучли бўлса, кураш жараёнида устунлик уламолар қўлига ўтди. Натижада миллий озодлик ҳаракатининг хусусияти айрим мутаассиб диндорларнинг амаллари оқибатида кўпгина ҳолларда фақат ислом ғоялари билан чекланиб қолди. Шуниси таассуфланарлики, Бухородаги эшонлар ва қозиларнинг катта қисми кейинчалик советлар хизматига ўтишди. Кураш жараёнида бундай ҳолатларнинг намоён бўлиши ҳаракатнинг янада кенгайиши ва ривожланишига тўсқинлик қилди.

Демак, Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати совет тарихчилари даъво қилганидек, фақат амир Олимхон ва унинг амалдорлари, бир ҳовуч «эксплуататор синфларнинг аксиланқилобий ҳаракати» бўлмасдан, балки жадиidlар ва уламолардан иборат ғоявий мафкурачилари бўлган, қўрбошилардан иборат ҳарбий кўмондонлар раҳбарлигида иш кўрган муаззам бир умумхалқ ҳаракати ҳисобланади.

4. БУХОРО ҚЎРБОШИЛАРИ

Бухоро республикасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг йўлбошчилари турли сиёсий қарашлардаги, ўзгача феъл-атворли, жасур ва қайсар кишилар эди. Ҳарбий кўмондонлар орасида амир ҳузурда йирик амалдор бўлиб турган сарой аъёнлари ва лашкарбошилардан тортиб, Бухоро республикаси ҳукуматининг юқори лавозимларида ишлаган қўшлаб таниқли давлат арбоблари, машҳур зиелилар ва жадиidlар, ҳатто Туркиядан келган ҳарбий зобитларгача бор эди. Шунингдек, сиёсий курашда ҳеч қандай тажрибаси

йуқ, гур «сиёсатдонлар» ва хат-савоци бўлмаган, фақат туғилган қишлоғи ва туманидагина «узи бек» бўлган айрим сардорлар ҳам йуқ эмас эди. Шунинг учун Бухородаги **ҚУРБОШИЛАР**нинг энг йирик етакчиларидан айримлари ҳақида махсус тухталиб ўтмоқчимиз.

Даставвал Бухородаги манғитлар сулоласининг сунги вакили, шунингдек, Афғонистондаги туркистонлик муҳожирларнинг раҳбари **АМИР САИД ОЛИМХОН** ҳақида тухталмоқчимиз. Чунки Бухородаги истиқдолчилик ҳаракатининг ташкилий жиҳатдан расмийлаштиришда, қурбошилар фаолиятини ягона мақсад томон йуналтиришда унинг ҳам маълум даражада хизмати борлигини қайд қилиб ўтишга бурчлимиз.

Саид Олимхон (1881—1944) Кармана шаҳрида туғилди. Олимхон 1893—1896 йилларда Петербургдаги Николаев суворийлик мактаби (нажлар корпуси)да таълим олган. 1898 йилда у Қарши, сунгра валиаҳд сифатида Кармана вилоятига ҳоким бўлди. Отаси амир Абдулаҳадхон вафотидан сунг, 1910 йил декабрда Бухоро тахтига ўтирди. Саид Олимхон дастлаб амирликда маъмурий, иқтисодий ва ҳарбий соҳада ислоҳотлар ўтказишга уринди. Саид Олимхон даврида амирликнинг Россияга қарамлиги янада кучайди. Унинг фармони билан тараққийпарвар кучлар, шунингдек, Ёш бухоролик жадидлар қаттиқ таъқиб қилинди. Саид Олимхон мамлакат аҳволини яхшилаш билан шуғулланиш ўрнига асосий вақтини дабдабали турмуш кечириш ва айш-ишратга сарфлади. Натижада амир ва унинг сарой аъёнлари тобора кўпроқ жаҳолат ва қабохат ботқоғига ботаверди. Саид Олимхоннинг калтабинлиги натижасида улугвор бир туркий давлат таназзулга учраб, парчаланиб кетди.

Саид Олимхон Бухоро мамлакати ва халқи учун жуда масъулиятли бўлган бир давр (1917—1920 йиллар)да адолатли сиёсат юритиш ўрнига жабр-зулмни кучайтирди. У мамлакатда конституцион монархия ва демократик тартиб-ботлар ўрнатмоқчи бўлган жадидлар — Ёш бухороликларни аямасдан қириб ташлади, салтанат худудида янгилик ва тараққиётга томон бўлган ҳар қандай ингилишни мурваклигидаёқ буғиб ташлашга уринди. Маҳмудхўжа Беҳбудийни махфий тарзда ўлдиртирган, Садридин Айнийни калтаклатган, Файзулла Хўжаевни бир неча марта ўлимга ҳукм қилган, истибдодни кучайтирган ҳукмдор ҳам шу Саид Олимхон эди. «Бухоро амири узининг сиёсий чекланган-

лигини ўзи кўрсатди»¹, — деб ёзганида Валидий мулақо ҳақ бўлган.

Ёш бухороликлар партиясининг асосчиларидан бири Абдурауф Фитрат узининг «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» (1930) рисоласида амирнинг «давлат ва ҳокимият ишларида ута билимдон эмаслигини», унинг «гул, ишққмаслигини» аччиқ бир киноя билан тасвирлайди. Фитратнинг ёзишича, «амирнинг мулкги бошқаришга ақл ва иродаси етмас эди». Бунинг устига, Саид Олимхон бошқа манғит амирлари каби айш-ишратга уч, маишатга муккасидан кетган ҳукмдор бўлган. Унинг ҳарамида бутун мамлакат ва ҳатто Россиядан келтирилган қиз-жувонлар тўлиб кетган эди. «Айтиш мумкинки, салтанатдагиларнинг Олимхонга сулим қиз ёки аёл топиб беришдан бошқа ҳеч масъулияги ва вазифаси йўқ эди»², — деб ёзганида Фитрат заррача муболаяа қилмаган.

Саид Олимхоннинг сиёсий қиёфасини кўрсатишда унинг энг асосий ғаними бўлган М.В. Фрунзенинг сўзлари ҳам бир қадар аҳамиятлидир. Туркистон фронтининг қўмондони М.В. Фрунзе 1920 йил 14 апрелда совет режимининг асосчиси В.И. Ленинга ёзган мактубида Амир Саид Олимхонни қуйидагича тавсифлайди: «Бу киши европача маълумотли (бизнинг собиқ нажлар корпүсимизни тутаган), сиёсий жиҳатдан Россия монархиясининг содиқ дўсти, характери заиф ва иродасиз киши бўлиб, Бухорода энг қудратли бўлган уламоларининг тамомла тавсири остида эди»³.

Маълумки, М.В. Фрунзе бошчилигидаги Туркфронт қўшинларининг Бухорога босқинидан сўнг, 1920 йил 2 сентябрда Саид Олимхон тож-тахтдан маҳрум бўлиб, Шарқий Бухорога жўнади. Бухоро фожиалари Саид Олимхоннинг шахсиятида кескин ўзгаришлар ясади, унинг кўзи ярқ этиб очилди. Бироқ асосий фурсат бой берилган эди. Шундай бўлишига қарамадан, эндиликда собиқ ҳукмдор Бухоро халқининг босқинчи қизил армияга қарши олиб борган мустақиллик курашига раҳбарлик қилишга уринди.

Саид Олимхон «Бухоро халқининг ҳасрати тарихи» (1927) деб номланган эсдадикларида ёзишича, у Шарқий

¹ Zeki Velidi Togan. *Natiralar*, s. 188.

² Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. Т. «Минҳож», 1992, 21-, 40- бетлар.

³ Фрунзе М.В. *Целъизвестное и забытое*. М., «Наука», 1991, с. 187.

Бухорода бўлган чоғида мунтазам равишда уруш ҳаракатлари билан банд бўлганлигини, «Ҳисор вилоятида большевикларга қарши олти ой давомида кураш ва жанг олиб борган» лигини таъкидлайди. Саид Олимхон Ҳисорда ўзининг сарой аъёнлари ва маҳаллий амалдорлардан иборат янги ҳукумат ташкил қилади ҳамда босқинчи қизил аскарларга қарши бўлаётган жанг ҳаракатларини мувофиқлаштиришга интилади. Саид Олимхон Шаҳрисабз, Бойсун, Ҳисор ва Қўлоб вилоятларида халқнинг қизил армияга қарши кутарган оммавий қўзғолонларида раҳнамолик қилишга уринди. Янги ҳукумат фаолиятида Ҳисор беги Авлиёқулбек муҳим роль ўйнайди.

Шарқий Бухородаги истиқлолчилар бу пайтда қизил армия қисмларига қарши ҳаёт-мамот жангларини авж олдириб юборган эдилар. Афсуски, Саид Олимхон киндик қони тукилган тупроқ — Бухорода қолиб, ўз халқининг миллий истиқлол курашига бевосита раҳбарлик қилиш урнига, 1921 йил 4 март куни «Қўлоб вилоятининг усти билан Амударёдан утадиган жойдан» Афғонистон давлатига ўтиб, пойтахт Кобулга — афғон амири Омонуллахон ҳузурига келди. Саид Олимхон кейинчалик Кобулда яшаб, Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатига йўл-йўриқ кўрсатиб турди, ҳаракатнинг машҳур йўлбошчилари ва саркардаларига турли мактублар ва қимматбаҳо совғалар жўнатиб, уларни курашга илҳомлантирди. Саид Олимхон, хусусан, Бухородаги машҳур қўрбоқчилар Иброҳимбек ва Мулла Абдулқаҳҳор, кейинчалик Анвар Пошо ва Салим Пошо каби ҳарбий лашкарбоқчиларга доимий равишда ўз эҳтиромини изҳор қилиб турган. Саид Олимхон бухоролик муҳожирларнинг Афғонистондаги раҳбари ҳам эди. У қолган бутун умрини ўша ерда ўтказди.

Саид Олимхон муҳожирликда ўзининг машҳур эсдаликларини ёзди. «Бухоро халқининг ҳасрати тарихи» деб номланган ушбу мемуар ва унинг Миллатлар Лигасига ёзган баёноти 1927 йил сентябрда расмий вакили генерал Ҳожи Юсуфбек Муқимбой ўғли орқали Женева шаҳрида фаолият кўрсатаётган Миллатлар Иттифоқига топширилди. Саид Олимхон ўз баёнотида Бухоро совет режими остида зулм чекаётганлигини баён қилган эди. У хотираларида Бухорода босқинчи қизил аскарлар ва большевикларга қарши олиб борилган муҳорабаларни, муҳожирлар курашини тасвирлайди.

Саид Олимхон Бухорони тарк этар экан, ўша тус-туполонда нафақат давлат хазинасини, балки ҳарамини ҳам

шаҳарда қолдириб кетишга мажбур бўлган эди. Унинг бутун оила аъзолари ва қариндош-уруғларидан иборат ҳарамми (уларнинг умумий миқдори архив ҳужжатларида 118 киши деб номма-ном кўрсатилган)¹ қўлга олиниб, уй қамоғида сақланди. Бироқ янги ҳукумат томонидан уларга ҳеч қандай зиён-заҳмат етказилмади.

Саид Олимхон Бухоронинг янги ҳукумати раҳбарларига мурожаат қилиб, оила аъзолари ва яқинларини Афғонистонга жўнатишни илтимос қилганда, айнан Файзулла Хўжаев ва Фитрат бу унинг қондирилишини қатъий суръатда ваъда қилишди. 1923 йил 4 июлда бўлган Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси Ижроия бюросининг йиғилишида ушбу масала кўриб чиқилиб, у ижобий ҳал қилинди. Аммо Саид Олимхоннинг Султонхон, Шоҳмуродхон, Абдурахимхон номли учала ўғли Марказнинг талаби билан Москвадаги Бухоро Маориф уйига «советча усулда тарбиялаш» учун жўнатилди.

Саид Олимхоннинг оналари Тура ойим, Шамсия ойим; қизлари Хосиятой, Саодатой; завжалари Муҳаррам ойим, Мушарраф ойим, Хурсанд ойим; амакилари Мир Муҳаммад Сиддиқ Музаффархон ўғли, Мир Носир Музаффархон ўғли, Мир Содиқ Музаффархон ўғли, Мир Абдул Азимхон Музаффархон ўғли; синглиси Шоҳой; тукқан онаси Давлат Бахт ойим ва бошқа яқин қариндошлари (жами 51 киши) ўз ихтиёрига кўра Афғонистонга юборилди.

Саид Олимхон оиласи ва қариндош-уруғларидан Бухорода қолган 64 киши эса зудлик билан тутқунликдан озод қилиниб, бу ерда яшашлари учун уларга тегишли шароит яратиб берилди. Лекин 30-йиллар охиридаги оммавий қатли омда уларнинг ҳаммаси қатағон қилинди.

1932 йида Саид Олимхон Афғонистон ташқи ишлар вазирлиги орқали Афғонистоннинг СССРдаги элчиси Муҳаммад Азизхонга шахсий мактуб йўллаб, Москвага жўнатишга уч ўғлини толиб, уларни қутқаришда ёрдам беришни илтимос қилади². Саид Олимхон халқаро Қизил хоч ва Қизил ярим ой жамиятига ҳам мурожаат қилади. Афсуски, унинг бу соҳадаги бутун интилишлари зое кетди.

Саид Олимхон муҳожирликда юрт дийдорига талпиниб яшади. Унинг Бухорога қайтиб келиш ҳақидаги илтимосларига СССРнинг раҳбари И. В. Сталин қатъий рад жавобини берган. Умрининг охирида унинг кузлари ожизлашиб

¹ Ўзбекистон МДА. 47-фонд. 1-руйхат. 425-нш. 278-варақ.

² Паннов Н. Амрнинг зурриёти. Бухоро, 1995. 23-бет

қолади. 1944 йил 28 апрелда Саид Олимхон узоқ давом этган хасталикдан сўнг Кобулдаги қароргоҳи — Қалъаи Фотуда вафот этди.

Саид Олимхон уғилларининг тақдири эса фожиали тугади. Узининг совет режимига нисбатан нафратини яққол намоян этган кичик ўгли Абдурахимхон 1937 йил жосусликда айбланиб, олий жазога ҳукм қилинди. Катта ўгли Султонхоннинг бир оёғи ногирон бўлиб, у 40-йилларнинг охирида қамоққа ташланди ва кун ўтмай уша ерда ҳалок бўлди. Урганча ўғли Шоҳмуродхоннинг қисмати сал бошқачароқ кечди. У «Известия» (16.06.1929 й.) газетасида узининг отасидан «воз келганлиги» ҳақида очиқ хат билан чиқишга мажбур бўлгандан сўнг¹, Москвадаги Ҳарбий инженерлик академиясида ўқийди². Шоҳмурод Олимов кейинчалик отаси сингари генерал унвонига сазовор бўлди, Иккинчи жаҳон урушида қатнашди. У 1985 йил 75 ёшида Москвада вафот этди.

Саид Олимхон Афғонистонда ҳам бир неча марта уйлланган эди. Унинг бошқа фарзандлари Кобул агрофидаги Қалъаи Фотуда таваллуд топишган. 90-йилларнинг бошида Саид Олимхоннинг икки завжаси, ун икки нафар ўғли ва ун нафар қизи тирик эди. Улар Туркиянинг Ғозиантиб шаҳрида, шунингдек, АҚШ, Германия, Афғонистон, Покистон, Саудия Арабистони ва Эронда истиқомат қилдилар³. Саид Олимхоннинг уғиллари 1993 йил сентябрда ота юртлири Бухорога келиб, уни зиёрат қилишти.

* * *

Бухородаги қўрбошилар ўртасида сўзсиз **ИБРОҲИМ-БЕК** алоҳида ажралиб туради.

Иброҳимбек 1889 йилда ҳозирги Душанбе шаҳридан 12 чақирим жанубда жойлашган Куктош қишлоғида — Кофирниҳон дареси соҳилида ўзбек лақайлари уруғининг эсонхўжа шохобчасига мансуб бўлган хонадонда туғилди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Иброҳимбекнинг

¹ Мактуб матни Фитратнинг Тожикистонда нашр қилинган куйидаги асарига ҳам тула келтирилади: **Фитрат**. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. Душанбе, 1991, с.56—59.

² Тақдослан учун қаранг: **Ҳасанов М., Германов В., Шодиев Қ.** Амир Олимхон фожиаси. «Фан ва турмуш», 1991, №4, 27-бет.

³ Бухоронинг сўнги амири ёки Саид Олимхоннинг фарзандлари тақдири ҳамда унинг ҳаёқ номига қолдирган мероси ҳақида. «Ўзбекистон овози», 1993 йил, 14 октябр; «Бухоро ҳақиқати», 1993 йил, 19 октябр.

отаси Чақабой Тўқсабо амир амалдори бўлиб, у 1912 йилда вафот этади. Кўктошда унинг ер-мулки бор эди. Асосан ўзбекларнинг лақай уруғи яшаган бу ҳудуд тарихий манбаларда Лоқай деб келтирилади. Шунинг учун Иброҳимбек Чақабой угли кейинчалик Иброҳимбек лақай сифатида машҳур бўлди.

Иброҳимбек ўз қишлоғидаги масжидга қарашли мактабда сабоқ олгач, маҳаллий мадрасада ҳам таҳсил олди. Лекин мадрасани тугатганлиги ҳақида маълумотлар учрамайди. «Иброҳимбекнинг уруғ оқсоқолларидан бири Абдуқажом парвоначининг қизига уйлانганлиги кейинчалик унинг ҳасига катта таъсир кўрсатди»¹.

Иброҳимбек Ҳисор беги ҳузурида қилган хизматлари эвазига 1919 йили «қоровулбеги» даражасига, кейинчалик Бухоро амири Саид Олимхон томонидан «девонбеги», «тўпчибоши» ва «лашкарбоши» лавозимларига кўтарилди. Иброҳимбек амирлик тузуми ағдариб ташлангач, Шарқий Бухородаги қўрбошилар гуруҳларига умумий раҳбарлик қилиб (Анвар Пошо ва Салим Пошо Шарқий Бухорога келган давр бундан мустасно), бошқинчи қизил армия ва коммунистик режимга қарши озодлик байроғини кўтарди. Иброҳимбек қўрбошининг номи ҳам машҳурликда Анвар Пошоникидан сира қолишмас эди. Лекин уларнинг фикрлаш тарзи, жанг қилиш усуллари ва ҳаракатларида катта фарқлар бўлган.

Иброҳимбек 31 ёшида кураш майдонига кирар экан, ўз олдига асосий мақсад қилиб, Бухоро тўпроғини қизил аскарлардан тозалаш билан бир қаторда ағдариб ташланган амирлик тузумини қайта тиклаш ва салтанатни собиқ ҳукмдор Саид Олимхон қўлига олиб бериш вазифасини кўяди. Шунинг учун ҳам у курашга кирган дастлабки қўнлардан оқ Бухоро амири Саид Олимхон томонидан моддий ва маънавий жиҳатдан ҳар тарафлама қўллаб-қувватланди ва рағбатлантирилди.

Иброҳимбек қўрбоши 1920—1921 йилларда қисқа муддат ичида ун минг нафардан ортиқ аскар тўплаб, Қўлоб ва Балжувон вилоятларини қизил аскарлардан тозалогач, Саид Олимхон ҳузурига — Қўлобга ўз вакилларини жўнатди. «Бу аснода Иброҳимбек Девонбетининг ўзи Қоратегин ва Дарвоз вилоятлари устига ҳужум қилиб босиб борди ва бу икки вилоятни ҳам эгаллади...». Бу зафарлардан сўнг Иброҳим-

¹ Гилевсен В. М. Разгром басмаческих баз в Афганистане. «Военно-исторический журнал», 2000, № 1, с. 31.

бек юборган бошқа вакилларни ҳам Саид Олимхон хурсандчилик билан кутиб олади, ўз лашкарбошисининг «ғайрати ва мардлигидан анча мамнун» булиб, уни юқори мансабга кутаради. 1921 йил бошларида Саид Олимхон Иброҳимбек Девонбегини Бухородаги бутун кўшинларига Олий бош кўмондон қилиб тайинлайди.

Бу воқеалардан сўнг Иброҳимбек Ҳисор вилоятига юриш қилди. «Ҳисор вилоятининг устки қисмига отланиб бориб, душман билан анчагина юзма-юз бўлди, у билан жанг қилди, ҳарбий қурол-яроғларни қўлга киритди. Бу вилоятни ўзига марказ қилиб олади. Деҳнав вилоятининг юқори қисми бўлган Бойсун, Ғузор, Шеробод, Қаршида ҳаракат қилди...»¹

Амир Саид Олимхон ўз мемуарида Иброҳимбек ҳақида яна қуйидаги фикрларни ҳам ёзган эди: «... Иброҳимбек етти йил давомида большевикларга қарши мусулмон халқи ва бу бандани оғир деб уруш қилди, жанг асносида қаҳрамонликлар кўрсатиб, уларнинг якунларидан ҳамиша мени хабардор этиб турди».

Саид Олимхон Иброҳимбекка ёзган мактубларидан бирида уни «садоқатли ва жасур доҳий, мулла, бек, бий, девонбег, лашкарбоши, тунчибоши, ғозий», — деб улуғлайди. Саид Олимхоннинг ёзишича, у Иброҳимбекка кўшимча кучлар юбориш учун Афғонистон ҳукумати билан музокаралар утказди. Афсуски, афғон ҳукумати бу пайтга келиб, Бухоро амири Саид Олимхон ихтиёрига ҳеч қандай ҳарбий бўлинмаларни ажратмайди. Чунки Афғонистон билан совет Россияси уртасида узаро дўстлик туғрисидаги шартнома аллақачон имзоланган эди.

Саид Олимхоннинг Иброҳимбекка нисбатан кўрсатган марҳаматлари бошқа манбаларда ҳам келтирилади. Масалан, туркиялик тадқиқотчи Али Бодомчи «1917—1934 йиллар. Туркистон миллий истиқлол ҳаракати ва Анвар Пошо. Қўрбошилар» номли китобида Иброҳимбек Саид Олимхоннинг кўп мартабаларига эришганлиги, амир Шарқий Бухорода яшаган даврда Иброҳимбекка ўхшаш ёвқур, қўрқмас кишиларга таяниб, советларга қарши савашганлиги айтилади. Китобда ёзилишича, «Иброҳимбек Лақай сўнги Туркистон миллий истиқлол курашининг ерқин сиймоларидандир. Амир замонидаёқ урис ҳарбийларига қирғин солишдан иш бошлаган ва қисқа фурсатда катта

¹ Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. 19—20-бетлар.

шуҳрат қозонган ... Умумий аскарларининг сони саккиз мингдан зиёдроқ бўлган»¹.

Иброҳимбек кул остидаги Шарқий Бухоро ҳудудида ўз бошқарув усулини амалга оширди. Совет ҳокимияти жойларда бутунлай тугатилди, унинг ўрнига шариятга асосланган ва амирлик давридаги бошқарув усули қайта жорий қилинди. Иброҳимбекни бу ердаги маҳаллий аҳоли, хусусан, Лоқай узбеклари қизгин қўллаб-қувватлашди. Бу ҳолдан Туркистондаги совет ҳокимияти вакиллари қаттиқ ташвишга тушдилар. Шунинг учун ҳам Туркистон fronti сиёсий бошқармаси томонидан тузилган жосуслик ахборотида Иброҳимбек фаолияти ҳар жиҳатдан таҳлил қилинади, аҳоли ўртасида унинг нуфузи ошиб бораётганлигидан чўчиш ҳолати кузга ташланади ва Иброҳимбек билан бошқа қўрбошилар гуруҳлари ўртасида турли низолар чиқариш учун тавсиялар берилади².

Афсуски, Иброҳимбек қўрбоши жаҳидларни ёмон кураш эди. Бу жиҳатдан унинг фикрини Анвар Пошо ҳам ўзгартира олмайди. Дарвоқе Анвар Пошо Шарқий Бухорога келиб, истиқлолчиларни курашга даъват қилган дастлабки кунларидаёқ уни Иброҳимбек ёқтирмай қолган эди. Иброҳимбек билан Анвар Пошо ўртасидаги муносабатлар жуда мураккаб бўлган. Ҳатто Анвар Пошо Иброҳимбек қўлида тутқунликда бир ойча вақтни ўтказди. Кейинчалик Анвар Пошо томонидан Иброҳимбек ҳам ўз навбатида беш кун қамаб қўйилди.

Бироқ Анвар Пошонинг ҳалокати ва Салим Пошонинг Афғонистонга чиқиб кетиши оқибатида бутун Бухородаги қизил армияга қарши ҳаракат Иброҳимбек тимсолида яна аввалгидек узининг ягона қўмондонига эга бўлди. Иброҳимбек Фарбий Бухоро (Бухоро, Кармана ва Нурота вилоятлари)даги қўрбошилар гуруҳларига умумий раҳбарликни ҳам ўз қўлига олди. Шунинг учун ҳам Иброҳимбек бошчилигида қўрбошиларнинг қўллаб-қувватловчилари чақирилди. Масалан, Ҳисорда 1924 йил 31 декабрда бўлган Бухоро қўрбошиларининг навбатдаги қўрултойида Иброҳимбек Шарқий Бухорода ҳаракат қилаётган бутун дасталарни ягона қўмондонлик остига бириктириш ва уларнинг фаолиятини ошириш тўғрисида, қўрбоши дасталари тузиш ва уларнинг жанг қилиш усуллари, аҳоли билан муноса-

¹ Ali Bademci, 1917—1934. Turkistan Milli Istiklal Hareketi ve Enver Paşa. Korbaşilar. Cild I. Istanbul, 1975, s. 501.

² Пограничные войска в СССР. 1918—1928. М., «Наука», 1973, с. 610.

батлари хусусида махсус курсатмалар берди. Курултойда Фарбий Бухородаги ириқ бойлар томонидан ёрдам сураб юборилган мактубни Иброҳимбек ўқиб эшиттирди. Мурожатдан сўнг, Иброҳимбек Шеробод—Бойсун атрофларида қизил армия қисмларига қарши ўзининг зафарли юришларини ўтказган эди. Курултой тугагач, унинг иштирокчиларидан бири Асадуллабек томонидан куртазмали машқлар ўтказилди¹. Иброҳимбек қурбоши бўлса ўзининг минга яқин йиғити билан Вахш дарёсининг ўнг соҳилидан фарбга — Сурхон воҳаси, Шеробод ва Бойсун томонга қараб, 1925 йил январ ойининг бошларида намойишкорона назорат куриги ўтказди.

Бироқ, Шаҳобиддин Яссавий Иброҳимбекнинг жасур киши бўлиши билан бир қаторда айрим масалаларни ҳал қилишда шошма-шошарликка йул қўйиб, хатолар қилганлигини гапирди. Шуниси характерлики, Иброҳимбек «Амир Олимхон фармонида бўлиб, Ғозий Анвар Пошо ва Фузайл Махдумларга ҳурматсизлик қилди». У «ниҳоят диловар қаҳрамон» бўлса-да «калта фикрли эди... Иброҳимбек муборизлар, қурбошилар заиф бўлгон, фойдасиз замонда иш бирлиги учун келди...»

Иброҳимбекнинг Сурхондарё истиқлолчиларининг етакчиси Хуррамбек билан ҳам муносабатлари анча кескин бўлган. Хуррамбекнинг узбошимчалиги Иброҳимбекнинг жаҳдини чиқарган. Бу ердаги бутун қурбошилар дасталари Иброҳимбек қўл остида бирлашиб, қизил армияга қарши қатъий хужумга ўтганларида Хуррамбек унга буйсунишдан бош тортиб, ўз ҳолича иш юритган. Бу ҳақда совет чекистларининг маълумотларида ҳам сўз боради.

Бу низолардан хабар топган Бухоро амири Саид Олимхон Иброҳимбек ҳузурига Бекбой Коровулбеги деган вакилини жунатди. Бекбой ёрдамида Саид Олимхон қурбошилар ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилишга ва энг аввало Иброҳимбек билан Хуррамбек орасидаги келишмовчиликни йўқотишга муваффақ бўлди.

Бу мулоҳазалардан Иброҳимбек фақат ўз манфаати учун кураш олиб борган, шуҳратпараст бир киши эди, деган хулоса чиқармаслик керак. У Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатига етти йил раҳбарлик қилар экан, ўз она тупроғини босқинчи қизил аскарлардан тозалаш учун, эрк ва истиқлол учун кураш олиб борган эди. Фақат, Иброҳимбекнинг сиёсий қарашлари чекланган бўлиб, унинг

¹ Пограничные войска в СССР, 1918—1928, с. 613—615, 667.

«Бухоро амирига содиқ фуқаро» эканлигини ҳам назардан қочирмаслик лозим.

Иброҳимбек қурбоши уз қушини сафида қаттиқ тартиб-интизом урнига олди. Тинч аҳолини талашда қатнашган ёки беғуноҳ мусулмонларни ўлдирган аскарлар мабодо учраб қолса, улар шафқатсиз жазоланган. Иброҳимбек томонидан қўл остидаги қурбошилари Абдулазиз ва Абдурахмонбойга ёзган мактублари кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Иброҳимбек уз мактубида Абдурахмонбойга қушидаги сўзларни ёзган эди: «... сиз аскарларни махсус руҳсатнома-сиз милтиқлари билан жунатяпсиз — бу жуда ёмон». Демак, қурбошилар уз йигитларини қишлоқларга милтиқлари билан юборишса, уларга махсус руҳсатнома беришган. Бу ҳолдан эрк ва истиқлол курашчиларининг қимлиги яққол намоён бўлади.

Туркистонда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилиб, совет Ўрта Осиё республикалари тузилгач, Шарқий Бухоронинг деярли барча қисми Ўзбекистон ССР таркибидаги Тожикистон АССР иштиёрига ўтди (фақат ҳозирги Сурхондарё вилояти таркибига кирган айрим туманлар бундан мустасно). 1925—1926 йилларда Иброҳимбек қурбоши Тожикистон ва Ўзбекистоннинг асосан тоғлик вилоятларида уз курашини давом эттирди. Йигирманчи йилларнинг ўртасига келиб, Шарқий Бухорода вазият тубдан ўзгарган эди. Туркистон фронтининг, 1926 йилдан бошлаб Ўрта Осиё ҳарбий округининг катта миқдордаги қучлари Иброҳимбекка қарши ташлангач, у 1926 йил 21 июнда, кескин жанглардан сўнг, Афғонистон давлатига ўтиб кетди.

ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси биринчи қотиби И. А. Зеленский томонидан 1926 йил 6 сентябрда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси «босмачилик»га қарши кураш Марказий комиссиясининг фаолияти ҳақида бюро пленумида қилинган ҳисобот маърузада айтилишича, Иброҳимбек хорижга ўтиб кетгач, унинг oilаси: онаси ва икки хотини асирга олинган¹. Бу аёлларнинг қисмати нима бўлганлиги номаълум. Бу пайтда Сурхондарё истиқлолчиларининг энг йирик йўлбошчиси Хуррамбек ҳам Афғонистонга жўнаб кетган эди.

Иброҳимбек 1926—1927 йилларда Кобул яқинидаги Қалъаи Фотуда Бухоро амири Саид Олимхоннинг қароргоҳида яшайди. Саид Олимхоннинг ёзишича, «унинг кун-

¹ Пограничные поиски в СССР, 1918—1928, с. 675—700.

лик харажати учун Афғонистон давлати тарафидан ҳар ойига беш юз эдик кобулий рупияси тайин этилди»¹.

Афғонистонда юз берган мураккаб сиёсий жараёнлар, афғон амирларининг бирин-кетин алмашиниши, ҳокимият учун курашлар бу ердаги туркистонлик муҳожирлар турмушига ҳам таъсир қилмасдан қолмайди. Иброҳимбек бошчилигидаги бухоролик муҳожирлар Афғонистондаги сиёсий курашга мажбуран тортилишади, натижада, бу курашнинг марказига Иброҳимбек чиқиб қолади. Иброҳимбек ва унинг лақай уруғдошлари билан афғон аскарлари ўртасида ҳагто қуролли тўқнашувлар бўлди. Айрим манбаларда ёзилишича, Афғонистон ҳукумати билан туркистонлик муҳожирлар ўртасидаги бу уруш бир йилча давом этди².

Уша даврга оид ҳужжатларга таянган ҳолда, Иброҳимбекнинг Афғонистондаги фаолиятини қисқача таҳлил қиламиз. 1928 йилнинг охирида Афғонистонда амир Омонуллахон (1892—1960; ҳукмронлик даври: 1919—1929)га қарши ғалаёнлар кучайиб кетади. Бу исёнга Кобул атрофидаги тожик деҳқони хонадонида туғилган, афғон армиясининг собиқ офицери Ҳабибулла — Бачаи Саққо (1890—1929) раҳбарлик қилди. Афғон тарихчиси Халилулла Ведаднинг ёзишича, 1922 йилда ёш Ҳабибулла Бухорода Анвар Пошо атрофида туриб, қизил аскарларга қарши курашган эди. 1929 йил 18 январда асосан деҳқонлардан иборат Ҳабибулланинг отряди Кобулни эгаллайди. Ҳабибуллахон Афғонистон амири деб эълон қилинади (1929 йил январь—октябрь). Тахтдан воз кечган Омонуллахон Қандаҳорга қочди. Бу воқеалар қизиган пайтда — 1928 йилнинг охирларида Иброҳимбек Кобулдан жунаб, Шимолий Афғонистонга келиб, ўз мавқени мустаҳкамлай бошлади³. Бу ҳудуд азалдан туркий халқларнинг юрти бўлиб, асосан ўзбек, туркман ва тожиклар яшар эди. Иброҳимбек билан туркман муҳожирларининг бошлиғи Халифа Эшон ўртасида ўзаро иттифоқ тузилгач, унинг обрўси жуда ошиб кетди. 1929 йил 18 мартда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси номига ёзилган мактубда курсатилишича, «Иброҳимбек дастасида 4000 киши бўлган ва у зўр гайрат билан ўз қўшинини кенгай-

¹ Амир Сайид Олимхон. Уша асар, 22-бет.

² Бу ҳақда қarang: Аблуқаюм Парвоначининг иқрори. «Ватан», № 48—49, 1993 йил 8 декабр; Мирзақаюмнинг баёни. «Ватан», 1993 йил 3 ноябр.

³ Қarang: Гилсенен В. М. Банлы под зеленым знаменем, «Военно-исторический журнал», 1999, № 5.

тирмоқда... Хуррамбек, Утанбек ва бошқа кичик кўрбоши-лар узаро ҳамкорликда ҳаракат қилмоқда...»¹

ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ва Ўрта Осиё ҳарбий округининг бу ҳақдаги маълумотлари билан танишган СССР раҳбари И. В. Сталин 1929 йил март ойида Омонул-лахон ҳукуматининг ташқи ишлар вазири Фулом Сиддиқ-хон ва Москвадаги элчиси Фулом Набихон Чархий билан учрашди. Сталин Омонуллахонга ҳарбий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги афғон томонининг расмий таклифларини бажонидил қабул қилди. Совет чекисти ва айғоқчиси Георгий Агабековнинг ушша пайтда ёзишича, 1929 йил 14 апрелда 2000 кишилиқ қизил аскарлар отряди Термиздан чиқиб, 15 апрелда Амударёнинг Паттажесар деган жойда кечувдан ўтди ва Афғонистон ҳудудига бостириб кирди. Совет ас-карлари афғон армиясининг ҳарбий формасини кийиб олишган эди². Отряд кўмондони фуқаролар урушининг қат-нашчиси, Украина казакларининг атамани, 1927 йилдан бошлаб СССРнинг Кобуддаги ҳарбий атташеси В. М. При-маков бўлиб, у «турк офицери Рагиб-бей» номи билан фаолият кўрсатган³. Босқинчи совет аскарлари 19 апрелда афғон Туркистонининг муҳим сиёсий ва иқтисодий мар-кази — Молори Шарифни, 22 апрелда Тошкўрғон шаҳар-ларини босиб олишди. Қизил аскарларга қарши жангларда Ҳабибуллахоннинг афғон қўшинларидан ташқари Халифа Эшоннинг 2000 кишилиқ гуруҳи ва Иброҳимбек йигитла-ри ҳам қатнашди. Бироқ май ойининг охирида Омонулла-хон Ҳабибуллахонга қарши курашни тўхтатиб, кўп миқ-дорда олтин ва қимматбаҳо бойликларни ҳамда қариндош-уруғларини олиб, аввал Ҳиндистонга, сўнгра Фарбга жунаб кетди (у 1960 йилда Швейцарияда вафот этган). Воқеалар-нинг бундай ривожини кўрган Сталин 31 майда қизил ас-карлар отрядини СССРга қайтарди.

Бироқ Ҳабибуллахоннинг ҳукмронлиги узокқа борма-ди. Омонуллахон даврида ҳарбий вазир бўлган генерал Муҳаммад Нодирхон 1929 йил октябрда Ҳабибуллахонни ҳокимиятдан афдариб, уни қатл қилгач, ўзи Афғонистон подшоси бўлиб олди (1929—1933). Нодирхон даврида тур-кистонлик муҳожирларнинг аҳволи яна оғирлашди.

¹ Гиллесеп В. М. Разгром басмаческих баз в Афганистане. «Военно-исторический журнал», 2000, № 1, с. 35.

² Агабеков Г. Секретный террор. Москва. «Современник», 1996, с. 281.

³ Прокин А. Спецназ Рагиб-бей, был, оказывается, и «сталинский реид» в Афганистан, «Труд», 18 января 2000 года.

Ҳабибуллаҳон томонидан уларга берилган баъзи эркинликларга чек қўйилди.

Муҳожирликдаги дарбадарлик, Афғонистондаги турли сиёсий гуруҳлар ўртасидаги келишмовчиликлар ва бу курашда бирор-бир томон қўлида қўғирчоқ бўлиш хавфи ва ниҳоят, энг асосийси, Ваган тўйғуси Иброҳимбекни яна орқага — Шарқий Бухорога қайтишга ундади.

1930 йил апрел ойида Иброҳимбек қўрбошилар дасталари тузишни тутагиб, совет-афғон чегараси бўйлаб намойишкорона юришини бошлади. Иброҳимбек орадан кўп ўтмай 24—25 майда қўрбошилар қурултойини чақирди. Қурултойда доқайлик қўрбошилар билан биргаликда 100 дан ортиқ вакил қатнашди¹. Унда бекнинг энг яқин сафдошлари Ўтанбек, Мулла Турақул қатнашиб, улар Тожикистон ССР ҳудудига ўтиш масалаларини ҳал қилишди. Чегарадан ўтишни турли нуқталарда амалга ошириш келишиб олинди. Иброҳимбек СССРга қарши ялпи ҳужумни 1930 йил 3 июл кунига белгилади.

Бироқ кўп сонли жосуслар орқали уларнинг бу режасидан хабар топган мустабид совет режими раҳбарлари зудлик билан қарши зарба уюштирдилар. 1930 йил 20 июнда Ўрта Осиё ҳарбий округининг терма отликлар бригадаси Амударёни Айваж қасабаси ёнидан кечиб ўтиб, Афғонистон ҳудудига бостириб киришди. Совет аскарларига курашда катта тажриба тўплаган Яков Мелькумов қумондонлик қилаётган эди. Уларнинг бош мақсади Иброҳимбекнинг Алиободдаги асосий қароргоҳини эгаллаш эди.

Ўрта Осиё ҳарбий округи қумондони П. Е. Дибенко номига 1930 йил 26 июнда йўлланган ҳисоботда айтилишича, «ҳаммаси бўлиб 839 босмачи ва уларнинг фаол таъминотчилари ўлдирилган». Ҳалок бўлганлар орасида машҳур қўрбошилар бўлган. Бундан ташқари қизил аскарлар томонидан уй-жойлар ҳам бузиб ташланди, қишлоқлардаги экинзорлар пайҳон қилинди, йиғиштирилган ҳосил куйдириб ташланди, улар «200 туя, 80 от, 400 қўйни тортиб олишди»². Иброҳимбек ва унинг яқин сафдоши Ўтанбек қўрбоши кичик даста билан Қора Ботир тоғларига чекинишди. 26 июнга ўтар кечаси босқинчиликни тугатган Мелькумов отряди Афғонистондан Тожикистон ССР ҳудудига қайтди. Шундай қилиб, Афғонистондаги туркистонлик муҳожирларга қарши қаратилган бу зарба Иброҳим-

¹ РГВА, 25895-фонд, 1-руйхат, 696-иш, 602-варақ.

² РГВА, 25895-фонд, 1-руйхат, 176-иш, 614-варақ.

бекни ўз Ватанига қайтиш муддатини яна орқага суриб ташлади.

1931 йил бошларида Иброҳимбек ўз ҳаракатини фаоллаштириб, муҳожирларнинг тарқок кучларини яна бирлаштирди. У утган йилнинг авжи саратон чилласида, атиги 7 кун ичида чеккан мағлубият алами учун босқинчи совет қўшинларидан интиқом олиш истагида бутун вужуди енар эди. Бунинг устига Нодирхон режими билан туркистонлик муҳожирларнинг ўртасидаги зиддиятлар анча кучайди. Архив ҳужжатларидан бирида келтирилишича, «1930 йил ёзида афғон ҳукумати қуролли куч билан муҳожирларни тугатишга киришди... ва Иброҳимбекка қарши кураш бошлади. Ярим йиллик тўқнашулар натижасида, афғон қўшинларининг зарбалари остида Иброҳимбек ўз отряди билан чегара атрофига келиб ўрнашди¹...»

Иброҳимбек 1931 йил март ойининг охирида Панж дарёси атрофида кичик қўрбошилар дасталарини СССР чегарасидан ўтишини уюштиради. Иброҳимбекнинг ўзи 1500 кишилик сараланган қўшин ва 8 нафар қўрбошиси билан 1931 йил 30 мартда (айрим манбаларда 2 апрелда) чегарадан ўтиб, Ватан тупроғига қадам қўйди. Уша даврга оид Урта Осиё чегара қўшинлари ОГПУ бошқармаси маълумотларида айтилишича, «Иброҳимбек СССР ҳудудига кирар экан, унинг аниқ сиёсий режаси бор эди...»². Дарҳақиқат, Иброҳимбек ўз олдида асосий мақсад қилиб мустабид совет режими ва қизил армияга қарши курашни қўйган эди.

Иброҳимбек тарафдорлари юрда ҳам қўлаб топилди. Унинг қўшини сафига юзлаб ватанпарварлар келиб қўшилди. Урта Осиё ҳарбий округи (САВО) штаби ҳисоб-китобларига қараганда, Тожикистоннинг Кофирниҳон ва Вахш дарёлари оралиғида 1965 киши ва 16 даста ҳаракат қилган³. САВО қумондони ўринбосари И. К. Грязнов бошчилигидаги 1618 пиёда аскар, 1823 отлик жангчи, 164 та қўл ва 78 та станокли пулемётлар, 12 тадан артиллерия, тушлар ҳамда самолётлар ёрдамида Иброҳимбек йигитларига қарши 10 апрелда ҳужумга ўтилди. Совет жангчиларига ОГПУ қўшинлари ёрдамга келишди.

Иброҳимбек қўшини билан совет қисмлари ўртасида 3 апрелдан то 18 апрелгача қаттиқ жанглар бўлди. У омон-

¹ РГВА, 25895-фонд, 1-руйхат, 718-иш, 2-варақ.

² Пограничные войска в СССР. 1929—1938. Сборник документов и материалов. Москва, «Наука», 1972, с. 182.

³ РГВА, 25895-фонд, 1-руйхат, 721-иш, 133-варақ.

сиз олишувлар билан Вахш дарёсининг ўнг қирғоғига чекинди, 10 майгача 974 йигитидан ажралди. Иброҳимбекка қарши 4000 аскар жўнатилди. 1931 йил 12 июнда Оқбош-тоғда сўнги ва шиддатли муҳораба бўлди. Бу ҳаёт-мамоғ курашида Иброҳимбек яраланди ва жангни бой берди. У Кофирниҳон дарёси бўйлаб, яна Боботоққа чекинди.

Жанг ҳаракатлари тасвирланган архив ҳужжатларида келтирилишича, 1931 йил 20 март — 29 июнда 77 қўрбоши қўлга олинди ва таслим бўлди. Бу пайтда 1550 истиқдолчи ўлдирилди, 1750 киши таслим бўлди¹. 1931 йил 23 июнда ОГПУ қўшинлари 10-отлиқлар полки 2-дивизиони жангчилари ва совет чекистлари томонидан Иброҳимбек ярадор ҳолатда қўлга олинди².

Иброҳимбек зудлик билан аввал Сталинобод (ҳозирги Душанбе), сўнгра эса Тошкентга олиб келинди. Чекистлар томонидан ўтказилган тергов ва даҳшатли қийноқлар ҳам Иброҳимбекнинг маънавий продасини бука олмади. 1932 йил март ойида бўлган суд жараёнида у манфур совет режимга қарши узоқ давр мобайнида мардонавор кураш олиб борганлигини мағрурлик билан таъкидлайди. Истиқдолчиларнинг сўнги ириқ йўлбошчиси Иброҳимбек Чақабой ўғли ҳарбий трибунал ҳукми билан 1932 йил 31 августда қатл қилинди.

«Иброҳимбек билан бирга «Бутун ислом қўшинларининг Олий бош қўмондони» деган унвон ҳам дафн этилди, шунингдек, мужоҳидларнинг қаҳрамонона даври ҳам тугади»³, — деб ёзган эди англиялик тадқиқотчи Гленда Фрээр.

Шундай қилиб, Шарқий Бухорода айрим танарфуслар билан 11 йил давомида мустабид совет режими ва босқинчи қизил армияга қарши фидокорона курашган истиқдолчиларнинг бош етакчиси Иброҳимбек қўрбошининг қисмати фожиали тугади.

Бухородаги истиқдолчиларнинг энг машҳур йўлбошчиси бу шубҳасиз туркиялик ҳарбий саркарда, сиёсий арбоб **АНВАР ПОШО** ҳисобланади.

Анвар Пошо (14.06.1881, Истанбул — 04.08.1922, Шарқий Бухоро) фақат Туркия ёхуд Туркистонда эмас, балки

¹ РГВА, 25895-фонд. 1-руйхат, 721-ипп, 144, 147-варақлар.

² Қаранг: **Baymirza Hayit**. *Turkiston Rusya ile çin arasinda Istanbul*, 1975. s. 285; **Гиленсен В. М.** Разгром басмаческих баз в Афганистане, «Военно-исторический журнал», 2000, №1. С. 40.

³ **Glenda Frazer**. *Basmachi-II*. *Central Asian Survey*, Oxford, 1987, №2, P. 27.

бутун мусулмонлар оламида кўзга кўринган фидойи инсонлардан бири эди. XX аср бошларида мусулмон дунёсида ҳеч кимнинг шуҳрати унингдек кўп тарқалмаган бўлса керак. Анвар Пошо Туркия, Македония, Кавказ, Германия, Россия, Туркистон ва Бухородаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашди.

Анвар Пошо 1881 йилда Истанбулда кичик хизматчи Аҳмадбей оиласида тўнғич фарзанд сифатида тугилди. Анвар Пошо 1903 йилда Истанбулдаги ҳарбий академияни тугатди. Академия уни Усмонлилар салтанатиға қарашли Македонияда турган 3-армияға хизматта юборди. Анвар Пошонинг келиб чиқиши аслида македониялик бўлиб, унинг болалиги бу ерда ўтган эди.

Анвар Пошо Туркиядаги Усмонлилар султони Абдулхамид II (1842—1918; султон ва халифалик лаври: 1876—1909)нинг мустабид зулмиға чек қўйган Ёш турклар ҳаракатининг раҳбарларидан бири эди. «Иттиҳод ва Тараққий»¹ партияси султонликка қарашли Македонияда 1908 йил 23 июлда ҳокимиятни қўлга олғач, бу воқеалар марказида турган Анвар халқ қаҳрамониға айланиб қолди. Ушша йили ҳали 27 ёшға ҳам тўлмаган Анварға генерал ҳарбий унвони — Пошо берилди. Анвар Пошонинг обрў ва нуфузи, унинг таъсири тез орада ниҳоятда кучаниб кетди. Анвар Пошони Берлиндаги Туркия ҳарбий ағташеси қилиб тайинлашди. У немис тили ва ҳарбий санъатини кунг билан ўрганди. Унинг Германия билан яқинлашуви шу пайтдан бошланди. Анвар Пошо Италия — Туркия уруши (1911 йил сентябр — 1912 йил октябр) ва Болқон урушлари (1912 йил октябр — 1913 йил август) даврида Усмонли турк салтанатининг Италия, Болгария, Сербияға қарши олиб борган курашларида жасорат намуналарини кўрсатди. 1913 йил январда булган ҳарбий тўнтариш натижасида мамлакат тўлиқ равишда Ёш турклар кўлиға ўтди (Иттиҳодчилар 1912 йилда ҳокимиятдан четлашган эдилар). Талъат Пошо, Анвар Пошо, Жамол Пошодан иборат триумфират (учлик) мамлакатни бошқара бошлади. Талъат Пошо Усмонли салтанатининг Бош вазири, Анвар Пошо мамлакатнинг Бош кўмондони ва ҳарбий вазир, Жамол Пошо (1872—1922) ҳарбий денгиз кучлари вазири эди² (Улар бу юксак лавозимларда 1918 йилнинг охиригача фаолият кўрсатишди).

¹ «Иттиҳод ва Тараққий» Ёш туркларнинг махфий сиёсий жамияти сифатида 1889 йил Истанбулда ташкил топди.

² Қаранг: Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк. Т., 1998, 19-бет.

Анвар Пошо Болқон урушлари даврида ҳарбий корпуснинг штаб бошчилиги лавозимида ишлаган пайтида унинг қўл остида майор Мустафо Камол Отатурк (1881—1938; президентлик даври: 1923—1938) ҳам хизмат қилар эди. Иккинчи Болқон уруши (1913 йил июн—август) даврида Анвар Пошо қўшинлари болгарларга кучли зарбалар берди. Биринчи урушда Туркиядан тортиб олинган Эдирна шаҳри болгарлар босқинидан озод қилинди. 1914 йил июнда Эдирнага борган Маҳмудхужа Бехбудий (1875—1919) Анвар Пошонинг ҳарбий жасоратларини «Ойна» журналида уша пайтда чоп қилдирган «Саёҳат хотиралари»да самимият билан қўйидагича тасвирлайди: «...Анварбек тўрт кунлик йўлни бир кунда юриб келиб, Адриани (Эдирнани — Қ. Р.) босиб, булгорлардан қайтиб олди. Булгорлар муни билиб, Адрианинг обод еру хонау аскархонау анборларига ут қўюб эканларким, бу ушларни ҳам вақтида турк аскарлари егиб, сундуруб, булгорлардан бениҳоят озуқа, асбоб, милтиқ ва кўп адад тушларни улжа олибдурлар... Хулоса, Адрианинг қайтиб олинганлигининг шарафи Ёш туркларга ва Анвар Пошога насиб бўлди»¹.

Уз навбатида Анвар Пошо Туркистондан таҳсил олиш учун Туркияга борган талабаларга хайрихоҳлик билан қаради. Баъзи манбаларда келтирилишича, у Бухородан бу дегерга борган Усмон Хўжани олий даражада қабул қилган эди. Анвар Пошо 1913 йилда Туркиянинг ҳарбий вазири, Биринчи жаҳон уруши бошлангач эса бутун Усмонли турк армиясининг Олий бош қўмондони қилиб тайинланди.

«1913—14 йиллардаги (аслида 1911—12- йиллардаги — Қ. Р.) италян-турк уруши вақтида Туркистон аҳолиси Анварнинг ҳаракатига қандай муносабат билдирганини эслайлик, биз бунда шунини кўрамиз-ки, ҳатто мактабларда таҳсил олувчи ўсмирлар Анвар Пошо қўшинининг ҳар бир ҳаракатини интиқлик ва фахр билан кузатиб, унинг жасоратига тасаннолар айтишарди, халқ эса беш йил мобайнида унинг шарафига ўз ўғлонларига Анвар исмини қўяр эди»², — деб расмий ҳужжатларнинг бирида сал кейинроқ ёзган эди Туркистон совет республикасининг раҳбарларидан бири.

1914 йил 5 март куни Анварнинг ҳаётида унутилмас воқеа содир бўлди. У Усмонлилар султони ва халифанинг қизи Нажиба Бегимга уйланди.

¹ Маҳмудхужа Бехбудий. Танланган асарлар. 2-нашри. Т. «Мавнавият», 1999, 77-бет; «Ойна», 1914, №41, 981—984-бетлар.

² Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 45-иш, 131-варақ.

Туркиянинг Германия билан яқинлашуви пировардида ҳар икки томоннинг 1914 йил 2 августда Антанта давлатларига қарши битим тузиши билан якунланди. 1914 йил 12 ноябрда Туркия Германия томонида туриб, Биринчи жаҳон урушига кирди. Анвар Пошонинг бу яқинлашувда маълум ҳиссаси борлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Анвар Пошо армияси икки фронтда: Кавказда Россияга қарши ҳамда Ироқ, Ҳижоз, Миср ва Сурияда Англияга қарши урушга киришди. Анвар Пошонинг шахсан ўзи Кавказ фронтдаги жангларда қумондонлик қилди. 1914 йил декабрда Сарикамиш атрофида турклар билан руслар ўртасида шиддатли жанглар бўлди¹. Аynи пайтда жанг ҳаракатларини икки давлат Эрон ҳудудига ҳам кўчириб, турк армияси Эрон Озарбойжонида русларни мағлубиятга учратди. Уша пайтда Туркияда бўлган ва мамлакатдаги сиёсий вазиятни яхши тушунган рус олими В. А. Гордлевский (кейинчалик у академик бўлди) ўзининг «Туркия силуетлари» (1914) асарида Анвар Пошони «қаҳрамон», «Бш турклар партиясининг энг шуҳратли доҳийси»² деб, бежиз таърифлаган эди.

Бироқ Биринчи жаҳон урушида Туркия ва унинг иттифоқчиси Германия мағлубиятга учраган. Анвар Пошо ўзининг содиқ сафдошлари Талъат Пошо³ ва Жамол Пошо⁴ билан биргаликда 1918 йил 3 ноябрга утар кечаси Туркия ҳудудидан чиқиб кетишди.

Туркиялик тарихчи Нермин Менеменси ўзининг ёзишича, Анвар Пошо Берлинга 1919 йилнинг бошларида келади. Шу йилнинг июл ойида Истанбул ҳарбий суди уч пошо ва дуслари Нозимбекни ўлим жазосига сирдан ҳукм қилади. Орадан кўп ўтмай бу ҳукм асоссиз деб топилди.

Мағлубиятга учраган Германия Анвар Пошонинг фаолият кўрсатиши учун унга шароит яратиб бера олмайди. «Иттиҳод ва Тараққий» партияси раҳбарларининг, шу жумладан, Анвар Пошонинг ҳам асосий фикри тобора нуфузи ошиб бораётган совет Россияси билан алоқани йўлга қўйишга қаратилди. Анвар Пошо немис коммунисти Карл

¹ Каранг: Всемирная история. Т. VII. М., 1966, с. 523.

² Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Т. III. История и культуры. М., 1962, с. 88.

³ **Талъат Пошо** (1874—1921) 1921 йил 16 мартда Берлинда номаълум арман террорчиси томонидан ўлдирилади.

⁴ **Жамол Пошо** (1872 — 1922) Истанбулда тутилди. 1908 йилдан бошлаб муҳим ҳарбий лавозимларда ишлагани. 1922 йил 21 июлда Тифлисида Карапет бошлиқ арман террорчилари томонидан ўлдирилди.

Радекнинг (1885—1939) тавсиясига биноан Москвага жўнайди. Анвар Пошо Москвага автомобилда кириб боради ва шу лаҳзадаёқ Зиновьев томонидан Бокуда 1920 йил 1—7 сентябрда бўладиган Шарқ халқларининг қурултойида қатнашиш учун олиб кетилади.

Г. Е. Зиновьев (1883—1936) Коминтерн (Коммунистик Интернационал) Ижроия Комитетининг раиси бўлиб, Лениннинг кўрсатмаси билан у Бокудаги қурултой фаолиятига раҳбарлик қилган эди. Анвар Пошо қурултойда иштирок қилса ҳам, Зиновьев икки куплик тортишувлардан сўнг унга нутқ сўзлаш учун имконият бермайди. Фақат Анвар Пошо тайёрлаган маъруза матни Афандивода томонидан қурултойда ўқиб эшиттирилади.

Мунаввар қорининг кейинчалик ўз хотираларида ёзишicha, у қурултой жараёнида Анвар Пошо билан икки марта учрашган. Қурултой қатнашчилари Анвар Пошонини зўр эҳтиром билан кутиб олишади, хусусан, у билан туркистонлик мусулмон делегатлари ўртасида самимий мулоқотлар бўлади. Коминтерн раиси Г. Е. Зиновьев Бошқирдистон миллий ҳукуматининг собиқ раиси Валидийга бу анжуман ишида қатнашишга руҳсат бермайди. Мунаввар қори бу пайтда Бокуда ярим яширин ҳолатда фаолият кўрсатаётган Валидий билан бир неча марта учрашади¹. Қурултой очилмасдан аввал, 29 августда, Валидий Ашхобод атрофида Туркистон делегацияси келаётган поездга чиқиб, Турор Рискулов ва Туракул Жонузоқов билан махфий тарзда суҳбатлашган эди². Улар бу учрашувларда совет режимига қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисида, Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини ягона марказга бирлаштириш ҳақида ўзаро фикр алмашадилар ва яқдил хулосага келадилар.

Анвар Пошонинг совет Россияси билан ҳамкорлик қилган даври (1920 йил ёзи — 1921 йил сентябр) унинг таржимаи ҳолидаги энг қоронғи ва чалқаш саҳифаларни ташкил қилади. Адолат юзасидан айтганда, Анвар Пошо ҳақида хорижда ва ўзимизда ёзилган китобларда бир-бирига зид фикрлар, қарама-қарши баҳо ва талқинлар мавжуд. Бу асарларда ҳақиқат билан уйдирма шунчалик қоришиб кетганки, уларни бир-биридан ажратиш тарихчидан мушкул вазифа ва машаққатли меҳнат талаб қилади.

¹ Қаранг: Мунаввар қори Абдурашидхонев. Хотираларимдан, 27—28-бетлар.

² Zeki Velidi Togan. Hatıralar, s. 288—289.

Мавжуд бўлган архив ҳужжатлари ва замондошларининг хотиралари асосида Анвар Пошонинг совет Россияси ва Бухородаги фаолиятини кўриб чиқамиз.

«Анвар Москвада хотиржам яшар ва ҳурмат-эътиборга сазовор эди»¹. — деб таъкидланади уша давр ҳужжатларининг бирида. Советлар билан ҳамкорликнинг дастлабки даврида Анвар Пошо большевиклар йулбошчиси Лениннинг фикрларини тўғри деб уйлади, у ҳагто Шарқ халқларининг коммунизм байроғи остида Туркиянинг азалий душмани Англия империализмига қарши курашга чақирди. Албатта, бу курашга даъват Ленин ва унинг сафдошлари томонидан Анвар Пошонинг онгига сингдирилган эди. Бироқ жангу жадаллар ва турли саргузаштларга ўч, маълум маънода таваккалчи бўлган Анвар Пошо «...Москвада хотиржам яшашни истамасди...», у 1921 йил июлда «...Москвадан Ботумига келди. Шу кунларда Мустафо Камол инглизлар билан ҳаёт-мамот жангига киришган эди...»²

1921 йил 16 мартда Москвада совет Россияси билан Туркия ўртасида дўстлик ва биродарлик ҳақида, 13 октябрда Туркия билан бошқа совет республикалари ўртасида шартномалар тузилган эди. Бу шартномалар нагижасида икки янги давлат — Россия билан Туркия узаро муносабатларни яхшилаб олишди. Мустафо Камол ҳукумати Россиядан Анвар Пошони Туркияга қайтаришни ёки уни чегарадош Кавказ ҳудудидан чиқариб юборишни қатъий талаб қилди. Шунинг учун ҳам РСФСР ҳукумати Анатолиядаги миллий турк ҳарбий кучларига қарши ҳеч қандай ҳаракат қилмасликни Кавказда турган Анвар Пошого тайинлади ва «унга Анатолия Ботумиси ерларидан зудлик билан чиқиб кетишни буюрди. Анвар Пошо ушбу буйруқни олач, Туркистонга жўнади ва Бухорога етиб келди...»³ Шундай қилиб, шахсан Лениннинг кўрсатмаси билан Анвар Пошо Бухорога жўнатилды. «Улар Анвар Пошони уртадан четлаштириш учун Урта Осиёга юборган бўлишлари ҳам мумкин»⁴, — деб ёзганида турк тарихчиси Нермин Менеменси ўғли эҳтимол ҳақдир.

Анвар Пошо 1921 йил октябрда Бухоро шахрига келганда унинг олдида икки йулдан бири турар эди: Бухоро-

¹ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-руйхат, 26-ши, 66-варак.

² Ўзбекистон МДА, уша жойла.

³ Ўзбекистон МДА, уша жойла.

⁴ Нермин Менеменси ўғли, Анвар Пошо Туркистонда «Саодат», 1992, № 9, 6-бет.

даги истиқлолчилар қаторига утиб, бу ҳаракатни бошқариш, яъни совет режимига ошқора қарши чиқиш ёки Афғонистонга яширин равишда утиб кетиш. Тутри, учинчи йул — Москвага қайтиб кетиш имконияти ҳам йуқ эмас эди. Анвар Пошо бу муқаддас шаҳарда Бухоро ҳукумати-нинг бошлиғи Файзулла Хужаев ва бошқа давлат арбоблари билан бир неча марта учрашди.

Туркистондаги сиёсий жараённинг фаол қатнашчиларидан бири, асли бошқирдистонлик Аҳмад Заки Валидий Туғон узининг «Хотиралар» китобида Анвар Пошо билан Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган учрашувларни батафсил тасвирлайди¹.

Анвар Пошо бўлиб ўтган ана шундай учрашувлардан кейин қатъий бир қарорга келди. У Шарқий Бухорога бориб, истиқлолчилар сафига қўшилмоқчи эканини узининг дўстлари ва сафдошларига маълум қилди.

Анвар Пошо Бухоро шаҳри билан маягуга хайрлашган кун — 1921 йил 8 ноябр бўлди. «Шу кун аввало, амининг шаҳар ташқарисидаги саройи яқинидаги милиция биносига бордик, — дейди Пошо. — Бир рус милтиғи ва кўзта ўқ олдим. Йулга тушдик. Ниҳоят, чўлга чиқиб, асл йулга етишдик». Анвар Пошо учун бу йул — роҳатсизлик, азоб ва руҳий қийноқлар йули эди. Унинг учун бу кунлар — бағоят зиждиятли, уйлולי, кўнгилни гоҳо тушкўнлик кўюни қуршаб олган армонли кунлар эди. Бухорога у жуда улур ният, юксак орзу-умидлар билан кириб келганди. Қондош ва диндош қардошларини бир байроқ остида бирлаштириш, уларга бош бўлиб, шон ва зафарлар қучиш, бу табаррук заминни келгинди босқинчилар кўлидан ҳалос этиб, асрий эркинлигини қайта тиклаш истаги уни Бухорои шарифга чорлаганди. Бухорони Пошо кўрди: бузилган, қарийб бир вайронага айлантирилган шаҳар жуда маҳзун ва чалажон бир аҳволда эди²...

Анвар Пошо Бухородан жунаб кетар экан, Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатига қўшилишини Валидийга очик тарзда айтди ва унинг айрим маслаҳатларини қабул қилди. Валидийнинг эътирофича, «унинг бу мамлакатнинг Россия қўлигидан қутқаришга жонини фидо қилишга қарори қатъийлиги кўриниб турарди»³.

¹ Бу ҳақда қарагил: **Zeki Velidi Togan**. *Hatiralar*, s. 328—337.

² **Иброҳим Ҳаққул**. «Кутулдиш юлдузи» йўқликка кирмас... «Бухоро ҳақиқати», 1995 йил 27 декабр.

³ **Zeki Velidi Togan**. *Hatiralar*, s. 334.

«Анвар Пошо Бухорода қолиб ишларимиз билан шуғулланганда эди. — дейди ўша даврда Бухоро Марказий Ижроия Кумитаси раиси Усмон Хужа, — бугун Туркистон миллий қувватларини ислоҳ қилиб ва янгидан оёқлантириб, ҳақиқий бир армияни яратган булурди. Чунки ўша кунларда у ердаги турклар орасида Анвар Пошо даражасида лаёқатли, тажрибали ва шухратли бир қумондон, ҳатто Афғонистон, Ироқ, хуллас, бутун ислом оламида ҳам йўқ эди. Масалан, 1921 йил декабр ойида руслар билан орамиз бузилганда «Оҳ, ҳозир Анвар Пошо булсайди...», — дейроқ, уни ҳасратли эслагандик. У замон Анвар ёнимизда булсайди, бизга улут маънавий бир қувват булиб қолмасдан, биз уни дарҳол Бош қумондон этиб сайлардик».

Ҳақиқатан ҳам Анвар Пошо ўша даврдаги мураккаб бир тарихий шароитда Туркистон аскарӣ ишлари учун бағоят зарур шахс эди. Аммо унинг Бухорога келиши юқорида таъкидланганидек фақат совет маъмурлари ва муаррихлари томонидан эмас, балки бошқа ганимлари томонидан ҳам нотўғри талқин этилиб, бу борада жуда кўп тухмат ва ёлғонлар туқилгандир. У Балжувондан туриб, рафиқаси Нажиба бегимга ёзган сўнги мактубида шу тўғрида ҳам тухталган: «Сен билурсанки, маним ҳақимда тухмат-ташвиқотлар тарқатиб юрган бадбахт кимсаларнинг итдао этганларидек, мен бу олис диёрларда (яъни, Бухорода — *К. Р.*) мол-дунё ахтариб, бой булмоқ ёки ўз ҳокимиятимни қурмоқ учун келганим йўқ. Мени сендан узоқлаштириб бу жойларга келтирган Жаноби ҳақнинг зиммамга юклагани муқаддас бир вазифашир»¹.

Унинг рафиқасига йўллаган мазкур охириги хаги Анвар Пошо маънавий дунёси қанчалик бутун буюк шахс эканлигидан, унинг иймони бақувватлигидан далолат берувчи бир ҳужжат ҳамдир.

Хорижлик тадқиқотчи Гленда Фрэзернинг ёзишича, Бухорода большевикларга қарши курашнинг ҳаракатлантирувчи кучи «либерал жаидлар, консерватив мусулмон етакчилари ва тоғлик қабилалар мустақил доҳийларининг машаққатли иттифоқи булиб, уларни Анвар Пошонинг фусункор исми бирлаштирган эди»².

Ғарблик бошқа бир тадқиқотчи Марта Олкоттнинг таъкидлашича, «Анвар Пошонинг оҳанрабои эслагувчи шахси

¹ Анвар Пошонинг сўнги мактуби. «Ўзбегим». Т., 1992. 71-бет.

² Glenda Frazer. Basmachi-I. Central Asian Survey, Oxford, 1987, № 1 P. 63.

ва унинг даъвати Туркистон халқи ўртасида катта акс-садо уйғотди ва улар томонидан қўллаб-қувватланди»¹.

Анвар Пошо истиқлолчиларнинг жанговар кучини оширди. У Шарқий Бухорода бирлашган лашкар бунёд этди ва уни турк зобитлари билан мустақкамлади, ғарбча кўмондонлик услубини жорий қилди. Бутун Туркистон ҳудудида совет режими ва қизил армияга қарши курашаётган ватанпарвар кучларнинг ҳаракатлари ягона марказга мувофиқлаштирилди. Анвар Пошо кўрсатмаси билан Бухоро, Фарғона, Хоразм кўрбошилариининг учрашувлари мунтазам равишда утказиб турилди ва уларга керакли йул-йўриқлар берилди. Шунинг учун ҳам туркиялик тадқиқотчи Али Бодомчининг қуйидаги сўзлари ўша даврнинг яхлит манзарасини тўғри намоён қилади: «Анвар Пошонинг Бухорода Туркистон тупроғига қадам қўйиши, Туркистоннинг ҳар томонида бўлганидек, Фарғонада ҳам кўрбошилар ва халқ орасида қизгин меҳр билан қаршиланди, истиқлол умидини буюк мақсад ҳаракатига айлантирди»².

Анвар Пошо Шарқий Бухорога келгач, Фарғонада бўлган турк зобитларидан Исмоил Ҳаққибейни ёнига чақиради. Унгача Пошонинг Бухорога келганини Афғонистон почта ходимлари орқали эшитган Фарғона кўрбошилариининг Бош кўмондони Шермуҳаммадбек Исмоил Ҳаққибей билан биргаликда Анвар Пошога ўз эҳтироми ва боғлиқлигини билдирмоқ учун Музаффархон мингбоши раҳбарлигида бир ҳайъатни Шарқий Бухорога юборади. Анвар Пошо ундан Фарғона миллий мужодаласи ҳақида барча маълумотларни олгач, уни Кулоб кўрбошиси Давлатмандбек ҳузурига жўнағди.

Анвар Пошонинг Шермуҳаммадбекка юборган махсус мактубида (1922 йил февралда ёзилган) шундай сўзлар битилган эди:

«Муҳтарам фидокор мужоҳид орқадощлар! Жаноби Оллоҳнинг ёрдами билан дину имон душмани бўлмиш большевикларни Душанбе, Шўрчи, Сарисийё, Денов ва Қабодиёндан қувиб чиқардик... Большевик кўшинларининг катта қисми Бойсун гарнизонида ўрнашиб олган. Бунга қарши Дарвоз, Боботоғ, Денов, Қоратоғ аскарларидан таркиб топган кўшинларимиз Бойсунни муҳофаза этишга

¹ Қаранг: Ҳидоятова Н. Анвар Пошо ва босмачилик ҳаракати. «Инсон ва демократия», 1993, №4, 52-бет.

² Ali Bademci. 1917—1934. Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa. Korbasilar. Cild I. Istanbul, 1975, s. 380.

тайёрланмоқдалар. Бойсунда муҳораба давом этаётир. Ин-шоллоҳ, яқин орада бу туманни ҳам озод этажакмиз...»¹

Хоразм қурбошиларининг етакчиси Жунаидхон билан Анвар Пошо ўртасида ҳам ўзаро алоқалар мавжуд бўлган.

Шуни таъкидлаш лозимки, Анвар Пошо давридагина Афғонистондан бухоролик истиқлолчилар учун қурол-яроғ, ҳатто афғон сарбозларидан иборат гуруҳлар жўнатилди. Бухоро амири Саид Олимхон ва афғон амири Омонулла-хон Анвар Пошо орқали Туркистондаги истиқлолчи дас-талар билан доимий алоқани йўлга қўйиб турдилар.

Гленда Фрэзернинг фикрича, «Мужоҳидлар ўша пайт-да миллатпарварлик ҳаракатининг энг қудратли, эҳтимол, энг оммавий қисмини ташкил қила олдилар»².

Анвар Пошо бир вақтнинг ўзида ҳам ҳарбий саркарда, ҳам уста сиёсатчи, ҳам моҳир дипломат ва давлат арбоби бўлишга интилар эди. Аксарият ҳолларда у бунга муваф-фақ бўла олганлигини эътироф қилишга бурчлимиз.

Туркистонлик вағандошимиз Шаҳобиддин Яссавийнинг ёзишича, Анвар Пошо муқаддас курашга кирар экан, қу-йидаги шиорларни майдонга ташлайди: «Туркистон — турк миллатининг юртидир! Ёвларимиз Туркистондан даф бўлсун! Туркистон халқининг гайрати ва бирлиги эгилма-сун!...»³

Бухоро телеграф агентлиги томонидан 1922 йил 16 ав-густда чиқарилган шошилинч хабарномада қуйидагиларни ўқиймиз: «Балжувон ва Ховалинг атрофларида Анварнинг ... улими... Босмачиларнинг йўлбошчиси Анвар Пошо қўл жангида бешта ҳалокатли жароҳат олиб, ўлдирилди»⁴.

Шундай қилиб, Анвар Пошо 1922 йил 4 август жума кунини, Қурбон Ҳайити байрамининг иккинчи кунини Бал-жувон яқинида қизил аскарлар билан бўлган жангга ўлди-рилди⁵. Анвар Пошонинг улими ҳақидаги хабар бутун Тур-кистон ўлкасига яшин тезлигида тарқалди ва уни дафн этиш маросимида, айтишларича, қачонлардир Анвар Пошо би-лан бирга туриб курашган 25 минг кишидан ҳам кўп халқ тўпланди⁶.

¹ Ali Bademci. 1917–1934. Turkistan Milli Istiklal Hareketi ve Enver Paşa. Korbaşilar. Cild I, s. 384.

² Glenda Frazer. Vasmachi-I. P. 53.

³ Шаҳобиддин Яссавий Исмоилпайх угли. Turkistan Acciq Haqiqatlari. 2-Baski (Ўзбек тилида араб имлоси билан). Истанбул, 1984, 111-бет.

⁴ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-руйхат, 343-иш, 35-варақ.

⁵ Zeki Velili Togan. Hatirlar, k. 389–390.

⁶ Нермин Менемсен угли. Кўрсатилган мақола...

Бухоро амирининг ёзишича¹, «унинг жасади Чакан мавзеида Ҳазрати Султон деган ном билан машҳур бўлган зиёратгоҳ жойга дафн этилди». Тўғоннинг сўзига қараганда, «ҳамма жойга тарқалган мотам қушиқлари» ёзилди.

Худди ана шундай мотам марсияларининг энг машҳури Туркистоннинг буюк эркесвар шоири Чўлпон қашамига мансуб «Балжувон» марсиясидир. Бу марсия 1922 йил август ойида битилган. Ўзбек шеърининг тарихида мазмун моҳияти, маслак муросасизлиги жиҳатидан «Балжувон»га ухшаш ёки яқин келадиган иккинчи бир шеър ёзилмагандир. Бор-йўғи йиғирма олти мисрали шеър бағрига яширинган қайғули тарихий маъно, очиқ фарёд ва толесизлик аламини ушлаб достонлар таркибига ҳам сингдириб бўлмайди. Бу шеър «Анвар Пошонинг жасур сиймосини тавдалантирувчи сўздан яралган шеърининг бир ҳайкал» (Иброҳим Ҳаққул) десак асло муболаға бўлмайди.

Чўлпон Анвар Пошонинг шаҳид бўлганлигини назарда тутиб, «қонлар йиғилди-ку бизни бу хабар», — дейди ва Балжувонда тукилган қонларни — «тарихнинг рангини» ўзгартирган қон дея ҳукм чиқаради:

Қорайтган, тулдирган бироқ Балжувон
Энг сўнгги умидни қонга бўяган,
Оҳ, қандай хайрсиз замонлар келган!²

Шундай қилиб, Анвар Пошо туркий халқлар озодлиги учун ўз жонини фидо қилди ва номи Туркистон тарихида абадий қолди.

Фарбий Бухоро (Бухоро, Кармана ва Нурота вилоятлари)даги истиқлолчиларнинг сардори бўлган **МУЛЛА АБДУЛҚАҲҲОР** (1884–1924) ҳам кузга қуринган йирик қўрбоши бўлган. Бухоронинг сўнгги амири Саид Олимхон ўз хотираларида Мулла Абдулқаҳҳор фаолиятига махсус тўхталиб, унинг қилган ишларини алоҳида бобда ёритган.

Мулла Абдулқаҳҳор Бухоронинг Гиждувон туманида 1884 йилида туғилди. У ёшлигиданоқ уқимишли ва билимдон бўлганлиги учун чор атофга «мулла» деб номи кетган эди. Чунки у Бухородаги машҳур Мир Араб мадрасасида таҳсил олганди. 1920 йил сентябрда Саид Олимхон Бухоро шаҳрини тарк этгач, «Бухоро шаҳри атрофидаги фуқаро-

¹ Амир Сайид Олимхон. Уша асар, 21-бет.

² Чўлпоннинг «Балжувон» марсияси илк марта гулиқ ҳолида Ўзбекистон матбуотида 1995 йил 10 июнда «Миллий тикланиш» газетасининг дастлабки сонида эълон қилинди.

лар, Фиждувон, Пирмаст. Вобкент, Хужа Ориф (Шофиркон — Қ. Р.), Хутфор, Вагонза (Қизилтепа — Қ. Р.), Қоракул туманлари аҳолиси ва фуқаролари, тахминан, ун беш минг нафар одам»¹ қизил аскарларга қарши курашга тушланди. Саид Олимхоннинг фармони билан унинг «Мулла Абдулқаҳҳор деган муътабар ҳамсухбати бухоролик фидокор фуқароларга йуловчи сардор қилиб»² тайинланди.

Мулла Абдулқаҳҳор раҳбарлигида Бухоро ва Кармандаги ушлаб қурбоши дасталари бирлаштирилди. Бир ҳужжатда ёзилишича, унинг қул остида Бухоронинг ғарбий қисмидан 20 та қурбоши тушланган³. Урмон Полвон, Шукур Хужа, Жура Амин, Ҳайит Амин, Остон Қоровулбеги (Остонча), Саид Мансур, Мурод Мешкоб, Аъзам Ҳожи, Азимхужа, Ҳамро Полвон, Тош Мурдашуй, Хушвақт ва Сирожхужа каби сардорлар унинг энг нуфузли қурбошилари саналган. Метан Полвон ва Наим Полвон Мулла Абдулқаҳҳорнинг туғишган укалари бўлиб, душманга нисбатан шафқатсизликлари билан ном чиқарган эдилар. Улар асосан Фиждувон, Шофиркон, Вобкент, Ромитан, Қоракул туманлари ва Нуротада ўз фаолиятларини кучайтирдилар.

Мулла Абдулқаҳҳор Бухоро шаҳри атрофидаги туманларда «фидокор мужоҳидларга раҳбарлик қилиб, аскарлар орасида тартиб-интизом ўрнатгач, ... Фиждувон туманини душман қулидан қутқарди ва уни ўз тасарруфига киргазди». Саид Олимхон ўз хотираларида ёзишича, «йигирма беш минг нафардан ортиқроқ жамоа» Мулла Абдулқаҳҳор раҳбарлигида тушланди. Мулла Абдулқаҳҳор Фиждувон, Шофиркон ва Вобкентда ўз ҳокимиятини урнатгач, Нурота вилояти сари юрди. Унинг асосий қароргоҳи Нуротада жойлашган эди. Бу ердан у атроф туманларга ўз вакиллари янатиб, йул-йуриқлар курсатиб турган.

Бироқ Мулла Абдулқаҳҳор қурбоши ҳам худди Иброҳимбек сингари жаҳидларни ёмон кураш эди. У истиқлолчиларга ҳарбий қурол-яролардан фойдаланишни ўргатиш мақсадида Туркистон Миллий Бирлиги жамияти томонидан юборилган бир нечта бошқирд зобитларини улдиртиради. Валидийнинг хотирлашича, улар кейинчалик узаро учрашганларида Мулла Абдулқаҳҳорнинг бундай қалтабинлигидан қаттиқ газабланишганини айтади. Мулла Абдулқаҳҳор улардан кечирим сўрайди⁴.

¹ Амир Сайид Олимхон. Ўша асар, 20-бет.

² Амир Сайид Олимхон. Ўша асар, 20-бет.

³ РГВА, 895-фонд, 1-руйхат, 12-нн, 218-варақ.

⁴ Zeki Velidi Togan. Hatiralar, s. 347.

Бу воқеалардан сўнг Мулла Абдулқаҳҳор яна икки йилдан зиёдроқ қизил аскар қисмлари билан ҳаёт-мамот жангларини олиб борди. Унинг асосий қароргоҳи Нурогада жойлашган бўлса ҳам, бу пайтда бепоён Қизилқум чўллари Абдулқаҳҳорнинг макони эди. Мулла Абдулқаҳҳор тўрт йиллик истиқлол жангларидан сўнг 1924 йилнинг охирида Қизилқумда бўлган тўқнашувларнинг бирида ўлдирилди.

Шарқий Бухорода Иброҳимбекдан ташқари яна жуда кўплаб нуфузли қўрбошилар бўлган. Бу ўринда фақат Давлатмандбек ва Фузайл Маҳдум, шунингдек, Ҳамро Полвон ва аёл қўрбошилар ҳақида қисқача тухтаб ўтмоқчимиз.

ДАВЛАТМАНДБЕК Камолiddинбек ўғли Балжувондан 25 чақирим наридаги Ёл қишлоғида туғилган эди¹. Давлатмандбек қўрбоши Шарқий Бухоронинг Балжувон, Конкурд, Чигон минтақаларида озодлик байроғини кутарган бўлиб, 1921 йилнинг бошида кураш майдонига кирган пайтида ихтиёрида 2000 дан ортиқ йигит бўлган. Али Бодомчининг ёзишича «ҳақиқатда юксак салоҳият соҳиби — қаҳрамон бир қўрбоши бўлган. Бундан ташқари, миллий шуур жиҳатидан ҳам Шарқий Бухоро қўрбошиларининг энг *ойдини*дир. Миллий ҳукуматнинг чақириқ ва амрларини тўғри тушуниган ҳамда Анвар Пошонинг сафига қўшилган ilk йигитлардан бўлган».

Давлатмандбек Бухоро амирлиги даврида саройда юқори лавозимларда хизмат қилган, амир ҳарбий кучларининг бошлиғи — лашкарбошиси ҳам бўлган эди. Балжувон ва Шеробод бекликларида унинг катта ер-мулки бўлиб, Балжувонда беклик ҳам қилган. Балжувон яқинида бўлган машҳур жангда (1922 йил 4 август) Анвар Пошо билан бир сафда туриб, қаҳрамонларча курашган ва ҳалок бўлган.

«Давлатмандбек ҳам ўз юрти, ўз миллати ва миллии номуси учун фидо бўлди»². Давлатмандбек қўрбоши ҳалок бўлгач, унинг ўғли Абдулқодирбек ҳам отаси сингари ўз боғирлиги ва душманга нисбатан нафрати билан шуҳрат қозонди.

ФУЗАЙЛ МАҲДУМ Карманада туғилган бўлиб, у Шарқий Бухоро билан Фарғона водийси ўртасидаги Қоратегин вилоятининг қўрбошиси бўлган. У Қоратегинда беклик ҳам

¹ Абдуқаюм ларвоначининг иқрори. «Ватан», №48—49, 1993 йил 8 декабр.

² Шаҳобиддин Яссавий Исмоилшайх ўғли. Turkistan Asciq Haqiqatlari, s. 111.

қилган. Фузайл Махдум Қоратегин ва Шеробод минтақаларида душманга қарши кураш олиб борган тадбирли ва баҳодир бир кўмондон эди. Иброҳимбекнинг асосий ўринбосари бўлган Фузайл Махдум кўл остида 26 та кўрбоши дасталари ҳаракат қилган¹. «Маърифатли бир дин одами. Узоқ замон амирликка содиқ қолган, охир-оқибатда эса 3000 дан ортиқ йигити билан миллий истиқлол йўлида жанг қилган»².

Фузайл Махдумнинг энг машҳур жангларидан бири қизил аскарлар қўлидан 1921 йил март ойида Дарвоз қасабасини озод этиб, бу ердаги совет режимга барҳам берганлигидир. У Фарм ва Қалъайи Хумбни узоқ вақтгача босқинчи қизил аскарлар тажовузидан ҳимоя қилиб турди. Фузайл Махдум ўз қўшини билан Анвар Пошого сал кейинроқ қўшилса-да, Давлатмандбек сингари унга охиригача содиқ қолди. Пошонинг ўлиmidан сўнг, Иброҳимбек бошчилигида курашни яна давом эттирди. Йигирманчи йилларнинг ўртасида у ҳам ўз гуруҳи билан Афғонистонга утиб кетди. Бироқ Афғонистондан Шарқий Бухоро ҳудудига бир неча марта қайтиб, қизил аскарларга кескин зарбалар берди. Хусусан, унинг 1929 йил апрел-май ойларида Дарвоз ва Фармни ишғол қилиши совет режимини жуда катта таҳликага қўйди. Фузайл Махдум ҳозирги Тожикистон тупроғида совет армиясига қарши жангларда 30-йилларнинг бошларигача иштирок қилди. Кейин эса у Афғонистонга бутунлай муҳожирликка жўнаб кетишга мажбур бўлди.

ҲАМРО ПОЛВОН (1892 – 1941) — Ҳамро Шодиев 1892 йили Бухоро амирлиги Ромитан туманидаги Работалак қишлоғида ҳунарманд оиласида туғилган. Болалигида отасидан ажрагач, унинг тарбияси билан амакиси шугулланди. У ёшлигидан бошлаб полвон сифатида ном чиқарган. Бугунги кунда ўзбекча кураш тарзида дунёга танилаётган бухороча курашнинг моҳир устаси ҳисобланган Ҳамро Полвон кураш тушганда қўллаган усуллар ҳозиргача Бухоро полвонлари ўртасида нақл қилинади, давраларда унинг маҳорати ёдга олинади. Ҳамро Полвон 1911 йили Бухорода ўтказилган Гулисурх сайли — Наврўз байрамида барча рақиблари курагини ерга текказиб, Бухоро амирлигининг бош полвони деб топилади. У кейинчалик юз-

¹ РГВА, 895-фонд, 1-рунхат, 12-нш, 218-варақ.

² Ali Bademci. 1917—1934. Turkistan Milli Istiklal Hareketi ve Enver Paşa. Korbaşilar. Cild I, s. 499.

боши уввонита сазовор бўлиб, амир Саид Олимхон саройида хизмат қилади.

Ҳамро Полвон Бухорога қизил армия бостириб кирган илк кунлардан бошлаб босқинчиларга қарши истиқлол курашига қўшилади. Ўз атрофига Ромитан туманидан чиққан жумард йигитларни туплаб, босқинчиларга қарши ҳаёт-мамонт жанглари олиб боради. 1920—1922 йилларда Ҳамро Полвон дастаси Ромитан ва Жондор туманларида ҳамда Бухоро шаҳри атрофларида ҳаракат қилган. Ҳамро Полвоннинг кейинги фаолияти Шофиркон тумани ва Жилвон билан чамбарчас боғлиқдир. 1922—1923 йилларда у Ҳайит Амин қўрбошининг гуруҳида йигит сифатида жанг қилган. Ҳайит Аминнинг ўлиmidан сўнг ўзи кичик бир даста тузиб, Шофиркон ва Вобкеит туманларида босқинчи қизил аскарларга қарши курашган. Бу ҳолатни Ҳамро Полвоннинг ўзи 1932 йил февралда терговга берган кўрсатмасида қуйидагича изоҳлайди: «Мен Бухородан келиб, Хўжа Ориф қишлоғида уч кун яшаганимдан сўнг Ҳайит Амин ва Урмон Полвон мени ўз сафларига даъват этишди. Мен икки ой давомида Ҳайит Амин гуруҳида йигит сифатида жанг қилдим... 1924 йилда Хўжа Ориф ревкомига таслим бўлдим ва Хўжа Ориф қишлоқ кенгашидаги Тезгузар қишлоғида яшай бошладим. Мен «босмачилар» сафидан Ҳайит Амин жангда ўлдирилиб, унинг йигитлари Урмон Полвон гуруҳига бориб қўшилгач, чиқиб кетганман (У 1924 йилда 5 йигити билан совет ҳокимиятига таслим бўлган эди — Қ. Р.). 1927 йилда мен колхозга кирганман»¹.

Ҳамро Полвон ўтган асрнинг 20-йиллари ўрталаридан бошлаб, асосий қуроли — милтиқни кетмонга алмаштириб, Жилвон массивини ўзлаштиришга киришади. Бироқ унинг бу яратувчилик фаолияти узоққа чўзилмайди. 1941 йили у учинчи марта қамоққа олиниб, мустабиц совет режими томонидан қатағон қилинди².

Бухоролик қўрбошилар орасида аёллар ҳам бўлган. Карманалик **НОДИРА ҚИЗ** улардан бири ҳисобланади. Нодира 1904 йилда Кармана беклигидаги Қўзибоқар қишлоғида Мулла Раҳматиллабой хонадонида туғилди. Нодира ёшлигидан савод чиқариш билан бир қаторда чавандозлик ва тирандозлик каби ҳарбий жанг санъати турларини пухта

¹ Ўзбекистон Республикаси Миллий ҳавфсизлик хизмати архиви, 1586-инш, П-3491, 14-варақ.

² Дилшод Ражаб. Жилвон углони. Т., 2001. 55-бет.

эгаллади. Нодира хуснда тенгсиз қиз бўлса ҳам, тақдир тақозоси билан турмушга чиқмаган.

1923 йили қизил аскарлар Нодиранинг қишлоғига босиб кириб, унинг 2 ақасини ўлдиришади. Мулла Раҳматиллабўй 1925 йилда ўз оиласи билан Афғонистонга йўл олади. Саид Мансур Олимий «Бухоро — Туркистоннинг бешиги» асарида гувоҳлик беришича, Нодира қиз Иброҳимбек қўшинидаги махсус аёллар дастасига раҳбарлик қилган. Нодира қиз дастаси қизил аскарлар юрагига гулгула солган. 1931 йили Иброҳимбек СССР ҳудудига кирганида унинг қўшини сафида Нодира қиз ҳам бўлган. Афсуски, унинг кейинги тақдири ҳозиргача номаълум¹.

Бухоро қўрбошилариининг аксарияти халқимиз ургасида кенг тарқалган бухороча курашнинг моҳир усталари бўлиб, улар полвон сифатида ном чиқарган эдилар. Ҳатто аёллардан ҳам гушналар (полвонлар) бўлган. Масалан, гиждувонлик Салима жинжак (1901—1937) номли гушна аёл истиқлолчиларнинг хуфийаси ҳисобланиб, муҳим маълумотларни уларга етказиб турган. Шўрчилик Ибодат баттол (1900—1923) номли полвон аёлнинг фаолияти ҳам таҳсинга сазовор².

Демак, Бухоро қўрбошилари, эл-юрт манфаати ва Ватан мустақиллиги йўлида босқинчи қизил аскар қисмларига ва мустабид совет режимига қарши матонат билан кураш олиб бордилар. Улар Бухоро ватанпарварларининг истиқлолчилик ҳаракатига ҳарбий жиҳатдан раҳбарлик қилган эдилар.

¹ Қаранг: Хайрулла Исматулла. Хурриятга интилган ҳур қиз. «Миллий тикланиш», 2000 йил, 8 август.

² Ражабов Қ. Туркистон аёл қўрбошилари қисмати. «Ўзбекистон», 2002, № 2, 12—13 бетлар.

II боб. БУХОРОДА ҚИЗИЛ АРМИЯГА ҚАРШИ ҲАРАКАТНИНГ АСОСИЙ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

I. БУХОРОДА МУХОЛИФАТ ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ ВА УНИНГ ДАСТЛАБКИ БАЛАБАЛАРИ

(1920 йил кузи — 1921 йил октябр)

Бухоро мамлакатининг ҳукмдори амир Саид Олимхон 1920 йил 1 сентябрда, кескин жанглардан сунг, пойтахт Бухоро шаҳрини тарк этишга мажбур бўлгач, Вобкент, Шофиркон, Ғиждувон, Қизилтепа туманлари ва Уртачул орқали Қарши чулига чиқиб кетди. Амирнинг кейинчалик ўзи ёзган хотираларида келтирилишича, мабодо муболага қилинмаган бўлса, йигирма беш минг нафардан иборат бухороликлар (улар сафига Ғиждувонда яна ун минг киши қўшилди) унга ҳамроҳ бўлишди.

Бу пайтда М.В. Фрунзе бошчилигидаги Туркистон fronti қўшинлари томонидан босиб олинган Бухоро шаҳрида «инқилобий» жараёнлар жамиятнинг минг йиллик асосларини ларзага келтираётган эди. «Бухоро ахбори» газетасида ёзилишича, 1920 йил 6 ва 9 сентябрда Бухоро Марказий фавқулодда текширув комиссияси (Бухоро Чекаси — раиси Ҳожи Ҳасан Аҳромим ўғли) томонидан йирик уламо-лар: қозикалон мулла Бадриддин, домла Фахриддин, Қори Амин Исрофил ўғли, шунингдек, Абдулҳамидхўжа, Абдулраззоқ Боқи ўғли, Мухторхўжа Саидғанихўжа ўғли, Мирзо Сафар бий Шариф ўғли, Мирзо Омон Бурҳон ўғли, Аҳадхўжа Азизхўжа ўғли ва бошқалар аксилҳаракатчиликда айбланиб, отиб ўлдиришга ҳукм қилинди. Бундан ташқари 1920 йил 18 октябрда бўлган Олий Инқилоб ҳарбий ҳукм маҳкамаси (Ревтрибунал — раиси Олимжон Акчурин) мажлисида қозикалон Бурҳониддин, раис Мулла Асомиддин, Аҳрорқул Тўқсабо, Усмонбек қушбеги, Ҳожи Қаршибек каби Бухоронинг кўплаб машҳур кишилари 24 соат ичида отиб ўлдиришга ҳукм қилинди ва улар зудлик билан қатл қилинди. «Бухоро ахбори» газетасининг 21 ноябрдаги сонисида Бухорода қатл қилинган бошқа 29 кишининг ҳам исм-шарифи келтириб ўтилади. Туғри, ўлимга ҳукм қилинганлар орасида Бухоро амирининг жаллоди Нурулла Уста Холбой ўғли, ҳукмдорнинг махфий жаллоди ва чироқчиси (сарой амалдори) Ҳусайн Али Мирхон ўғли, Ёш бухоро-

ликларни ўлдирган Неъмат Қобил (лақаби «жаллод»), Абдулжаббор Абдулғаффор, Абдулҳалим Абдулкарим, Нуралидин Хужа подшоҳ Хужа каби халқ нафратига сазовор бўлган кимсалар ҳам бор эди.

Собиқ ҳукмдорнинг қочиб кетишга улгурмаган амалдорлари ва сарой аъёнлари, куп миқдордаги нуфузли руҳонийлар кейинчалик ҳам мунтазам равишда большевик чекистлар томонидан отиб ташланди. Уларга қарашли бўлган завод ва фабрикалар, хусусий корхоналар, омборлар, пахта ва ипак заҳиралари, бутун мол-мулклари мусодара қилинди¹.

«Бухородаги Хуржун, Ҳожи Зоҳид, Мулло Муҳаммад Шариф Савдогар, Пушаймон, Уткир кўшбеги, Фотҳали кўшбеги мадрасалари қизил аскарлар томонидан қамоқхоналарга айлантирилди. Ҳазрати Имом дарвозаси ичидаги Мирзо Урганжий ҳовлиси «иккинчи зиндон» номини олди»², — деб ўша давр воқеаларининг бевосита шоҳиди бўлган маҳаллий муаррих Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг «Тарихи Нофесий» асарида ёзган эди.

Шундай қилиб, бутун мусулмон оламида «шариф шаҳар» ва «ислом динининг гумбази» сифатида шуҳрат қозонган муқаддас Бухорои Шариф коммунистлар томонидан қизил Бухорога айлантирила бошланди. Бухоронинг турли жойларида зудлик билан инқилобий кўмита — ревкомлар тузилди.

Бухоронинг марказий қисмларидан шошилиш чекнаётган Саид Олимхон Қарши ва Ғузордан ҳам ўтиб, Бойсун беклиги ҳудудига кириб борди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, собиқ амир Саид Олимхон яхши қуролланган 300 кишилик отлиқлар, шу жумладан, Афғонистон ҳукуматининг вакили Муҳаммад Акбархон бошчилигидаги 100 та афғон сарбози ҳимояси остида 1920 йил 10 сентябрда Бойсунга етиб келишди³. Бироқ Саид Олимхон уз хотираларила Бойсун тугрисида сўз юритмай, балки Қўрғонтепага борганлигини тилга олади. Қолбуки, Қўрғонтепага у сал кейинроқ борган.

¹ Қаранг: **Joseph Gastagne**. «Turkistan Milli Kurtuluş Hareketi». Istanbul, 1981, s. 115; **Кастанье Жозеф**. Бухарская республика «Позиция», 1993, № 1, с. 16.

² **Муҳаммад Али Балжувоний**. Тарихи Нофесий. Қўлёзма, 54-варақ. Асарни т.ф.д. Ш. Воҳидов тожик тилидан таржима қилган. Таржима қўлёмасини тақдим қилганлиги учун муаллиф унга ўз миннатдорчилигини билдиради.

³ **Иркаев М.** История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963, с. 191.

Бойсун беги Саид Аҳмад «кутилмаган меҳмон»ни бир оз ҳайратланиб, қаршилайди. Саид Олимхон бу ерда саноқли кунлар бўлишига қарамасдан, у «Бойсун вилоятига қарашли Бандардан то Дарбандгача душман олдини олиш учун истехкомлар қурдиртиради»¹. Аммо орқадан етиб келган қизил аскарларнинг ҳужумига унинг сарбозлари дош бера олмади. Дарбанд ва Сайробда бўлган жанглардан сунг, Саид Олимхон «Бухоронинг шарқи бўлган Ҳисор вилоятига» жунаганлигини ўз мемуарида ёзиб қолдирган. У Ҳисор ва Деновга янги ҳокимларни тайинлайди².

Ўз вақтида Ёш бухоролик жаидларнинг мамлакатда демократик ислохотлар ўтказиш ҳақидаги таклифларига кескин салбий муносабат билдирган собиқ амир энди босқинчи қизил армия жангчиларига қарши мустақиллик курашини ташкил қилишга уринди. Дарҳақиқат, қисқа фурсат ичида Саид Олимхон бошчилигидаги қўшин сафига Шарқий ва Ўрта Бухородан куплаб ватанпарварлар келиб қўшилди.

Саид Олимхон Душанбе ва Қоратогда ҳам булғач, Ҳисор шаҳрини ўзига қароргоҳ қилиб белгилайди. Шарқий Бухородаги Иброҳимбек, Давлатмандбек, Фузайл Махдум, Эшон Султон, Тоғай Сари, Авлиёқулбек³, Абдурахмонбек, Алимардонбек каби нуфузли кишилар, уруғ бошлиқлари ва беклари, йирик дин арбоблари собиқ амир ҳузуринда тупланишди. Улар Шарқий Бухорони қизил аскарлар қўлига топширмаслик, янги ҳокимиятни тан олмаслик ва унга бўйсунмасликка қарор қилдилар.

Саид Олимхон ўз лашкарларининг бошлиғи қилиб, ҳарбий вазир бўлган тоғаси Муҳаммад Саидбек Парвоначини, шунингдек, Абдулҳафиз Парвоначи ва Иброҳимбекни тайинлайди. «Ҳисор вилоятида большевикларга қарши олти ой давомида кураш ва жанг олиб бордим»⁴, — деб ёзган эди у.

Саид Олимхон бу даврда ҳарбий куч ва қурол-яроғ сўраб, Афғонистон амири ҳузурига ўз ишончли вакилларини жўнатди. Афсуски, Афғонистондан етиб келган ерданчи кучлар, қурол-яроғ ва ҳарбий аслаҳалар ҳам унчалик куп эмас эди. Бундан ташқари, Саид Олимхон ҳали Шарқий

¹ РГВА (Российской Государственной Военный архив), 268-фонд, 1-руйхат, 144-иш, 8-варақ.

² Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофенӣ, 47-варақ.

³ Авлиёқулбек 1920 йилнинг охирида Ҳисорнинг беги бўлган. Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофенӣ, 58-варақ.

⁴ Амир Сайид Олимхон. Уша асар, 16-бет.

Бухорода эканлигидаёқ уз вакиллари орқали большевикларга қарши курашиш учун ҳарбий ёрдам сўраб Европа мамлакатларига, хусусан, Англияга бир неча марта мурожаат қилди. Афсуски, унинг бу илтимосига Англия ва Европадаги бошқа давлатлар совуққонлик билан қараб, ҳеч қандай амалий ёрдам кўрсатишмади.

Мунтазам армиянинг мавжуд эмаслиги, қурол-яроғларнинг етишмаслиги, замонавий ҳарбий мутахассисларнинг деярли йўқлиги ва бошқа қатор қийинчиликларга қарамасдан қисқа муддат ичида Шарқий Бухорода қизил аскарларга қарши тура оладиган катта миқдордаги ҳарбий кучлар тупланди. Бухоро Халқ Республикаси Ревкоми номига жўнатилган қизил аскарларнинг разведка маълумотларида айтилишича, 1920 йил 23 ноябрда «Бойсунда Бури Тўқсабо қўмондонлигида 7000 киши (5 та пулемёти билан), Денов шаҳрида 1000 киши, Сарисийёда 3000 киши, Сангардак қишлоғида (Юрчига кетиш йулида) 140 киши, Бахчи қишлоғида (Тошқўрғондан 20 чақирим жануби-шарқда) Эшон Боши қўмондонлигида 600 киши, Дарбандда 100 кишидан ортиқ қўшин»¹ тупланди. Ушбу 12 минг кишига яқин қўшин 23 ноябрда Тошқўрғон томонга юриш қилиб, уни эгаллади. Шуниси характерлики, ушбу ҳужжатда ёзилишича, «амир қўшинлари Шарқий Бухородаги кўнгиллилар ҳисобидан тузилган эди». Бироқ қўшинда афғон аскарлари ҳам бўлган.

Саид Олимхон Кулоб, Ҳисор ва Душанбе атрофида катта миқдордаги кучларни бирлаштиришга муваффақ бўлди. 1920 йил ноябр ойининг урталарида унинг қўшинлари Бойсун, Дарбанд ва Шерободни эгаллашди².

БХСР Ревкоми ва ички ишлар ноziри номига жўнатилган бошқа бир махфий ҳужжатда айтилишича, «...Шеробод шаҳри атрофидаги бизнинг қисмларга (Шеробод гарнизонига — К.Р.) қарши душман турли миқдор билан қуролланган 7000 кишидан иборат кучни ташлади, улар орасида Денов, Юрчи ва Ҳисор шаҳарларининг аҳолиси бор эди. Шеробод шаҳри атрофидаги жанглarda қатнашган душман уз кучларини Бойсун, Ҳисор ва Шарқий Бухоронинг бошқа шаҳарларидан бу ерга олиб ташлаган эди, уларнинг аскарлари ҳозир ҳам келиб турибди. Душман кучларининг тазйиқи остида Шеробод гарнизони 27 ноябрда

¹ Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 10-иш, 130-варақ.

² История гражданской войны в Узбекистане. Том II. I., «Фан», 1970, с. 313.

Шеробод шаҳрини ташлаб чиқди ва Ангор қишлоғига (Термиздан 20 чақирим шимоли-ғарбда) чекинди. Шеробод шаҳрида бўлган жанг қатнашчиларининг фикрига қараганда, амир қўшинларининг мутаассиблиги (аслида жасорати — Қ.Р.) шу даражага бориб етганки, улар бизнинг артиллерия ва пулемётдан тинмай ут очишимизга қарамасдан, фақат олға ташланишарди...

Шеробод тумани ва Ангор қишлоғидан атиги 6 чақирим шимоли-шарқ, шимол ва шимоли-ғарбда жойлашган қишлоқларда душманнинг 8000 кишиси жойлашган. Жосулик маълумотларига қараганда, Бухоро амири русларга қарши муқаддас уруш эълон қилган, унинг чақириғи Шарқий Бухоро қишлоқларининг аҳолиси томонидан хайрихоҳлик билан кутиб олинмоқда¹.

Эски Бухоро шаҳрига жунатилган навбатдаги ҳужжатда (4.XII.1920 й.) ёзилишича, қизил армиянинг 8-полки батальонлари Шерободни 27 ноябрда ташлаб чиққач, аввал Ангор, сўнгра Термиз томонга қочишади. 28 ноябр куни кечгача истиқлолчилар Ангордан 6-чақирим шимол, шимоли-шарқ, шимоли-ғарбда жойлашган бутун қишлоқларни эгаллашади.

Истиқлолчилик ҳаракати тез орада Шарқий Бухородан Урта Бухорога ҳам тарқалди. Ф. Хужаевнинг эътироф қилишича, «ўзбек қабилалари... бошлиқлари томонидан Шарқий Бухорода бошланган босмачилик ҳаракати Бухоронинг бошқа қисмларида ҳам қўллаб-қувватланди». Босқинчи қизил аскарлар ва Бухородаги янги ҳукуматга қарши кутарилган катта қўзғолонлардан бири «Урта Бухоронинг собиқ Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб, Чироқчи бекликларида бошланди. Бу туртга беклик Урта Бухоронинг атрофи тоғлар билан ураб олинган, аҳолисининг деярли ҳаммаси ўзбек қабилаларидан иборат бўлган битта катта районни ташкил этган эди»².

24 декабрда қўзғолон Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб, Чироқчида бошланди. Бу ерда тупланган 2500 киши Саид Олимхон қўшинлари сафига қўшилишни истаб, Шарқий Бухоро томон юришди. Урта Бухородаги қўзғолончилар асосан қизил аскарларнинг Бухородан чиқиб кетишини ва исломий руҳдаги талабларни ўртага қўйишди. Шундай қилиб, «1920 йил декабрнинг охирида амир 15000 кишига яқин лашкар туплади»³.

¹ Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 10-иш. 124—126-варақ.

² Файзулла Хужаев. Танланган асарлар. 1-том, 233-, 244-бетлар.

³ Файзулла Хужаев. Уша китоб, 504-бет.

Совет қўмондонлиги ҳали 1920 йил октябр ойининг охирларидаёқ Шарқий Бухорони босиб олиш учун махсус экспедиция жўнатишни режалаштирган эди. 9 ноябрда 1-армия қўмондони Г.В. Зиновьевнинг буйруғи билан Бухоро ҳудудидаги барча совет ҳарбий бўлинмалари ва қалъалардаги гарнизонлар Бухоро гурӯҳи қўшинлари таркибига киритилди. Унинг яқин орадаги вазифаси қилиб, Ҳисор экспедициясини ўтказиш белгиланди¹.

1920 йил 17 декабрда Ҳисор экспедицияси қисмлари дивизия командири Марсов бошчилигида Қаршидан йўлга чиқишди. Улар 20 декабрда жанг билан Дарбандни эгалладилар.

Афсуски, кучлар тенг эмас эди. Аввал ҳам ёзиб ўтилганидек, бу пайтда Бухорода замонавий қурол-яроғлар ва жанговар техника билан қуролланган қизил армиянинг 70 минг тажрибали жангчиси бор эди. Архивлардаги ҳужжатлар 1920 йилдаги кучлар нисбатини ана шундай ифодалайди². Бу ҳолни Саид Олимхон ҳам тушунмаслиги мумкин эмас эди. Истиқлолчилар қўшинида қурол-яроғ етишмаган. 1920 йил кузида совет режими Қримда Врангел армияси устидан ғалаба қозонгач, асосий эътиборни Туркистон минтақасига, шу жумладан, Бухоро республикасига қаратди. Бухородаги кўзғолончиларга қарши Россия марказидан келтирилган янги ҳарбий қисмлар, сараланган ва жангларда чиниққан қизил аскарлар ташланди. Айнан ушбу ҳолат Урта Бухородаги кўзғолонни янада авж олиб кетишга йўл қўймади.

«23 декабрда қизил аскарлар уч турли қуроллар ёрдамида 5 соатлик жангдан сўнг Шаҳрисабзни эгалладилар. Душман Чироқчи — Китоб йўналиши томонга чекинди. 25 декабрда душман Шаҳрисабзни қайта эгаллаш учун қарши ҳужумга ўтди, бу жойда жанглар кетмоқда...»³, — деб таъкидланади қизил аскарлар қўмондонининг ёзган рапортида.

Бухоро гурӯҳи қўшинлари қўмондонлиги томонидан 1920 йил 24 декабрда чиқарилган буйруқда Китоб—Шаҳрисабз, Чироқчи—Яккабоғ—Ёртепа атрофларида кўтарилган аксилинқилобий кўзғолонни тугатиш учун шовилинч ва қатъий тадбирлар белгиланди. Бу тадбирларнинг энг асо-

¹ История гражданской войны в Узбекистане. Т. II, с. 315; РГВА, 110-фонд, 3-руйхат, 260-иш, 3-варақ.

² См.: Крушельницкий А. Бухарская революция. Диктатура по телеграфу. «Родина», 1989. № 1. с. 33.

³ Узбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 10-иш, 6-варақ.

сийси Қашқадарё воҳасидаги кўзғолончилар билан Сангардак, Юрчи ва Деновда жойлашган 4470 кишидан иборат Саид Олимхон қумондонлигидаги қўшинларни бирлаштиришга йўл қўймаслик эди. Шунинг учун ҳам Самарқанддан йўлга чиққан Ионов отряди 25 декабрда Тахтақорача довонини эгаллайди. Довондан тушиш йўллари эса 26 декабр эрталаб ишғол этилди¹.

Ўрта Бухорода жанглар қизиб кетди. Истиклолчилар қўлидан декабр ойининг охирида Шаҳрисабдан ташқари Китоб, Чироқчи, Яккабоғ шаҳарлари тўғрисида олинди. Кўзғолончилар Шарқий Бухорога ўта олишмаганлиги учун Ўрта ва Шарқий Бухородаги истиклолчилар қўшини ўзаро бирлаша олмади. Бу пайтга келиб Шеробод шаҳрини ҳам қизил аскарлар босиб олишган эди.

«Қизил аскарлар томонидан 24 декабрда Шеробод шаҳри эгалланганда мужоҳидларнинг 8000 кишилик армиясида ҳар ун кишига биттадан милтиқ туғри келарди, бунинг устига ҳар милтиқда бор-йўғи 3—5 дона ўқ бор эди, холос. Мужоҳидлар Қабодиён шаҳридан 80 чақирим шарқдаги Сарой томонга чекинишди»², — деб большевикларнинг расмий ҳужжатларидан бирида кўрсатилади.

24 декабрдан бошлаб Бухоро группаси қўшинлари Туркистон fronti штаби ихтиёрига ўтказилди. Бухоро республикаси ҳудудидаги барча ҳарбий қисмлар эса Бухоро группаси қўшинлари штабига сўзсиз равишда бўйсунishi лозим эди³. Бу пайтга келиб, фақат Шарқий Бухорода ҳаракат қилаётган Ҳисор экспедицияси таркибида 10 мингдан ортиқ қизил аскар бўлган.

Қизил аскарларнинг кагга миқдордаги ҳарбий кучлари истиклолчиларнинг ҳам ўз қўшинини яхлит қумондонлик остига бирлаштиришни тақозо қилар эди. Бу даврда Саид Олимхон Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракати билан алоқани йўлга қўйди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Фарғонадан 4000 йигит Шарқий Бухорога етиб келган⁴. Ҳисордан Қўлоб вилоятига келган Саид Олимхон бутун қўшинларига Мулла Муҳаммад Иброҳимбек Девонбеги (Иброҳимбек лақай) ва Давлатмандбек Девонбегини лашкарбошилар қилиб тайинлади⁵.

¹ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 103-варақ.

² Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 8-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 103-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 19-иш, 12-варақ.

⁵ Қаранг: Амир Сайёид Олимхон. Ўша асар, 16-бет.

Бухоро республикаси Марказий Ревкоми ва Халқ Нозирлар Шуриси раиси номига жунатилган «мутлақо махфий» маълумотда ёзилишича, 1921 йил 1 январга келиб Бухоро амирининг армияси 15000 кишидан ортиб кетди. Бу ҳужжатда амир кучларининг жойлашиш тартиби ҳам келтирилади: «Бухоро амирининг тоғаси Туражон (собик Шаршауз беги) Ҳазрат Имом Саидда (Қургонтепадан 70 чақирим жанубда) жойлашган... Деновда Бурибой ва унинг ёрдамчиси Шариф Бойвачча бошчилигида асосан ов милтиқлари билан қуролланган 1500 кишилик гуруҳ мавжуд. Бу гуруҳ туб аҳоли орасидаги кунгиллилар ҳисобидан тuzилган, кунгиллилар ўртасида Бухоро, Самарқанд ва Фарғонадан келган сартлар (Ўзбеклар — Қ.Р.) бор. Юрчи шаҳрида Ҳожи Мурод Тўқсабо бошчилигида турли милтиқлар билан қуролланган, маҳаллий аҳолидан иборат 200 кишилик гуруҳ жойлашган... Ҳисорда самарқандлик Турсунбой ва биродари Одилнинг 200 кишилик гуруҳи, туркманларнинг Олтиқул бошчилигида 150 кишилик гуруҳи ўрнашган. Шаҳар қалъасида битта пилта тўп бор. Ҳисорда сафарбарлик давом этмоқда. Кунгиллилар ва сафарбар қилинганларни самарқандлик Ражаб милтиқ отиш ва ҳарбий ишга ўргатмоқда... Ҳисорда Турсунбойнинг биродари Одил назорати остида ишлайдиган қурол-яроғларни тuzатадиган устахона мавжуд, унда етти киши ишлайди»¹.

Қисқа муддат ичида Саид Олимхон ўз армияси миқдорини янада кўнайтирди. 1921 йил 8 январдаги разведка маълумотларига қараганда, «Бухоро амири қўшинининг миқдори 25000 кишига етган, уни сафарбар қилинганлар ҳисобидан 50000 кишига етказиш мўлжалланмоқда. Қўшин турли милтиқлар, бир нечта пулемётлар ва 8 та тўп билан қуролланган. Милтиқлар етарли даражада, лекин ўқ-дори етишмайди. Ўқ-дорини мунтазам равишда етказиб бериш учун Ҳисорда ўқ-дори заводи ишга туширилди. Завод ишини 4 та австриялик бошқармоқда... Амир Афғонистон томонидан бериладиган ёрдамга катта умид боғламоқда, унга жанг олиб бориши учун етарли миқдорда қурол-яроғ ва ҳарбий инструкторлар жунатиш ваъда қилинган»².

Уша даврга оид бошқа бир ҳужжатда ҳам Саид Олимхон қўшинининг миқдори 25000 киши деб кўрсатилади³.

¹ Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 19-иш, 12-варақ ва унинг орқаси.

² Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 19-иш, 14-варақ ва унинг орқаси.

³ Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 10-иш, 3-варақ.

Истиклолчилар билан қизил аскарлар ўртасида Бойсун учун қаттиқ жанглар кетди. 1921 йил январ ойининг бошларида қизил аскарлар дастлаб Бойсунни эгаллашди. Сунгра Бойсун беги катта миқдорда куч тўплаб қарши ҳужумга ўтди, ҳатто шаҳарнинг шарқий қисмини босқинчи қизил аскарлардан озод қилди. Икки ҳафта давомида яна шаҳар учун шиддатли жанглар бўлди. Бу орада қизил армиянинг катта миқдордаги отлиқлар полки ва бошқа қисмлар Саид Олимхон томонидан бойсунликларга ёрдамга юборилган 10 минг кишилик армияни Бандихон дарасида мағлубиятга учратди¹. Бойсун ёнидаги жангларда истиклолчилар қизил аскарларнинг дивизия командири Марсовни ўлдиришди. Аммо улар оқибат натижада Бойсунни ташлаб чиқишга мажбур бўлишди.

Бойсундаги жангларда истиклолчилар мағлубиятга учраган бўлсалар ҳам, улар Денов ёнида катта миқдордаги кучларни тўплашди. 13 февралда жўнатилган қизил аскарларнинг жосуслик маълумотларига қараганда, «Денов, Юрчи шаҳарлари ва агроф қишлоқларда қаршилик Бўри бойвачча бошчилигида 5000 кишилик қўшин тўпланди. Бу қўшин таркибида тахминан 500 кишилик туркман, 200 кишилик афғон, 300 кишилик Фарғона босмачилари бўлиб, қолганлари Бухоро амирининг доимий сарбозлари, турк ва шербачча полклари, маҳаллий аҳоли вакиллари эди... Босмачилар Душанбедан келишди. Улар Шерматнинг одамлари бўлиб, амирнинг илтимоси билан Куршермат (Шермуҳаммадбек — Қ.Р.) томонидан Шарқий Бухорога жўнатилган... Деновда 5 та пилта тўп ва 2 пулемётга эга қўшин бор... Миршоди қишлоғида (Деновдан 20 чақирим жануби-ғарбда) Деновдаги қўшиннинг бир қисми — 1400 кишилик гуруҳ бор, ... бу гуруҳ Бўри бойваччага бўйсунмади. Бир ой аввал амир Душанбеда эди, касал бўлиб қолгач, Қўрғонтепага жўнаш тараддудига тушди, лекин вазиятни кўриб, яна Душанбе шаҳрида қолди. Бу пайтда унинг олдига Кобулдан 10 кишилик афғонларнинг делегацияси ташриф буюрди ва тез орада амирга мадад келишини маълум қилишди»².

Лекин Афғонистондан ҳеч қандай қуроли кучлар ёрдамга юборилмади. Қизил армиянинг тажрибали жангчилари билан бўлган шиддатли жангда Бухоро истиклолчилари бу гал ҳам дош бериша олмади. 1921 йил 15 февралда душман

¹ Иркаев М. Ўша асар, 201-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 2-руйхат, 19-иш, 37-варақ.

Деновни эгаллаши. Тез орада истиқлолчилар кўлидан Юрчи, Сариосиё ва Сарижуй ҳам тортиб олинди. Хужум қилиб келаётган совет қўшинлари Регарда шиддатли қаршиликка дуч келдилар, лекин бу шаҳар ва сўнгра Қоратоғ ҳам улар томонидан эгалланди. Хусусан, 1921 йил 20 февралдан бошлаб Ҳисорга кираверишда шафқатсиз жанглар қизиқ кетди¹.

«Известия» газетаси² уша кунларда ушбу сатрларни ёзган эди: «...Амир ҳукмронлик қилаётган ҳудуд кундан-кунга қисқармоқда. У баҳорга келиб, ё тоғларга чиқиб кетиши, ё Бухоро ҳудудини тарк этиши лозим бўлади. Унинг ихтиёрида фақат Шарқий Бухоронинг Ҳисор, Душанбе, Файзобод вилоятлари қолди. Унинг ихтиёрида фақат 600 аскар бор»³.

Бу воқеалардан сўни Саид Олимхоннинг қароргоҳи — Душанбе шаҳрига хужум бошланди. 20 февралда у шаҳарни ташлаб чиққач, аввал Кулоб вилоятига чекинди. 1921 йил 4 мартда Саид Олимхон Чубек деган жойдан Афғонистон давлатига ўтиб кетди.

Саид Олимхон Бухоро тупроғини тарк этгач, истиқлолчилик ҳаракати сўниш ўрнига аксинча ловуллаб, алабга олиб кетди. Ҳозирги Тожикистон Республикаси ҳамда Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ҳудудида кўплаб кўрбоши дасталари тузилди. Шарқий Бухорода: Балжувонда Давлатмандбек, Кенткурда Ашурбек ва Мирза Солиҳ, Кулобда Ашур Тўқсабо, Қўрғонтепада Тоғай Сари, Данғарада Абдуқаюм парвоначи⁴, Лоқайда Иброҳимбек, Дарвозда Эшон Султон, Қоратегинда Фузайл Махдум, Файзободда Ғаюрбек, Сариосиё ва Қоратоғда Абдурахмонбек, Боботоғда Ҳайитбек додхоҳ, Душанбеда Раҳмон додхоҳ, Сурхонда Хуррамбек, Ҳисорда Али Мардонбек ва Темурбек, Ўрта Бухорода: Қаршида Жўрахўжа, Ғузорда Авлиё-

¹ История гражданской войны в Узбекистане. Т. II, с. 317.

² Известия (г. Ташкент), №37, 18 февраля 1921 г, История Бухарской Народной Советской Республики (1920—1924 гг.). Сборник документов. Т., «Фан», 1976, с. 243.

³ «Известия» газетасидаги бу маълумот кишида жиддий шубҳа уйғотади. Чунки Шарқий Бухорони назорат қилиб туриш учун 600 аскар мутлақо етмайди. Бир оз кейинроқ Саид Олимхон Афғонистонга олтин, жавоҳирлар ва қимматбаҳо буюмлар ортилган 300 туядан иборат қарвон билан ўтиб кетди. Хатто ушбу қарвонни кўриқлаш учун ҳам юқоридаги миқдордан кўра кўпроқ кишилар керак эди. Уз-уздан кўриниб туриблики, Саид Олимхоннинг тарафдорлари газетадаги маълумотда атайлаб жуда камайтириб кўрсатилган.

⁴ Абдуқаюм парвоначи Иброҳимбекнинг қайнотаси бўлган.

кул кўрбоши, Каркида Кулмуҳаммадбек ва Абдурахмон Ботир, Саройкамар ва Олатогда Достонкул ва Тўқсанбой, Шаҳрисабз ва Яккабоғда Жаббор каби кўрбошилар йирик дасталар тузиб, истиқлолчиларнинг озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилдилар. Тўғри, бу кўрбошиларнинг кўпчилиги амирнинг собиқ амалдорлари, ўз туманларининг беклари ёки йирик дин арбоблари бўлишган. Лекин, шунга қарамасдан, улар босқинчи қизил армия ва большевикларга қарши курашга отланган юртдошларининг ҳаракатини яхлит бир йўналишда бирлаштира олдилар. Улар ўзлари эгаллаб турган ҳудудларда ислом дини ва шариат асосида ўз бошқарув усулларини ўрнатдилар.

Туткаул атрофида Иброҳимбек, Давлатмандбек, Тоғай Сари ва Эгамберди ўзларининг 3000 кишилик суворийлари билан қизил аскарларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Бироқ шиддатли жанглардан сунг, 24 феврал кечқурун Давлатмандбек бошчилигидаги 1800 суворий Кангурт орқали Балжувонга жўнаб кетди, қўшиннинг қолган қисми эса Иброҳимбек етакчилигида Кўлоб томонга қараб йўл олди. 1921 йил 25 февралда Роганов бошчилигидаги 2-отлиқлар полки Кўлобни эгаллади.

Фарм учун бўлган жангларда эса Шарқий Бухородаги мужоҳидлар билан бир сафда туриб, фарғоналик истиқлолчилар ҳам қизил аскарларга қарши курашдилар. Шермуҳаммадбек ва унинг қўл остидаги Нурмат Мингбоши ва Аскар Полвон бошчилигидаги истиқлолчилар Қоратегин беги Фузайл Махдум билан Фармни душмандан мардларча мудофаа қилишларига қарамай, 3 мартда қизиллар шаҳарни эгаллашди. Натижада Шермуҳаммадбек ўз қўшини билан Олой воҳаси орқали Фарғонага чекинган бўлса, Фузайл Махдум Дарвозга жўнади.

Фарм вилоятида ҳаракат қилаётган Фузайл Махдум ўз қўшинлари сафини 1000 га отлиққа етказиб, Жирғаталлада уларни тўплади. Дарвоз беги Эшон Султон бўлса 700 суворийси билан Камчирак довосида турди. Ҳар икки кўрбоши ўз кучларини бирлаштиргач, Фармдаги қизил аскарларга қарши ҳужумга ўтишди. Бу даврда истиқлолчиларнинг қўлида Жирғатала, Чилдара ва Тавилдара каби стратегик жиҳатдан муҳим бўлган манзиллар бор эди.

20 июнда Матчо беги Абдуҳафиз узининг 2500 йигити билан Қоратегинга келди. У Сурхобни эгаллаб, қалъани қамал қилди. Фарм қалъасидаги қизил аскарларга катта миқдордаги ёрдам кучи етиб келгач, Матчо бегининг қўшини мағлубиятга учради.

Дарвоз беги Эшон Султон бўлса худди шу кунларда ўзининг 1000 та суворийси билан Сурхобнинг чап қирғоғидаги Лангар, Маҳалла ва Хост қишлоқларини эгаллади.

Шарқий Бухорода бошланиб, бутун Бухоро республикасида кенг тарқалиб кетган истиқлолчилик ҳаракати Тошкент ва Москвадаги совет ҳукумати арбобларининг қаттиқ газабланишига сабаб бўлди. Марказдаги партия ва совет раҳбарлари Файзулла Хужаев бошлиқ Бухоро ҳукуматини истиқлолчиларга қарши кескин чоралар курмаётганликда айблашди. Чунки мабодо Бухоро истиқлолчилари билан Туркистонда ҳаракат қилаётган бошқа ватанпарвар кучлар бирлашиб, истиқлолчилар ягона куч бўлиб уюша олсалар, ўлкада совет ҳокимиятининг тугатилиши аниқ бўлиб қоларди. Большевиклар энг аввало мана шундан қаттиқ қурқиншарди. 1920 йил 26 декабрда Бухоро шаҳрига келган РКП(б) МК Туркбюро раисининг уринбосари Г. Сафаров ўша кунни чақирилган республика фаолларининг йиғилишида катта нутқ сўзлади¹. Сафаров ўз маърузасида бухоролик инқилобчилар шаънига ҳақоратомуз гапларни айтди.

Бутун Бухоро Ревкомининг раиси А. Муҳитдинов ва Халқ Нозирлар Шўросининг раиси Файзулла Хужаев бу воқеадан сўнг РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссарлигига норозилик нотаси билан мурожаат қилиб, Сафаров уларни ноҳақ айблаётганини таъкидлашди. Сафаров юқорида айтилган йиғилишда Бухоро ҳукуматини «совет қароқчилари тудаси» деган, «Бухоро инқилоби паспортсиз инқилобдир» деб айблар қўйган эди. У йиғилганларга қарата таҳдид билан «Биз сизларнинг ҳаммангизни отиб ташлаймиз!» деб, ўз сўзининг охирида уларга «чучқалар» дея мурожаат қилган².

Бухоро давлати раҳбарлари ўз норозилик ноталарига РСФСР ҳукумати томонидан радио орқали жавоб берилиши ва Сафаров қилмишлари изоҳланишини талаб қилишди. Улар большевиклар қўлида қўғирчоқ эмасликларини таъкидлашди. Мунаввар қорининг ёзишича, Бухоро давлати раҳбарларининг норозилик чақириғидан сўнг Сафаров Бухородан чақириб олинди.

1921 йил 4 мартда РСФСР билан Бухоро Халқ Республикаси ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланди. Бу шартнома мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет қўшинлари

¹ Қаранг: Ўзбекистон ИРИДА, 14- фонд, 1- руйхат, 4- иш, 1—5- варақлар.

² Геинс В.Л. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году. «Вопросы истории», 1993, №7, с. 51.

туришини қонуний асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг тўғридан-тўғри ҳарбий жиҳатдан қуроли аралашувидан бошқа нарса эмас эди. Шундай қилиб, Иттифоқ шартномаси Бухоро ватанпарварларининг совет режимига қарши олиб бораётган курашларини яна ҳам қийинлаштирди, чунки қудратли шимолий қўшиннинг ҳарбий мадади билангина бу ерда совет ҳокимияти сақлаб турилаётган эди.

1921 йил апрелининг охири ва май ойининг бошларида Шарқий Бухорода қизил армиянинг босқинчилик ҳаракатларига қарши оммавий равишда халқ қўзғолонлари қайтадан бошланиб кетди. «Халқ қўзғолони, — деб 25 июнда маъруза қилган эди I-Туркистон отликлар дивизиясининг собиқ командири Спасский, — май ойининг дастлабки кунларида бошланди ва Фарм, Балжувон, Файзобод, Кўлоб ва Қоратегин вилоятларини қамраб олди. Қўзғолон кутарилишига сабаблар кўп эди, энг асосийлари эса қуйидагича: аҳолидан доимий равишда турли-туман нарсаларнинг олинishi, бунинг учун уларга пул урнига оддий тилхат қоғози берилиши, милицияга сафарбарликнинг нўноқлик билан ўтказилиши. Қўзғолон кутарганларга Фарғонадан босмачилар келиб қўшилди ва уларга раҳбарлик қила бошлади»¹.

«Жулдур кийимли, ифлос, оч» босқинчи қизил аскарларнинг кумондони Спасский Туркфронт Реввоенсовет аъзоси П.И.Барановга мурожаат қилиб, Шарқий Бухородаги совет қўшинлари уртасида ҳеч қандай тарбиявий иш олиб бориш мумкин эмаслигини таъкидлаган эди: «Кўлобда бўлган икки кунлик жанглардан сўнг қизил аскарлар шаҳарни талон-тороғ этиш учун ёпирилиши. Улар бу ерда қолган тинч аҳолини отиб ташлаб, 50 та аёлни зўрлаб, номусига тегишди, 140 та аёл бўлса, қалъага қочиб яширинди. Комиссарларнинг бутун ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермаяпти»².

Бир томондан, истиқлолчилик ҳаракатининг кучайishi ва иккинчи томондан, қизил аскарларнинг «босмачилар»га қарши кураш баҳонасида бу ерда қилаётган жиноий ҳаракатлари Бухоро республикаси раҳбарларини қаттиқ уйлантириб қўйди. Бунинг устига Ёш бухороликларнинг

¹ РЦХИДНИ (Российский Центр хранения и изучения документов новейшей истории), 122-фонд, 1-руйхат, 250-иш, 30—31-варақлар.

² Геняс В.Л. «С Бухарой надо кончать...» К истории бутафорских революций, М., МНЛИ, 2001, с. 54—55.

собиқ йўлбошчиси Файзулла Хўжаевга ҳукумат ичида иш-лаш ҳам осон кечмаётган эди. Бир тарафдан, Бухоро Компартияси ичидаги сўл ва ўнг коммунистларга қарши ғоявий жиҳатдан кураш олиб боришга тўғри келса, иккинчи тарафдан, РСФСР ва унинг фавқулодда органлари бўлган Турккомиссия, Туркбюро ёш «мустақил давлат»нинг босган ҳар бир қадамини сертаклик билан назорат қилиб турар эди. Мана шундай оғир бир вазиятда Бухоро ҳукумати раҳбарлари ва истиқлолчилик ҳаракатининг йўлбошчилари олдинга сурган талаблар бир нуқтага келиб туташди. Чунки, ҳар икки томон ҳам қизил армиянинг Бухоро гуирофида ортиқ қолишини истамас, икки томон ҳам ўзининг асрий анъана ва урф-олатларидан иборат шарқона ахлоқ ҳамда исломий руҳдаги ҳаёт тарзига «коммунистча тўн» кийдирилишини хоҳламас эди. Афсуски, ҳукумат сафидаги миллий ватанпарвар кучлар (собиқ жадидлар) билан муҳолифатдаги қуролли истиқлолчи гуруҳлари йўлбошчиларининг очиқ келишуви амалга ошмади¹.

Мабодо бу келишув юз берганда, ушбу нодир ҳолиса Туркистон халқлари миллий озодлик ҳаракати тарихидаги кескин бурилиш нуқтасини, эҳтимол, унинг энг шонли ва зафарли саҳифасини ташкил қилган бўларди. Ҳолбуки, ҳар икки томон ҳам миллий бирлик, тинчлик ва муросага қараб интилган эди. Ҳар икки томоннинг ҳам пировард мақсади Туркистонни яхлит ва бир бутун ҳолда ҳақиқий мустақил давлат ҳолатида куриш эди. Бу мураккаб ва зиддиятли ҳодисани кўплаб архив ҳужжатлари ҳам исботлаб беради.

Масалан, 1921 йил ёзида Файзулла Хўжаевнинг топшириғи билан Душанбега келган Бухоро ҳукуматининг Фавқулодда Мухтор вакили **Ота (Отаулла) Хўжаев**² бош-

¹ Бухоро ҳукумати таркибидан турли муддатларда қуйидаги давлат арбоблари истиқлолчилар сафига ўтиб кетди. 1921 йил августда Эски Бухоро мишрабларининг бошлиғи, ЧК раиси Муҳиддин Махсум Хўжаев; 1921 йил ноябрда Шеробод вилояти ҳарбий ноziри Ҳасан Афанди ва Термиз милициясининг бошлиғи Усмон Афанди; 1921 йил декабрда Бухоро Марказий Ижроия Қўмитасининг биринчи раиси Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пулатхўжаев) ва республика милициясининг бошлиғи, ҳарбий ишлар ноziри муовини Али Ризо Афанди, шунингдек, Сураёе Афанди, Бойсун ҳарбий ноziри Дониёлбек; 1922 йил март ойида ҳарбий ишлар ноziри Абдулҳамид Орипов. Шунингдек, 1922 йилда истиқлолчилар билан курашни хоҳламаган Бухоро республикасидаги 1-миллий армиянинг командири туркман Муҳаммад Қулмуҳамедов Афғонистонга жўнаб кетган эди.

² **Ота (Отаулла) Хўжаев** (1894—1938) — Ёш бухороликлар фирқасининг энг кўзга кўринган арбобларидан бири. Отаулла Хўжаев Усмон Хўжанинг укаси ва Ф. Хўжаевнинг амакиваччаси ҳисобланади.

чилигидаги комиссия Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати вакиллари билан алоқа ўрнатиш ва қўрбошилар розилик билдирса икки ўртада шартнома тузиши керак эди. Бухоро ҳукумати юқорида айтиб утилган Фарм, Балжувон, Файзобод, Кўлоб ва Қоратегиндаги халқ қўзғолонини шундай муросяо мадора йули билан тинчитмоқчи эди. Дастлаб Отаулла Хўжаев ўзининг ёрдамчиси Сурайё Афандини Қоратегин беклигининг маркази Фармга юборди. Фармдаги нуфузли кишилар ва халқнинг турли табақаларига мансуб вакиллар билан учрашган Сурайё Афанди Қоратегин ва Дарвоздаги муътабар кишиларни Отаулла Хўжаев номидан Балжувонда бўладиган учрашувга таклиф қилди¹. Балжувонда Отаулла Хўжаев билан Давлатмандбекнинг расмий учрашуви мўлжалланаётган эди.

Отаулла Хўжаевнинг қўрбошилар билан музокаралари натижасида истиқлолчиларнинг йирик йўлбошчилари бўлган Давлатмандбек ва Эшон Султон Балжувон ва Фарм инқилобий қўмитаси (Ревкоми)нинг раиси қилиб тайинландилар. Вилоят Ревкомларининг раиси қилиб қўрбошиларнинг тайинланиши аҳоли ўртасида уларнинг таъсирини оширди².

12 августда Балжувонда бўлган ушбу учрашувда Отаулла Хўжаев билан Давлатмандбек Камолиддинбек ўели ўртасида 8 моддадан иборат битим-келишув тузилди.

Демак, Бухоро республикаси ҳукумати вакили билан қўрбошилар ўртасида тузилган ушбу шартнома шунинг ёрқин равишда исботлайдики, Бухоро истиқлолчилари ўз маслақдошлари бўлган Фарғона ватанпарварлари сингари Туркистон мустақиллиги, шунингдек, мустақил Бухоро учун истиқлол жанглари олиб боришган. Уларнинг энг асосий талаби муқаддас Бухоро ҳудудидан босқинчи қизил армиянинг олиб кетилиши бўлган. Қўрбошилар совет режими ўрнига мустақил Бухоро жумҳурияти амалда таи олинишини, Бухородан Россияга талаб кетилган моддий бойликларни ўз қонуний меросхўрларига қайтариш зарурлигини, Бухоронинг ички ишларига Россия ва бошқа хорижий мамлакатлар аралашмаслиги талабини қатъий равишда таъкидладилар. Шуниси характерлики, ушбу шартномада Бухоронинг ички ишларига аралашушга уринаётган инглизлар, истиқлолчилар раҳбарлари томонидан ҳам «миллатимиз, давлатимиз ва динимиз дўшмани деб», эълон қилинди.

¹ Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 1-руйхат, 42-иш, 17—18-варақлар.

² Ишанов А. Уша асар, 279-бет.

1921 йил ёзининг охири — кўзнинг бошларида Бухоро республикасидаги ижтимоий-сиёсий вазиятда устунлик яна истиқлолчилар қўлига ўтди. Янги шароитдаги жанг усуллари ва ҳаракатларини белгилаб олиш зарурияти туғилди. Натижада 1921 йил 17 сентябрда Шарқий Бухородаги Қорақамиш қишлоғида (Файзободдан 26 чақирим жануби-шарқда) Бухоро қўрбошилари ўзларининг биринчи қурултойларига тўпланишди. Бу қурултойни Давлатмандбек ва Эшон Султон уюштиришди¹. Архив ҳужжатларида ёзилишича, бу ерга Дарвоз ва Қўлобдан етиб келган истиқлолчиларнинг миқдори 7000 кишидан кам эмас эди. Қурултойда айтилишича, БХСРнинг Фавқулодда Мухтор вакили билан қўрбошилар ўртасида тузилган тинчлик шартномасига мувофиқ ўн кун ичида қизил аскарлар қўмондонлиги Бухородан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетиши керак, акс ҳолда истиқлолчилар бутун жабҳа бўйлаб ҳужумга ўтишга қарор қилдилар. Совет қўмондонлигининг эътироф этилишича, бу пайтда «Қўрғонтепани 2000 кишилик гуруҳ эгаллаб турибди. Душанбе қамал қилинган. Шаҳар гарнизони уч кеча-кундуздан буён қуршовда турибди. Озиқ-овқат ва ем-хашак тугади арафасида. Аҳоли босмачилар сафига қўшилмоқда»².

Бу қурултойда Иброҳимбек Бухоро қўрбошилариининг Олий бош қўмондони қилиб сайланди ва унга «Ислом лашкарбониси» деган унвон берилди.

Туркистон fronti жойлашган Тошкентдан туриб, Москвадаги РККА штабига 1921 йил 30 сентябрда йўланган «шошилинич ва махфий» телеграммада айтилишича, «15 сентябрдан бошлаб Шарқий Бухорода босмачи гуруҳлари фаол ҳаракат қила бошладилар. 15 сентябрда улар Қорғонтепани эгаллашди, 22 сентябрдан бошлаб Иброҳимбек қўмондонлигидаги 4000 киши Душанбени қамал қилишга киришди, гарнизон ҳозир ҳам қуршовда. Душанбе қамал қилинган вақтда босмачилик ҳаракати Балжувон-Қўлоб атрофини ҳам қамраб олиб, кўзғолон даражасига кўтарилади. Аҳолининг кўпчилиги босмачиларга хайрихоҳ ва уларга қўшилмоқда, натижада, босмачиларнинг кучи ортиб бормоқда. 25 сентябрда улар томонидан Ҳисор ва Кофирниҳон эгалланди. Ҳозирги вақтда кўзғолон кучайиб бормоқда. Бу ҳол биз учун кутилмаган ҳодиса бўлди...»³

¹ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-руйхат, 135-иш, 56-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-руйхат, 135-иш, 56-варақнинг орқаси.

³ РГВА, 110-фонд, 3-руйхат, 659-иш, 91-варақ.

Бутун халқ оммасининг қўллаб-қувватлашига таянган Шарқий Бухоро истиқлолчилари оммавий равишда қарши ҳужумга ўтдилар. Душанбени қамал қилаётган ўзбек лақайларининг сардори Иброҳимбек шаҳардаги рус гарнизонининг бошлиғи Т. Морозенкога беҳуда қон тўкилишига йўл қўймаслик учун сўзсиз таслим бўлишни таклиф этиб, 2 октябрда ультиматум юборди. Бироқ, Иброҳимбекнинг бу таклифи рад этилди. Истиқлолчилар Душанбе шаҳрини бир неча кун қамал қилиб тургач, ниҳоят, қаттиқ ҳужум билан уни эгалладилар. Афсуски, қизил аскарларга Файзободдан ёрдамга юборилган катта миқдордаги ҳарбий кучлар келиб қўшилгач, улар Душанбе шаҳрига ҳужум қилиб, 18 октябрда шаҳарни қайтадан босиб олдилар. Душанбенинг босиб олиниши қизил аскарларнинг сўнгги ютуғи бўлди.

Шарқий Бухородаги шаҳар ва қишлоқлар бу пайтда бирин-кетин истиқлолчилар қўл остига ўтар эди. Октябр ойида фақат Душанбе—Кофирниҳон йўналишида 6000 нафардан ортиқ аскар тўпланди¹. Бу даврда Шарқий Бухоро ватанпарварларининг Олий бош кўмондони Иброҳимбек эди. У узининг қароргоҳи қилиб, Лоқайдаги Мозори Мавлоно қишлоғини танлади. Бу қишлоқ Куктош яқинидаги муҳим стратегик манзилда жойлашган эди.

1921 йил октябр ойининг урталарида Файзобод, Кулоб, Фарм, Қўрғонтепа, Кофирниҳон, Хисор ва Қоратепашаҳарлари истиқлолчилар қўлида бўлган². Афғонистонда турган Бухоро амири Саид Олимхон истиқлолчиларнинг Олий бош кўмондони Иброҳимбек орқали Шарқий Бухородаги вазиятдан доимо хабардор бўлиб турар эди.

1920—1921 йилларда Шарқий Бухорода истиқлолчилик ҳаракатининг кучайиши, қизил армиянинг бу ерга катта миқдордаги ҳарбий кучларнинг ташлаши Фарбий ва Ўрта Бухорода ҳам ҳаракатнинг тез суръатда бошланиши ва авж олишига олиб келди. Фарбий Бухородаги истиқлолчилар ҳам бу даврда катта ютуқларга эришдилар. Бухоро ва Кармана вилоятларидаги истиқлолчиларнинг кўмондони Мулла Абдулқаҳҳор кўрбоши эди.

Тез орада Бухоро ва Кармана вилоятларидаги ҳар бир туманда, йирик қишлоқ ва кентларда дасталар тузилиб, уларга маҳаллий кўрбошилар ва сардорлар бошчилик

¹ РГВА, уша жойда, 95-варақ.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т. II, с. 323; РГВА, 110-фонд, 3-руйхат, 659-иш, 122-варақ.

қилишди. Бу дасталар қизил аскарларнинг мазкур қишлоқлар ҳудудига киришларига йўл қўймас, туман марказлари ва шаҳарларда жойлашган қизил аскарларнинг гарнизонларига ҳужум қилишар, ўрни келганда бошқа дасталар билан бирлашиб, босқинчи армиянинг ҳарбий кучларига қарши жангга киришар эди. Истиқлолчиларнинг бундай дасталари Фарбий Бухорода элликдан ортиқ бўлиб, улар сафида ўн мингдан ортиқ ватанпарвар бор эди.

1921 йил октябр ойида Бухоро республикасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг **биринчи босқичи** тугади. Тахминан бир йилча давом этган бу босқичда истиқлолчилар асосан Шарқий Бухорода куплаб ғалабаларга эришдилар. Дастлаб тахтдан маҳрум қилинган амир Саид Олимхон советларга қарши курашга раҳбарликни ўз қўлига олган бўлса, у Афғонистон тупроғига ўтиб кетгач, бу ҳаракатга Шарқий Бухорода Иброҳимбек ва Давлатмандбек қўрбошилар бошчилик қилишди. Фарбий Бухоро истиқлолчиларининг етакчиси Мулла Абдулқаҳҳор қўрбоши бу даврда Афғонистонда турган Саид Олимхон билан доимий равишда алоқа боғлаб турди. У ўз вакиллари орқали қўрбошилар, нуфузли кишилар ва диний арбобларга мурожаат қилиб, уларни босқинчи қизил армия ва янги тузумга қарши курашга отлантира олди.

2. ҲАРАКАТНИНГ АВЖ ОЛИШИ ВА КУЧАЙИШИ. АНВАР ПОШО БОШЧИЛИГИДА ОЛИВ БОРИЛГАН ЖАНГЛАР

(1921 йил ноябр — 1922 йил август)

Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг кейинчалик гувоҳлик беришича, Анвар Пошо 1921 йил 20 октябрда Бухорога келган¹. Унинг ёнида фақат икки турк зобити бўлган. Бухоро республикасининг ўша даврдаги давлат бошлиғи Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пулатхўжаев) бу ҳақда кейинчалик куйидагиларни ёзган эди: «Анвар Пошо Москвадан бошлаган узоқ бир сафарининг сўнггида — 1921 йил октябр ойининг охирларида Бухорои шарифга ташриф буюрди. Шунда мен Шарқий Бухорода эдим...»

Анвар пошо ва унинг икки ёрдамчиси: Муҳитдинбек ҳамда Ҳожи Сомий (Салим Пошо) Бухоро шаҳридан сал

¹ Zeki Velidi Togan. Hatiralari, s. 386.

ташқаридаги муҳташам Дилкушо қасрига жойлаштирилди. Файзулла Хўжаев Душанбеда турган Бухоро республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмонхўжа Пулатхўжаевга телеграф орқали сим қоқиб, «бағоят буюк ва муҳтарам Анвар Пошонинг келганлигини», унга барча шароитлар яратилганлигини маълум қилди.

Анвар Пошо Бухоро шаҳрида бир оз муддат тургач, 8 ноябрда бу ердан Шарқий Бухорога жунаб кетди¹. Анвар Пошонинг адютанти Муҳитдинбек кейинчалик Истанбулга қайтгач, у ердаги «Вақт» рўзномасида (25.XI.1923 й.) босилган хотираларида ёзишича, Пошо Бухородан кетадиган куни кўйидаги гапларни айтган экан: «Туркистон учун курашиш керак. Ҳақ иш учун ўлимдан қўрқсанг, ўзингни ҳам ит ҳолида яшашга дучор қиласан. Агар бу ишга киришмасак, келажак авлодлар лаънати оғир булади. Қутулиш йўлини излаб, ўлсак ҳам, ўзимиздан кейин келадиган авлодларга овозлик ва бахт йўлини таъминлаган бўламиз»².

Шарқий Бухорога йўл олган Анвар Пошо ва унинг икки сафдоши³ Қариши яқинидаги Қиликўл атрофида истиқлолчиларнинг кўмондони Мулла Нафис қурбоши томонидан қабул қилинди. Анвар Пошо Туркистондаги миллий истиқлол ҳаракати сафига қўшилар экан, 1921 йил 9 ноябрда Бухоро замицида биринчи марта баёнот берди. Ушбу баёнот матнини ватандошимиз Абдулла Ражаб Бойсун тубандагича келтиради: «Орқадощлар! Туркистоннинг муқаддас даъвоси йўлида олиб борилаётган курашга мен ҳам қўшилгани келдим. Ичингизда биз билан хизмат қилишни хоҳловчилар бўлса, таклиф қиламан, олт ичсин! Лекин, ичингизда бола-чақаси руслар қул остида бўлганини ўйлаб андиша ва тараддуд кўрсатувчилар бор бўлса, улар ҳам очикчасига айтсин. Буюраман!»

Тўпланганлар курашмоқ учун олт ичдилар. Демак, Анвар Пошонинг Туркистондаги истиқлолчилиқ ҳаракатига киришиш тарихи 1921 йил 9 ноябрда Қиликўл тумани марказида бошлангандир.

Қариши ва Шеробод вилоятлари орқали Анвар Пошо Шарқий Бухоро томон иштиларди. Анвар Пошо Қабодиён-

¹ Шуниен характерлики, 8 ноябрда Валидий ҳам Бухоро шаҳридан чиқиб кетган эди.

² Бу ҳақда қаранг: **Zeki Velidi Togan**. *Natiralar*, s. 337—338; **Baymirza Hayit**. *Turkistan im XX Jahrhundert*. Darmstadt, 1956, s. 191.

³ Баъзи манбаларда Анвар Пошо сафдошларининг миқдори тўрт киши ҳам дейилади. Қаранг: **Бобохўжаев А.** Совет давлатини де-факто ва де-юре таниш даврида Урта Осиё ва Урта Шарқда инглиз антисовет сиёсатининг барбод бўлиши. Т., «Фан», 1959, 174—175-бетлар.

га етганда дўсти — Шеробод вилоятининг ҳарбий нозирини, Туркия армиясининг собиқ полковниги Ҳасан Афанди ва Термиз милициясининг бошлиғи Усмон Афанди (у ҳам туркиялик зобит эди) уз отрядлари билан унга келиб қўшилди. Улар энди Жилликўлга йўл олдилар.

Анвар Пошо Шарқий Бухорода энг аввало Жилликўлда турган Тоғай Сари гуруҳи билан бирлашди. Хорижлик тадқиқотчиларнинг фикрича, уша пайтда Анвар Пошо ихтиёрида 160 отлик бор эди. Дастлаб бу ердаги истиқлолчилар ва Саид Олимхоннинг тарафдорлари Пошонини яхши кутиб олишди. Аммо Қургонтепала Тоғай Сари унинг шарафига базм уюштиргандан кейин Анвар Пошога муносабатлар кескин ўзгаради. Иброҳимбекнинг буйруғи билан Анвар Пошо ва унинг отлиқлари қуролсизлантирилди. Пошонинг узи бўлса бекнинг Куктошдаги қароргоҳида тутқунликда сақланди. Бухоро амири Саид Олимхон ва Афғонистон амири Омонудлахон ҳамда Бухоро республикаси ҳарбий қисмларининг қаттиқ талабларидан кейин, Иброҳимбек чамаси бир ойча тутқунликда ётган Анвар Пошонини озод қилди.

Декабр ойининг бошларида Шарқий Бухоро — Душанбеда вазият кескинлашган эди. Бухоро Марказий Ижроия Кумитаси раиси Усмон Хужа (Усмонхужа Пулатхужаев) бу пайтда Бухоро ҳукуматининг Фавқуллода вакили сифатида Душанбе шаҳрида эди. У билан бирга республика милициясининг бошлиғи, ҳарбий нозир уринбосари Али Ризонинг 650 кишилик қўшини ҳам бор эди. Усмон Хужа ва БХСР ҳукуматининг кўпгина раҳбарлари Бухоронини уз миллий армияси, миллий ҳукумати бўлган ҳақиқий маънодаги мустақил республикага айлантирмоқчи эдилар. Мустақил республика мавжудлигининг биринчи шартини яхши қуролланган миллий қўшинни тузиш зарурлиғи эди. Усмон Хужа асосан руслардан иборат қизил армиянинг Бухорода туришига очиқ равишда қарши чиқди. Чунки қизил армия бу ерда турар экан, мустақил республика фақат қоғозда қолар, мустамлакачилик тузуми давом этаверар эди. Бу нозик сиеатни Усмон Хужа жуда яхши тушунган.

Усмон Хужа уз ёрдамчиларини: республика милициясининг бошлиғи Али Ризо (Афанди) ва Дониёлбек билан биргаликда 9 декабр кунини кечқурун Душанбе гарнизонининг бошлиғи Морозенко, военком Мухин ва РСФСРнинг бош консули Нагорнийга шаҳардаги ҳарбий гарнизонни

¹ Бобохужаев А.Х. Уша асар, 175-бет.

куролсизлантириш ва бугун курол-яроғни Али Ризо ихтиёрига бериш кераклиги ҳақидаги ҳужжатга имзо чектириб олдилар. Сунгра бу рус зобитлари қамоққа олинди.

Усмон Хўжанинг руслар билан алоқаси бузилгач, у шаҳарни қамал қилаётган Иброҳимбек ва бошқа қурбошиларга мурожаат қилиб: «Биз босқинчиларга қарши курашга киришдик, келинглар, барчамиз бир жону бир тан бўлиб, жанг қиламиз!» — дея баённомалар юборди. Иброҳимбекнинг узига ҳам махсус хат ёзиб, тутқунликда ётган Анвар Пошони унинг ҳузурига жўнатишни сўрайди. Бу пайтда Пошо билан унинг орасидаги масофа ўзининг ёзишича, эллик чақирим бўлган. Афсуски, Иброҳимбек Усмон Хўжанинг бундай самимий даъватига унчалик ишонмайди. Тез орада Душанбе шаҳрида турган қизил аскарлар гарнизонига Бойсундан қўшимча равишда ёрдам кучлари етиб келади. Усмон Хўжа ва унинг тарафдорлари кучлар тенг бўлмаганлиги учун Душанбени 13 декабрда ташлаб чиқишга мажбур бўлишди¹. Душанбе яна босқинчи қизил аскарлар ихтиёрига ўтди.

Архив ҳужжатларида келтирилишича, Усмон Хўжа Шарқий Бухородан Бухоро шаҳрига қайтиш мақсадида Қаршига келади ва бир ҳовлида тунайдди. Шу вақтда Усмон Хўжа билан бирга Душанбегга борган Бойсуннинг ҳарбий нозир Дониёлбек истиқлолчилар сафига ўтиб кетади. Бундан сал олдинроқ эса Эски Бухоро миршабларининг бошлиғи, ЧК раиси Муҳитдин Махсум Хўжаев ҳам узининг бир қисм ҳарбийлари билан истиқлолчилар сафига қўшилган эди. Усмон Хўжа Қаршида турганлигида узил-кесил бир қарорга келиб, советлар билан алоқасини узди. У олдин истиқлолчилар сафига, сал кейинроқ — 1922 йил бошларида эса Али Ризо билан биргаликда Афғонистонга жўнаб кетади.

1921 йил декабр ойининг охириларидан бошлаб, Анвар Пошо Шарқий Бухородаги қурбоши дасталарига раҳбарлик қилишни ўз қўлига олди. У Куктошда Шарқий Бухоро, шунингдек, Фарм вилоятида ҳаракат қилаётган Бухоро, Фарғона ва Матчодаги барча қурбошиларнинг қурултойини чақирди. Бу қурултойда Анвар Пошо совет режимига қарши жанг қилиш унинг асосий мақсади эканлигини, Туркистон тупроғини босқинчи қизил армиядан тозалаш учун миллий истиқлол ҳаракатининг бошлаганлигини

¹ История гражданской войны в Узбекистане. Т. II, с. 325; РГВА, 110-фонд, 3-рўйхат, 577-иш, 112-варақ.

эълон қилди. Анвар Пошо фақатгина Шарқий Бухородаги кўрбошилар билан эмас, балки бутун Туркистон худудидаги ватанпарвар кучлар билан ҳам кенг алоқаларни йўлга қўйди. Қисқа муддат ичида Урта Бухородаги Турди Тўқсабо, Фарбий Бухородаги Мулла Абдулқоҳхор, Жўра Амин, Аъзамхўжа, Самарқанддаги Баҳромбек, Хоразм ва Қорақумдаги Жунаидхон, Фарғона водийсидаги Шермуҳаммадбек, Ёрмат Маҳсум, Ислон Полвон, Паршибек билан доимий алоқалар ўрнатилди. «1921 йил охирида Анвар Пошо қўл остида 20000 киши бор эди»¹, — деб ўз пайтида курсатган эди совет тарихчиларидан бири.

Бу ҳолни ўша даврдаги Бухоро ҳукумати раҳбари Ф. Хужасвнинг ўзи ҳам яхши билар эди. Унинг айтишича, 1921 йил охирида истиқлолчилик ҳаракати шу қалар кенгайиб кетдики, бу ҳаракатнинг «раҳбарлари очикдан-очик сиёсий талаблар қўйиш даражасига бориб етдилар. Анвар Пошо қизил армия қисмларининг ҳаммасини чиқартириб юборишни талаб қилди»².

Анвар Пошо 1921 йил декабр ойининг иккинчи ярмида Душанбе шаҳри атрофида истиқлолчиларнинг ўн минг кишилиқ армиясини тўплади. Душанбени қамал қилиш қайтадан бошланди. Жанг ҳаракатларига эндиликда Анвар Пошо ва Иброҳимбек бошчилик қилишарди.

Анвар Пошо Шарқий Бухородаги бутун истиқлол кучларини ўз қўл остига тўплагач, Душанбени озод қилиш учун сўнгги қатъий ҳужумга ўтди. «Унинг биринчи улкан ғалабаси 7—8 минг кишига қарши Душанбе устига 1500 сарбоз билан юриши бўлди»³. Шиддатли жанглар натижасида 1922 йил 16 февралга ўтар кечаси қизил аскарлар Душанбени ташлаб чиқишга мажбур бўлишди, истиқлолчилар шаҳарни эгалладилар. Қизил аскарларнинг чекинишлари истиқлолчиларнинг ҳужумлари оқибатида тартибсиз қочишга айланди. Босқинчи қизил армия қисмлари 22 февралда Бойсунга келиб ўрнашдилар.

Шарқий Бухородаги бутун Тожикистон худуди ва Сурхондарё воҳасининг Юрчи, Денов, Миршоди, Какайди, Жарқўрғон, Қумқўрғон, Хотинработ, Паттакесар, Шеробод каби шаҳар ва қишлоқлари (фақат ҳозирги Термиз шаҳри ва Бойсун маркази бундан мустасно) Анвар Пошо ҳарбийлари қўлига ўтди. Бу пайтга келиб, Бухоро респуб-

¹ Қаранг: Бобохўжаев А. Ўша асар, 103-бет.

² Хужасв Ф. Танланган асарлар. I том, 247-бет.

³ Шермин Менеменис ўғли. Қўрсатилган асар, 6-бет.

ликаси, умуман, бутун Туркистон минтақасида истиқлолчилик ҳаракати ягона сиёсий ҳарбий маслак сифатида тулик шаклланган эди.

Сурхондарёлик Соҳиб қурбоши, Эшони Судур, Хуррамбек, Мустафоқулбек, Раҳмонбек, Раҳмонберди, Салом Тўқсабо, Азимбек, Вали қурбоши, Шойман Тўқсабо, Мулла Эшқул, Мулла Ражаб, деҳқонободлик Тангриберди додхоҳ, Бўри Баташ, Утанбек ва бошқа ўнлаб қурбошилар ана шу даврда фаоллашган эдилар.

Шарқий Бухорода вазият истиқлолчилар фойдасига тубдан узгарганлиги сабабли Бутун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси, Халқ Нозирлар Шўроси ва БКП Марказий Комитети 1922 йил 2 январда бўлган қўшма мажлисида БХСР МИКнинг Шарқий Бухоро буйича фавқулодда Диктаторлик Комиссиясини тузишга қарор қилди.

БХСР МИК 1922 йил 8 январда Диктаторлик Комиссиясининг инструкциясини тасдиқлади. Унда Шарқий Бухоро туманларида инқилобий тартиб ўрнатиш, бутун кучли «босмачилар»ни тор-мор қилишга сафарбар этиш ва совет ҳокимиятини тиклаш (аслида ўрнатиш — Қ.Р.) комиссия олдига асосий вазифа қилиб қўйилди. Диктаторлик Комиссиясининг асосий ҳуқуқлари, ваколатлари ва функциялари батафсил баён қилиб берилди. Комиссия таркибига Носир Ҳакимов (раис), Олимжон Акчурин, Аҳмад Комилов, Рашид Боймуродов, Зайнуллаҳўжа Закиряев (аъзолар) киритилди¹.

Бутун Бухоро МИК «Шеробод, Ҳисор, Фарм ва Кўлоб вилоятлари Диктаторлик Комиссиясига батамом бўйсунди», деб белгилади. «Бундан ташқари, комиссия зиммасига, конституцион қонунларни бекор қилмаган ҳолда, Қарши, Шаҳрисабз, Карки вилоятларида ҳам тартиб ўрнатиш» вазифаси юкланди². Комиссияга бу вилоятлардаги ижроия комитетларини тугатиш ва уларнинг ўрнига революцион комитет (ревком)лар тузиш ҳуқуқи берилди³.

Анвар Пошо ўз навбатида 1922 йил феврал ойида Фарғона водийсидаги истиқлолчиларнинг Бош қўмондони Шермуҳаммадбек, Шаҳрисабз атрофидаги истиқлолчиларнинг бошлиқлари Дониёлбек, Жабборбек, Холиқбек ҳамда Самарқанд вилоятидаги Баҳромбек, Очилбек ва Усмонбек

¹ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 136-иш, 42-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 114-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 111-иш, 236-варақ. Бу ҳақда яна қаранг: Урта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи. Т., Ўзбекистон, 1969, 735—736-бетлар; **Ишанов А.** Уша асар, 284-бет.

каби қурбошиларга, шунингдек, Хоразмда ҳаракат қилаётган Жунаидхонга махсус мактублар билан мурожаат этиб, бутун Туркистон минтақасидаги истиқлолчилар қушинини ягона қумондонлик остига бирлаштиришни таклиф қилди. Бухоро ҳукуматининг ҳарбий нозири Абдулҳамид Орипов Анвар Пошога мактуб юбориб, руслар унга қарши катта ҳужумга тайёргарлик кўраётганликларини маълум қилди. Шунинг учун ҳам Анвар Пошо бу пайтда ўз қароргоҳини тез-тез ўзгартириб турар эди.

Март ойининг бошларида Анвар Пошо ихтиёрига Шермухаммадбек томонидан жунатилган Маҳмуд Рузи қурбоши бошчилигидаги 100 кишилик даста етиб келди. Бундан ташқари унинг қароргоҳида Туркистонда машҳур қўшлаб нуфузли кишилар бўлган. Бу пайтда қизил армия қумондонлиги Когон йўналишида ўзининг 40—50 минг кишилик қушинини тўплади. Анвар Пошо мудофаа жангларига тайёргарлик кўрди. Шунингдек, у Қорақум саҳроси, Амударё қирғоқлари ва Хоразмда босқинчиларга қарши курашаётган Жунаидхон кучлари билан жанг ҳаракатларини ўзаро ҳамкорликда олиб боришга уринди.

Шундай қилиб, 1922 йил март ойида Фарғона ва Самарқанд вилоятларидан тортиб, то Шарқий Бухоро ва Хоразмгача бўлган улкан ҳудудда Анвар Пошо бошчилигидаги истиқлолчи кучларнинг умумий fronti тузилди. Анвар Пошо истиқлолчилик ҳаракатини бутун Туркистон минтақасида авж олдириш учун Сирдарё соҳилидаги қозоқ даштларига ўз вакилларини жунатиб, Қозоғистонда ҳам совет режимига қарши оммавий қўзғолон бошланишига умид қилди¹. Бу пайтда Аҳмад Заки Валидий бошчилигида фаолият кўрсатаётган Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм қурбошиларига сиёсий ва ғоявий жиҳатдан раҳбарлик қилувчи бир марказ вазифасини бажараётган эди.

Анвар Пошо ўз кучларининг бир қисмини Дониёлбек бошчилигида Сурхондарё вилоятига жунатди. Улар бу ердаги Хуррамбек билан бирлашгач, Шаҳрисабз орқали Бухорога қараб юришлари ва Бухоро шаҳрини қамал қилаётган Мулла Абдулқаҳҳор қушинига мадад беришлари лозим эди. Анвар Пошонинг ўзи бўлса сал кейинроқ Бухорога ҳужум қилмоқчи бўлди. «Анвар ўзининг уринбосари қилиб Иброҳимбекни 1200 йигити билан Шарқий Бухорода қолдирди»².

¹ Қаранг: Zeki Velidi Togan. *Hatıralar*, s. 345—346.

² Иркаев М. Уша асар, 311—312-бетлар.

Бухоро ва Кармана вилоятларидаги истиқлолчилар ҳам 1921 йил куз фаслидан бошлаб, ўз ҳаракатларини фаолаштирган эдилар. Мулла Абдулқаҳҳор ва Жаббор қурбоши кўмондонлигидаги истиқлолчиларнинг 2000 кишилиқ армияси 1921 йил кузида Кармана шаҳрига ҳужум қилишди. Ҳарбий дасталарга бу жангда Ҳайит Амин, Ўрмон Полвон, Исмоил Тўқсабо, Ҳасан Карвон, Дониёлбек (ғиштилик) каби қурбошилар бошчилиқ қилишди. Кармана шаҳрини истиқлолчилар эгаллашгач, уларнинг сафи қисқа муддат ичида бир неча марта кўнайдди. Ўз сафларида Фарбий Бухородаги истиқлолчиларни бирлаштирган Мулла Абдулқаҳҳорнинг қўшини Фиждувон шаҳрини эгаллагач, пойтахт Бухоро шаҳрининг ўзида ҳам унга хайрихоҳлар кўпайиб қолди.

1921 йилнинг охирида қарийб бутун Фарбий Бухоро Мулла Абдулқаҳҳор қурбошининг тасарруфи остида эди.

Бу пайтда Мулла Абдулқаҳҳор қурбоши Афғонистонда турган собиқ амир Саид Олимхон билан, шунингдек, Иброҳимбек ва Анвар Пошолар билан доимий алоқаларни йўлга қўйди. Мулла Абдулқаҳҳорнинг қўшинига қисқа вақт ичида минглаб бухоролик йигитлар келиб қўшилди. Уларнинг аксарияти деҳқонлар ва ҳунармандлардан иборат эди. Саид Олимхоннинг ёзишича, Мулла Абдулқаҳҳор қўшинига «Бухоро атрофидан тахминан 6000 нафар, Вобкент туманлиги тарафидан 2000 нафар, Вағанза (ҳозирги Қизилтепа — Қ.Р.) туманидан 2000 нафар, Шофриком туманидан 2000 нафар, Пирмаст туманидан 2000 нафар, Хутифар ва Лақлақа (ҳозирги Ромитан ва Пешкў — Қ.Р.) туманидан 2500 нафар, Баҳоддиндан (ҳозирги Когон тумани — Қ.Р.) 2000 нафар аскар, ҳаммасини жамласак, 25000 нафардан ортиқроқ жамоа йиғилибди»¹.

Маълумки, бу пайтда Анвар Пошонинг қўшинлари Шарқий Бухорода ғалабаларни қўлга киригаётган, Душанбе шаҳрини қайта эгаллаган, бирин-кетин шаҳар ва қишлоқлар босқинчилардан озод қилиниб, истиқлолчилар тасарруфига ўтаётган эди. Мулла Абдулқаҳҳор Фарбий Бухорода даставвал республика пойтахти Бухоро шаҳрини қўлга киритиш вазифасини ўз олдига қўйди. Агар истиқлолчилар Бухоро шаҳрини эгаллашса, Шарқий ва Фарбий Бухорода амалда уларнинг ҳокимияти ўрнатилди, деган гап эди. Шундан сўнгра Мулла Абдулқаҳҳор Қарши шаҳрини жанг билан олиб, Шарқий Бухоро истиқлолчилари билан қўшил-

¹ Амир Сайид Олимхон. Ўша асар, 23-бет.

моқчи бўлган. Бухоро ватанпарварлари Кармана ва Нурота орқали Самарқанддаги истиқлолчи дасталар билан ўзаро бирлашиб, Туркистон республикасидаги совет ҳокимиятига ҳам кучли зарба бермоқчи бўдилар. Анвар Пошо бўлса Бойсундан Шаҳрисабз орқали ўтиб, Қарши шаҳрида Мулла Абдулқаҳҳор қўшинлари билан қўшилмоқчи эди. Агар бу қўшинлар ўзаро бирлашиб, ягона қўмондонлик остида ҳаракат қилишса, Бухоро республикасидаги қизил аскар кучлари батамом тор-мор этилиши турган гап эди. Бу ҳолда Фарғонадаги истиқлолчилар билан бирлашган бухороликлар бутун Туркистондаги совет ҳокимиятига қарши курашга отланардилар. Хоразм истиқлолчилари ҳам уларни қўллаб-қувватлар эди. Шунинг учун ҳам истиқлолчилар ҳал қилувчи ушбу муҳорабага жиддий тайёргарлик куришди. Қизил аскарлар ўз навбатида бошқа фронтлардан ҳарбий қисмларини олиб, юқорида айтиб ўтилганидек, уларни Когон йўналиши ва Бухоро шаҳрига жўната бошладилар.

Ғиждувон тумани атрофида бўлган қаттиқ жанглار натижасида Мулла Абдулқаҳҳор қўшини қизил аскар қисмларига кучли зарбалар етказди. «Бир ой ичида болшевиклар қўлидан 2000 бешотар милтиқ, 100000 бешотар ўқ, 10 та пулемёт ва учта темир қопланган броневик ўлжа олинди»¹. Ғиждувон туманидан ташқари Шофиркон, Вобкент ва Ромитан туманлари ҳам истиқлолчилар қўлига ўтди. Ўз муваффақиятларини мустаҳкамлаш учун Мулла Абдулқаҳҳор Нурота устига юриш қилди. Нуротага қарашли Чуя ва Сентоб қишлоқларида шиддатли жанглар бўлди. Нуротани қизил аскарлардан озод қилгач, у тоғлар ўртасидаги бу вилоятни ўзига қароргоҳ қилиб олди.

Уша давр воқеаларининг иштирокчиси, Бухоро ҳукматида масъул лавозимларда ишлаган шофирконлик чекист Абдугани Набиевнинг ўз эсдаликларида кейинчалик ёзишича, Абдулқаҳҳор қўрбоши юқоридаги туманлар ҳудудини қўлга киритиб, бу ерда ўз ҳокимиятини қарор топтиргач, Мулла Жалол ва Ҳазратқулбекни Бухоро республикасининг раҳбари Ф. Хўжаев ҳузурига ультиматум (талабнома) билан юборди: «Зарафшон дарёсининг юқори қисмини берасан, акс ҳолда Бухорога ҳужум қиламан»², деб ёзилган эди унда.

Истиқлолчиларнинг бу талаби рад қилинган, улар 1922 йил март ойининг бошларида Бухоро шаҳрини эгаллаш

¹ Амир Саййид Олимхон. Уша асар, 23-бет.

² Қарапг: Набиев А. Жанговар йиллардан лавҳалар. Т., 1968, 13-бет.

учун ҳужумга ўғишди. Саид Олимхоннинг уз хотираларида келтиришича, «Сарипул, Меҳтар Қосим кўприги бошига-ча борилган аснода Бухоро жадидларининг Абдулҳамид Афанди¹ деган ҳарбий вазири 60 нафар бухоролик, турк, ҳинди одамлари ҳамроҳлигида уз олдиларига анчагина қурол-яроғ қўйиб, Мулла Абдулқаҳҳорни кутиб олишди»². Зарафшон кўприги ёнида бўлган бир кунлик жангда Бухоро ҳукуматининг аскарлари мағлубиятга учрайди³. Баъзи манбаларда Зарафшон устига қурилган Меҳтар Қосим кўприги ёнида бўлган бу жанг «икки кечаю-кундуз» давом этганлиги қайд қилинган.

Қизил аскарлар мағлубиятга учрагач, пойтахтга чекинишди. Ғалабадан руҳланган Мулла Абдулқаҳҳор кўрбошининг кўшини Бухоро шаҳрига ҳужум қилди. Шиддатли жанглар натижасида Мулла Абдулқаҳҳорнинг қўшини республика пойтахти Бухорога ёриб кирди, шаҳарнинг олти дарвозасини эгаллади. Мулла Абдулқаҳҳор уз ғалабасини мустаҳкамлаш учун қўшинини икки қисмга ажратиб, уларнинг биринчи гуруҳини Когон шаҳрига жунатди.

Темир йўл тугунида жойлашган ва Эски Бухородан атиги 12 чақирим нарида бўлган бу шаҳар муҳим стратегик мавқега эга эди. Агар Когон шаҳри истиқлолчилар томонидан ишғол қилинса, қизил аскарларга келаётган ёрдам кучларининг йўли тўсилар, Бухоро шаҳри Тошкент ва Москвадан бутунлай узиб қўйилар эди. Бу ҳолни Бухоро ҳукумати раҳбарлари ҳам яхши билишарди. Шунинг учун қизил аскарларнинг асосий кучи Когон шаҳри агрофига тупланди ва бу ерда истиқлолчилар билан шиддатли жанглар қизиб кетди.

Мулла Абдулқаҳҳорнинг узи бўлса қўшинининг қолган қисми билан Бухоро шаҳрини тўрт соатдан кўпроқ ишғол қилиб тургач, шаҳардан ун чақиримча нарида жойлашган Қасри Орифон — Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг зиёратгоҳига йўл олди. Истиқлолчилар билан қизил аскарлар ўртасида бу ерда ун соат давомида шиддатли жанглар бўлди. Ҳар икки томондан ҳам қон дарё булиб оқди. Уз Ватанининг мустақиллиги ва озодлиги, диний эътиқодларини ҳимоя қилиш йўлида курашаётган истиқлолчилар қўшини бу муқаддас зиёратгоҳни ҳам қизил аскарлардан

¹ Абдулҳамид Афанди дейилганда Бухоро республикасининг ҳарбий нозири — Абдулҳамид Орипов кузда тугтилмоқда.

² Амир Сайид Олимхон. Уша асар, 23-бет.

³ Абдурахмонов Р. Жўшқин ёшлик йилларим. Т., 1974, 48—49-бетлар.

тозалашди. Афсуски, Ғарбий Бухоро истиқлолчиларининг бу сурурли ғалабалари узоқ вақт давом этмади. Қизил аскарлар етарли миқдорда қўшин тўплаб, дастлаб Когон атрофидаги истиқлолчиларнинг кучларини тор-мор қилишди. Афсуски, Анвар Пошо юборган қўшинлар Шаҳрисабз ва Қарши орқали Бухоро вилоятига етиб кела олмади.

Уша даврда чиққан журналларнинг бирида ёзилишича, Жаббор қўрбошининг дасталари ҳам Эски Бухорони ҳамма томондан қўраб олди. 1922 йил 5 мартда БХСР ҳукумати шу сабабли Ғарбий Бухородаги «босмачилик»ни тугатишга ёрдам беришни сураб, Туркфронт Революцион (Инқилобий) ҳарбий кенгашига мурожаат қилишга мажбур бўлди¹. Зудлик билан Самарқанддан суворий қисмлари ҳамда Закаспийдан Будённийнинг отлич қисмлари Бухорога ташланди. Тошкент ва Москвадан қўшимча ҳарбий кучларни юбориш учун Туркомиссия шошилинч чоралар белгилади.

Бухорога «Закаспийдан етиб келган будённийчилар отряди»² 8 мартда Бухоро шаҳри атрофида истиқлолчилар билан жангга киришди. Самарқанд ва Тошкентдан қўшимча ёрдам кучлари изма-из етиб келиб, қизил аскарларга қўшилди. «9 март куни Туркистон fronti Бухоро учун яна 12 минг кишилик қўшин ва бир неча бронепоездни юборди»³. Самарқанддан етиб келган суворий қисмлари Вобкент, Шофиркон ва Ғиждувонда бўлган жангларда 1922 йил 9 мартда Жаббор қўрбошининг дастасини тор-мор келтиришди. Бухоро шаҳрига ҳар икки томондан йўл очилгач, қизил аскарлар 11 мартда бўлган ҳал қилувчи жангда истиқлолчилар қўшинига кучли зарба беришди. Истиқлолчилар шаҳар атрофидан 10—15 чақирим нарига чекинишга мажбур бўлдилар. Бир неча кунлик шиддатли жанглар натижасида Вобкент, Ғиждувон, Шофиркон ва бошқа қўлаб шаҳарларни қизил аскарлар босиб олишди. Ҳарбий курул-яроғларнинг миқдори ва сифати жиҳатидан истиқлолчилардан бир неча марта устун бўлган қизил аскарлар Бухоро шаҳри атрофида бир қатор ғалабаларга эришсалар-да, ватанпарвар боболаримиз ҳам жангларда бўш келишмади. Масалан, 1922 йил апрел ойининг бошларида Бухоро шаҳридан 15 чақиримча узоқликда бўлган Жондор қишлоғида аёвсиз тўқнашувлар бўлди.

¹ Жизнь национальностей. Москва, №4(10), 21 марта 1922 г.

² Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. 1 том, 457-бет.

³ Рашидов У. Бухоро босмачилари аслида ким эди? «Мулоқот», 1994. №11—12, 35-бет.

Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигидаги истиқлолчилар қўшини Бухоро шаҳри атрофларидан чекингач, уз ҳарбий ҳаракатларини Кармана вилоятида фаоллаштирдилар. Кармана, Нурота, Хатирчи шаҳарлари бу пайтда уларнинг қўли остида эди. Қизил аскарлар қанчалик уринишмасин, улар Ғарбий Бухоро истиқлолчиларининг асосий қароргоҳи Нурота вилоятида анча пайтгача бирорта ҳарбий ютуққа эриша олишмади. Қизил аскарлар катта миқдорда ҳарбий куч тўплагач, фақат Кармана атрофидаги истиқлолчилар қўшинини енгишди.

1922 йил баҳорида Шарқий Бухорода ҳам истиқлолчилар билан қизил аскарлар ўртасидаги жанглар қизиб кетган эди. Совет айғоқчиларидан бирининг берган маълумотларига кўра, бу пайтда Анвар Пошо қўмондонлигидаги қўшиннинг миқдори 16000 кишидан иборат тўртта катта қўшилма бўлган. Анвар Пошо ва Иброҳимбекларнинг ҳар бири бевосита 4000 йигитга қўмондонлик қилган. Бошқа бир совет манбасида ёзилишича, 1922 йил баҳорида Анвар Пошо ихтиёрида 20000 жангчи бор эди. Яна бошқа бир манбада келтирилишича, бу пайтда Анвар Пошо ихтиёрида 50000 жангчи бўлиб, у Россияга қарши мусулмон давлатини тузмоқчи эди.

Хорижий давлатларда нашр қилинган тадқиқотларда эса бошқачароқ рақамлар келтирилади. Гленда Фрэйзернинг ёзишича, «Бу пайтда руслар Туркистонда юз минг кишилик армияга эга эди, улар уз сафларига австриялик ва немис ҳарбий асирларини қўшиб олгач, бу миқдор деярли икки бараварга кўпайди. Булардан ташқари, 75000 кишилик қуролланган ишчи отрядлари бор эди. Оренбургдан таркибида 8 минг кишилик татар бригадаси бўлган 3-армия бу ерга жўнатилди. Қизил армиянинг бу кучларига қарши Анвар Пошо қўмондонлигидаги 60000 қуролли ва 225000 қуролсиз босмачилар курашди»¹. Албатта, советлар бу миқдордаги кучларнинг ҳаммасидан фойдаланишмаган бўлса ҳам, шубҳасиз, миқдорий устунлик улар томонида эди.

1922 йил март ойининг бошларида Иброҳимбек Бойсун-Шеробод чизиғи бўйлаб жойлашиб олди. Балжувондан Давлатмандбек ва Дарвоздан Эшон Султон гуруҳлари ҳам шу чизиқ бўйлаб тўпланди. Истиқлолчиларнинг зарбдор кучи Шеробод атрофига урнашган. Қўрбоши дасталарини ягона режа асосида жой-жойига қўйгач, Анвар Пошо Сурхондарёда ҳаракат қилаётган Дониёлбек қўмондонли-

¹ Glenda Fraser. Basmachi-I. P 60

гидаги қўшинларни Шаҳрисабзга жунатди. Унинг ўзи бўлса Иброҳимбек билан биргаликда қўшиннинг асосий кучларини олиб, Бойсун шаҳрини ишғол қилиш учун жанг бошлади. Анвар Пошо март ойининг бошида Бойсундан 18 чақирим узоқда бўлган тоғли Қўшбулоқ қишлоғига, кейин эса Қўшбулоқнинг жануброғидаги Пулҳоким қишлоғига ўз қароргоҳини жойлаштирди. 18 мартда эса у ўз қароргоҳини Пулҳокимдан Кофирунга кучирди, унинг штаби ҳам шу ерга келтирилди.

Кофирун қишлоғи Бойсундан 16 чақирим жанубда жойлашган бўлиб, у ҳарбий-стратегик жиҳатдан қулайлиги билан Анвар Пошонинг диққатини ўзига жалб этган эди. Энг аввало Бойсун шаҳрининг ўзи қулай жугрофий мавқени эгаллаган бўлиб, у Фарбий Бухоро билан Шарқий Бухоро ўртасида дарвоза-қўрғон вазифасини ўтаб келарди. Унда истаганча ҳарбий қисмларни жойлаштириш, қулай жанг позициялари, фронт чизиқлари, муҳофаа истехкомларини ташкил қилиш, пистирмада жанговар отрядларни жойлаштириб, душман йўлларини кесиб қўйиб, унга қўққисдан зарба бериш имкониятлари бор эди.

Анвар Пошо Бойсун қамалига катта умид боғлайди. У Кучкак, Авлод, Сарисийё, Паданг қишлоқларида Иброҳимбек билан Соҳиб командирнинг; Пулҳоким, Пудина, Чорбоғ, Инқобод, Даштиғоз қишлоқларида Эшон Султон билан Ҳожи Афандининг; Сарикамиш, Кофирун, Работ, Биби Ширин. Мирқорақўз қишлоқларида Сурайё Афандининг; Қизил ва Миршоди қишлоқларида Азимбек қўрбошининг йигитларини жойлаштирган эди. Кофирун-Работ-Қизил фронт чизиги бўйлаб муҳофаа истехкомлари қурилди.

Анвар Пошонинг Шарқий Бухородаги ғалабаларидан руҳланган Саид Олимхон 1922 йил 22 мартда ёзган мактубида уни «Бухородаги бутун қўшинларнинг Олий бош қўмондони» қилиб тайинлайди. Бу мактубни 28 мартда Анвар Пошонинг ўзи Саид Олимхон вакилларида қабул қилиб олди.

Анвар Пошо 1922 йил 10—15 апрелда Бойсундаги Кофирунда Туркистон қўрбошиларининг катта қурултойини ўтказди. Унда Бухоро қўрбошиларидан ташқари Фарғона водийсидан келган ҳарбий қўмондонлар ҳам иштирок этди. Шунингдек, қурултойда турк зобитлари, Афғонистондан Саид Олимхон юборган вакиллар ҳам қатнашди. Турк зобитларидан Дониёлбек Афанди, Усмон Афанди, Ҳасан Афанди, Ҳожи Сомий, Сурайё Афанди, Али Ризо, Муҳитдинбек ва муҳрдор Ҳужамурод Муродов; қўрбошилар-

дан Эшон Султон, Давлатмандбек, Иброҳимбек, Абдуқаюм парвоначи, Тоғай Сари, Барот, Алимардонбек; Фарғонадан Ботир Рузи; қаршилик Бўри Батош Тўқсабо, Утанбек ва шахрисабзлик Жаббор кенасас, бойсунлик Хуррамбек, Аҳмадбек Икромиддин Хўжа, Мустафоқулбек, Соҳиб командир, Саломбек, Эшони Судур — Уроқхон Қорахўжа, миршодилик Азимбек ва бошқа нуфузли сардорлар иштирок этишди. Қурултойда Анвар Пошо Олий бош қумондон ва сиёсий раҳбар қилиб сайланди.

Бу қурултойда Анвар Пошо бутун Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини бирлаштириш ва Бухоро шахрини қўлга киритиш режасини баён қилди. Режага мувофиқ, Фарбий Бухородаги истиқлолчилар Мулла Абдулқаҳҳор бошничилигида жанглар билан Кармана ва Нурота орқали Самарқанд ҳудудига ўтиши, шунингдек, Қарши шахрини эгаллашлари лозим эди. Анвар Пошонинг ўзи эса Бойсун шахрини олгач, у ердан Шаҳрисабз ҳудудига кириши, сўнгра Қарши шахрига ўтиб, Мулла Абдулқаҳҳорнинг қўшини билан қўшилгач, республика пойтахти Бухорои шариф устига биргаликда юришлари керак эди.

Қурултойда Саид Олимхоннинг нуфузли аъени Ҳожи Латиф Девонбеги иштирок этди. У Анвар Пошога амирнинг шахсий мактуби ва қимматбаҳо совғаларини топширгач, Фарбий Бухорога — Мулла Абдулқаҳҳор ҳузурига йўл олди. У ҳам Саид Олимхоннинг, ҳам Анвар Пошонинг вакили сифатида Мулла Абдулқаҳҳор қўшинида улимга қадар фаолият кўрсатди.

Қурултой кунларида Анвар Пошонинг таклифи билан бир гуруҳ нуфузли вакиллар шу кунларда Самарқандда ўтиши мўлжалланган Туркистон мусулмонларининг 2-қурултойига вакил қилиб жўнатилди.

Анвар Пошо Бухородаги истиқлолчилар курашига раҳбарлик қилар экан, фақат жанг ҳаракатлари билан чекланиб қолмади. У совет ҳокимияти вакиллари билан музокаралар ўтказишга, дипломатик воситалар орқали ўз мақсадини баён этишга ҳам интилди. Бу билан Анвар Пошо қон тукишни камайитиришга, босқинчи қизил аскарларни эса Россияга жўнатиб юборишга ҳаракат қиларди. Анвар Пошо, Иброҳимбек ва бошқа қўрбошилар номидан Бойсун шахридаги большевиклар вакили О. Акчурин номига жўнатилган мактубда шундай сатрлар бор: «Ҳақиқий мустақил Бухоро гуруҳидаги аҳолининг вакиллари бўлган бизлар сизларга шуни маълум қиламизки, сизлар мамлакатимиздан чиқиб кетмагунингизча жангни давом эттираверамиз, деб бир қарорга келдик. Ҳозирги вақтда беҳуда қон тукилма-

син деб ва одамгарчилик қилиб сизларга мамлакатимиздан чиқиб кетишни таклиф қилаётирмиз. Шундай қилсангиз, Сизнинг дўстларингиз бўлиб қоламиз ва ўзимиз ёрдам бериб, сизларни очликдан сақлаб қоламиз, акс ҳолда Сизлар ватанингизда очарчиликдан ўлаётган оилаларингиз каби маҳв этиласиз. Ҳозир биз гуноҳкор бўлмайлик деб одам қонини тукишни истамаётирмиз. Лекин халқимизнинг истагига хилоф равишда ватанимизга бостириб кирган сизлар билан жанг қилишни муқаддас бурчимиз деб биламиз. Бизлар хурсандлик билан бу йўлда қонимизни тукиб, шаҳид бўлишдан қайтмаймиз»¹.

Анвар Пошонинг бундай талаблари ва эришган ғалабалари совет ҳокимиятини саросимага солди. Тарихий манбаларда қайд қилинишича, Анвар Пошонинг Туркистон кураш майдонида кўриниши, унинг ладил ҳаракатлари Россиянинг Шарқ ва Туркистонда юритаётган сиёсати таназзулининг ибтидоси бўлди. Апрель ойининг ўртасида Бойсунга Анвар Пошо билан сулҳ тузиш учун совет Россияси ташқи ишлар халқ комиссарлигининг 10 кишидан иборат делегацияси келди.

Пошонинг қароргоҳига уларнинг таклифини бойсунлик Усмон Ака угли келтирди. Бу сулҳга биноан Анвар Пошо «Дарвоз, Қоратегин, Кўлоб, Душанбе, Ҳисор каби шаҳар ва вилоятларда ўз орзуси асосида мустақил бир давлат кура олиши» мумкинлиги эътироф этилган эди. Бунинг эвазига, ундан Туркистон масаласига бошқа аралашмасликни талаб қилдилар. Анвар Пошо совет элчисига 19 апрелда қуйидагича жавоб қайтарди: сулҳ битими ҳақида фақат рус аскарлари Туркистон тупроғидан бутунлай олиб чиқиб кетилгандан кейингина сўз бўлиши мумкин.

Анвар Пошо 13 майда фаол жанг ҳаракатларини бошлади. Кармана, Бойсун, Шеробод, Термиз, Карки каби турли шаҳарларда истиқлолчилар қизил аскарларга қарши ҳужумга ўтишди.

Анвар Пошо 1922 йил 19 майда совет давлатининг пойтахти — Москвага жўнатиш учун Озарбойжон республикаси Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси Н. Наримонов орқали бир ультиматум (талабнома) юборди. У ҳамма нарсадан олдин босқинчи рус қўшинларининг Туркистондан чиқиб кетишини талаб қилди².

¹ Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. 1 том, 247—248-бетлар.

² Ушбу ультиматум матнини француз талқинотчиси Ж. Кастанье ўз ишида келтириб ўтади. Бу ҳақда қаранг: **Кастанье Ж.** Бухарская республика. «Позиция», 1993, №1, с. 17—18.

Табийки, совет ҳукумати Анвар Пошонинг бу талабларини жавобсиз қолдирди. Жанговар ҳаракатларни кучайтириш билан бир қаторда халқ оммаси уртасида Анвар Пошога қарши оммавий равишда тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб бориш аллақачон бошланган эди. РКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси ҳали 1922 йил 1 февралдаёқ «Бухоро масаласига доир» қарор қабул қилган бўлиб, мазкур қарорни И.В. Сталин, Г.В. Чичерин, В.В. Куйбишев ва Ф. Хужаевдан иборат комиссия ишлаб чиққан эди.

Бу қарорга кура, Бухоро ва Фарғона худудларидаги истиқлолчиларга қарши курашаётган фронтлар РСФСР Инқилобий ҳарбий кенгаши тайинлаган махсус қумондонлик раҳбарлигида бириктирилди, бунда мусулмон аҳолиси орасида сиёсий иш олиб боришга ва қизил аскар қисмларини таъминлаб туришни кучайтиришга ҳам алоҳида эътибор берилди.

Қарорда «босмачилик»ни тугатиш, Бухоро партия ва совет органларининг энг муҳим вазифаси, деб таъкидланли. «Босмачилар»га қарши муваффақиятли курашмоқ учун РКП(б) МК туркманлар ва тожиклар орасида сиёсий ишни кучайтиришни, маҳаллий аҳолига ён бериш иулини тутишни, мусодара қилинган вақф ерларини қайтариб беришни, қозилар судини ошқора расмийлаштиришни ва тавба қилган «босмачилар»нинг гуноҳини кечишни сўради².

Шарқий Бухородаги истиқлолчилар ҳаракатини батамом тор-мор келтириш мақсадида Туркфронт Инқилобий ҳарбий кенгашининг 1922 йил 1 апрелдаги буйруғига биноан, «босмачилик» билан кураш олиб борувчи Шарқий Бухоро фронти тузилди. Унга Инқилобий ҳарбий кенгаш бошчилиқ қиларди. Кенгаш (фронт таркиби 4 киши: қумондони Ионов — раис, Инқилобий ҳарбий кенгаш аъзолари — Ф. Хужаев ва Р.И. Берзин ҳамда штаб бошлиғи Зуев)дан иборат қилиб тузилди³. Ионов Бухорога етиб келгунча, унинг ваколатини Ф. Хужаев вақтинчалик бажариб турди.

Бухоро республикаси худудида турган барча қизил армия қўшинлари, ушбу «босмачилик»га қарши кураш фронтининг Инқилобий ҳарбий кенгаши қумондонлигига тула

¹ История гражданской войны в Узбекистане. Т. II, с. 327.

² Қаранг: **Файзулла Хужаев**. Танланган асарлар. I том, 512—513-бетлар; РЦХИДНИ. 61-фонд, 1-руйхат, 97-иш, 5—7-варақлар.

³ РГВА. 110-фонд, 4-руйхат, 644-иш, 1-варақ.

равишда буйсундирилди, Бухоро давлатининг қуроли кучлари (миллий қизил армия ва халқ милицияси) эса ўзларининг хизмат курсатувчи аппаратлари (штаб ва бошқармалари) билан оператив жиҳатдан Инқилобий ҳарбий кенгаши ихтиёрига ўтди.

«Босмачилик»ка қарши кураш fronti билан Турк-фронт қўшинларини бир-биридан ажратиб турган ҳудудий чизиқ қилиб Бухоро республикасининг давлат чегараси тайинланди. Янги тузилган фронт қумондонлигига командарм — армия қумондонининг ҳамма ҳуқуқлари бериб қўйилди¹.

РКП(б) МК Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатига қарши кураш олиб бориш чора-тадбирлари тўғрисида атиги тўрт ой ичида олти қарор² қабул қилдики, шунинг ўзидан ҳам Анвар Пошо бошчилигидаги Бухоро ватанпарварларининг кураши Москвани қанчалик ташвишга солганлигини билиб олиш мумкин. Ушбу қарорлар орасида РКП(б) МК томонидан 1922 йил 18 майда қабул қилинган «Туркистон — Бухоро ишлари ҳақида» деган кенгайтирилган қарор муҳим урин тутади. Шуниси характерлики, ушбу қарор Анвар Пошонинг советларга юборган ультиматумидан бир кун олдин қабул қилинган эди. Унда Анвар Пошо «Англиянинг агенти ва Шарқ халқларининг душмани», деб эълон қилинди, унга қарши «кенг сиёсий компания бошлаш» чора-тадбирлари белгиланди. «Анвар Пошонинг инглиз империализмининг малайи эканлигини фош этиш ва қизил армиянинг халоскорлик миссиясини оммага тушунтириш» юзасидан махсус курсатмалар берилди. Фирт туҳмат ва сиёсий товламачиликдан иборат бўлган бу қарор тарихимизда ута маънум рол уйнади. Бу қарорни амалга ошириш учун Г.К. Оржоникидзе Москвадан Бухорога зудлик билан жўнатилди. Бундан ташқари 1922 йил ёзида Россия ҳарбий ишлар халқ комиссари Л.Д.Троцкий, Россия қуроли кучларининг Олий бош қумондони С.С. Каменев, булғуси совет маршали С.М. Буденний ва Турк-

¹ Қаранг: Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар, I том, 514, 522-бетлар.

² РКП(б) МК Ташкилий бюроси 1922 йил 18 январда «Бухорога ёрдам курсатиш чоралари ҳақида», РКП(б) МК Сиёсий бюроси 1 февралда «Бухоро масаласига доир», 22 февралда «Бухородаги аҳвол ҳақида», 1 мартда «Шарқий Бухородаги қўшинларни кучайтириш ва қурол-яроғларни қупайтириш ҳақида», 13 мартда «Бухоро ҳақида» ва ниҳоят, РКП(б) МК 18 майда «Туркистон — Бухоро ишлари ҳақида» қарорлар қабул қилди. Бу ҳақда батафсил қаранг: Урта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи, 737-бет.

комиссия аъзоси В.В. Куйбишев, Урта Осиё бюросининг ранси Я.Э. Рудзук ҳам аввал Туркистонга, сўнгра эса Бухоро шахрига юборилдилар. Ленин ва Сталиндан ташқари совет Россиясининг энг нуфузли давлат арбоблари ва ҳарбий бошлиқларининг Туркистон ва Бухорога келиши, бу ердаги вазият билан танишиб, истиқлолчиларга қарши курашга шахсан ўзлари бевосита раҳбарлик қилишлари Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати қанчалик кучайганлиги ва сиёсий тус олганлигини яққол курсатади. Бу ҳолни Бухоро ҳукуматининг ўша пайтдаги бошлиғи Файзулла Хужаев ҳам қуйидагича эътироф этган эди: «Шарқий Бухородаги босмачилик ҳаракати ўзининг стратегик мавқеи жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга ва сиёсий жиҳатдан қараганда Фарғона босмачиларига нисбатан кучлироқдир»¹.

Совет ҳокимияти бутун Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини қисқа муддат ичида тор-мор қилиш учун ўзининг барча имкониятларидан фойдаланди. Шу мақсадда РКП(б) МК Туркбюроси ўрнида 1922 йил майда РКП(б) Марказий Комитетининг Урта Осиё бюроси тузилди². Урта Осиё бюроси истиқлолчиларни тор-мор қилиш ишига ғоявий жиҳатдан раҳбарлик қилиши керак эди.

Совет Россияси ва унинг босқинчи қизил армияси томонидан мулжалланган ҳарбий ҳаракат режалари ҳам, марказдан жўнатилаётган янги-янги ҳарбий қисмларнинг Туркистон ва Бухорога келиши ҳам, аҳоли уртасида юритилаётган коммунистик тарғибот ва ташвиқот ҳам истиқлолчиларни курашдан қайтара олмади. Мулла Абдулқаҳҳор кўшинлари Бухоро шахри атрофида маълумиятга учрагач, Анвар Пошо Шарқий Бухорода қизил аскарлардан интиқом олмоқчи бўлди. Бу пайтда Бойсун гарнизонидан ташқари бутун ҳудуд унинг ихтиёрида эди. Анвар Пошо бўлажак жангларга қизгин тайёргарлик кўра бошлади.

Мулла Абдулқаҳҳор қўрбоши ҳам бу пайтда Ғарбий Бухорода ўз ҳаракатини анча фаоллаштирди. Ўша давр ҳужжатларининг бирида ёзилишича, «1922 йил 24 майда эрталаб Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигидаги 3000 киши Гиждувон шахрини чор атрофдан қуршаб олишди ва гарнизонга ҳужум қилишди... Гарнизоннинг аҳволи жуда қийин ҳолатда... шаҳар ҳамма томондан қуршаб олинган»³. Икки

¹ Файзулла Хужаев. Танланган асарлар. 1 том, 461-бет.

² Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М., 1987, с. 613.

³ Пограничные войска в СССР, 1918—1928, с. 582—583.

кеча-ю кундуз давомида тинимсиз жанглар бўлди. Фиждувон гарнизонидаги қизил аскарларга қўшимча ёрдам кучлари келиб қўшилгач, истиқлолчилар орқага чекинишди. Уша ҳужжатда қайд этилишича, «бутун кучлар билан душманни зурга қайтаришга муваффақ бўлинди».

Бу пайтда қизил аскарлар Кармана—Нурота йўналишида ҳам ҳужумга ўтдилар. Мулла Абдулқаҳҳорнинг Фарбий Бухородаги асосий қароргоҳи бўлган Нуротага ҳужум қилинди. Тоғлар орасидаги бу шаҳарни 28 майда қизил аскарлар босиб олишди. Истиқлолчилардан 150 киши жангда мардларча ҳалок бўлди, 50 киши эса асир тушишга мажбур бўлди. Мулла Абдулқаҳҳор ўзининг асосий кучлари билан Қизилқум саҳросига чекинди.

Фарбий Бухорода истиқлолчиларга қарши курашни жонлантириш мақсадида туман марказлари ва йирик қишлоқларда қизил аскарларнинг ҳарбий гарнизонлари тузилган эди. Бундай гарнизонлар Шофиркон, Талисафед, Вардонзе, Вобкент, Ромитан, Зандани, Фишти, Фиждувон ва бошқа кўплаб жойларда ташкил этилди. Бу гарнизонлардаги қизил аскарлар «босмачилар» билан жанг қилиш ўрнига кўпинча тинч аҳолини талаш, қишлоқларга ўт қўйиш, мусулмон аёлларининг номусига тегиш каби қабиҳ ишлар билан шуғулландилар. Масалан, уша даврга тегишли бир ҳужжатда ёзилишича, Шофиркон туманининг маркази бўлган Хужа Орифда жойлашган қизил аскарлар гарнизонининг бир жангчиси шу ерлик Хофия Бурҳонхўжа қизини зурлаб, номусига тегди. Жабрдийда қиз ва унинг отаси Бурҳонхўжа Саидхўжаев қизил аскарларнинг бу зўравонлигидан паноҳ истаб, Читгарон қишлоғида жойлашган истиқлолчилар сафига бориб қўшилдилар¹. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Бухоро истиқлолчилари сафида кўплаб ўзбек ва тожик аёллари қўлда қурол тутиб, қизил аскарларга қарши мардонавор кураш олиб бордилар.

Бу пайтда Туркистонда бўлган Россия Қуролли кучларининг Олий бош қўмондони С.С. Каменев Бухородаги қизил армиянинг жанг ҳаракатларига шахсан ўзи раҳбарлик қилди. Бухоро группа қўшинларининг штаби ва Инқилобий ҳарбий кенгаш (Реввоенсовет) тузилди, қўшинлар қўмондони этиб Н.Б. Какурин ва Реввоенсовет аъзоси қилиб эса Батуриин тайинланди. 1922 йил 1 июндан бошлаб БХСР ҳудудида икки фронт: Шарқий ва Фарбий фронтлар ташкил қилинди.

¹ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-руйхат, 266-иш, 327-варақ ва унинг орқаси.

Совет қўмондонлигининг режасига мувофиқ фаол ҳаракатлар икки йўналишда: сўл колонна Бойсундан то Денов—Ҳисор—Душанбе—Қофирниҳон—Файзободгача, унг колонна бўлса Шеробод—Какайди—Термиз учбурчагидан Қабодиён—Қурғонтепа—Кулоб—Балжувон томонгача олиб борилиши керак эди¹.

Какурин қўмондонлигидаги Бухоро группа қўшинлари Бойсунни 4 ойдан бери қамал қилиб турган Анвар Пошо армиясига қарши 1922 йил 9 июнда ҳужумга утдилар. Жанг ҳаракатлари тасвирланган совет ҳужжатларида истиқлолчиларнинг қизил аскарларга қарши шиддатли курашганлиги қуйидагича кўрсатилади: «9 июн тонготарида артиллерия ути ҳимоясида Биби Ширин ва Мирқоракуз қишлоқлари шиддатли жанг билан ишғол этилди. Шу кунин Работ қишлоғи эгалланиб, ҳар иккала колонна бирлашди. Душман кучли қаршилиқ кўрсатди. Тушдан кейин душман 2500 киши атрофидаги кучлар билан Бойсун ва Работ атрофида қарши ҳужумга утса-да, бу жойда 217 кишини йуқотиб, орқага чекинди»².

Биби Ширин, Мирқоракуз, Работ, Юқори Какайди, Инкабод қишлоқларида жойлашган Али Ризо, Дониёлбек, Турсун афанди ва Азимбек, Эшон Султон бошчилигидаги Анвар Пошо қўшинлари Я.А. Мелкумов жанговар қисмларининг шиддатли ҳужумига қаршилиқ кўрсатган бўлса-да, Дяконов тушларининг берган зарбаларидан кейин оглиқ аскар бўлинмалари улар устига ташланди. Натижада истиқлолчилар Бойсун атрофидаги қишлоқларни ташлаб чиқишди. Аммо улар уз навбатида қарши ҳужумга ҳам утиб туришган. Масалан, 12 июнда Бойсундан 8—10 чақирим жануби-шарқда жойлашган Инкабод қишлоғига 1000 кишидан иборат истиқлолчилар қўшини шимол ва жануб томондан ҳужум қилишди. Қизил аскарлар уларнинг шиддатли ҳужумини зўрға қайтариб қолишди³.

Қизил аскарлар бу ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрган вақтларида фақат тинч аҳоли ўртасида тарғибот ва ташвиқот юритиш билан чекланиб қолмаган эдилар. Улар кўрбошилар орасида нифоқ чиқариш, уларни бир-бирига қайраб солиш, турли ифволар тарқатиб, истиқлолчилар сафини бўлиб ташлашга жон-жаҳдлари билан интилдилар. Совет чекистлари ва айрим сотқинлар кўрбошилар

¹ История гражданской войны в Узбекистане. Т. II. с. 329.

² Узбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 48-иш, 309-варақ.

³ Узбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 48-иш, 309-варақ.

дасталарида бўлиб, йигитлар ўртасида ваҳимали миш-мишлар тарқатар эдилар. Бу муртадлар Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг икки буюк сиймоси: Анвар Пошо ва Иброҳимбек ўртасидаги мураккаб муносабатни янада таранглаштиришга, улар орасига низо солишга ҳам муваффақ бўлдилар. Натижада қизиллар ҳужуми арафасида Иброҳимбек қурбоши ўзининг 7000 кишидан иборат сараланган қўшинини олиб, Бойсунни тарк этди. Иброҳимбек бу билан чекланмай, қизиллар ҳужум қилган вақтда Анвар Пошога буйсунмаслигини айтиб, исён кутарди. Иброҳимбекнинг бу ўзбошимчалиги ва Анвар Пошонинг у билан тил топиша олмаслиги истиқлолчиларга қимматга тушди.

Анвар Пошо 1922 йил 15 июнда Саид Олимхонга ёзган мактубида бу зиддиятларни тасвирлаб, қуйидагиларни маълум қилган эди: «Кулобда ҳужумга ўтган лақайликлар бутунлай тор-мор этилган эдилар. Тожиқлар, қирғизлар ва туркманларнинг бирлашган қўшинлари Давлатмандбек бошчилигида провинциянинг ҳамма округини (Шарқий Бухорони — *Қ.Р.*) улардан тозалаган ва бу атрофдагиларни (Иброҳимбек йигитларини — *Қ.Р.*) қуролсизлаштирган эдилар... Бу ҳужумни Иброҳимбек тайёрлагани ва Тоғай Сарига қуролли кишиларни ёрдам учун юборгани очиқ-ойдин маълум... Эндиликда мен шуни аниқ биламанки, Иброҳимбек ҳеч қачон Бойсунга — менинг ҳузуримга қайтиб келмайди...»¹

Қизил аскар қисмларининг ҳар икки колоннаси 1922 йил 15 июнда ҳал қилувчи ҳужумга ўтдилар.

Ҳужжатларда ёзилишича, «15 июнда чап колонна қисмлари Бойсун, Инкабод, Работ теварак-атрофида 10 чақирим фронт бўйлаб ҳужумга ўтди. Душманнинг куриқчи соқчиларини улоқтириб ташлаб, соат 8 билан 9 орасида Кофирун, Сарикамиш, Пулҳокимдаги фронт бўйлаб ҳужумга ўтилди. Душман Тангимуш дарасига қисиб қўйилгач, шарқ томон бурилди. Душман талафоти: 200 киши ўлдирилди, 20 киши асир олинди. Булардан таниқари 200 бош қорамол, 37 туя ва Анварнинг шахсий буюмлари қулга туширилди...

Анвар Пошо ва Ботмон Тўқсаболарнинг 2000 кишилик гуруҳи Деновда жойлашган эди.

¹ Соловейчик Л. Басмачество в Бухаре (Очерк возникновения и развития современного басмачества в Бухаре). М., Красная новь, 1923, с. 24—25.

16 июн тошготарда 8-отлиқлар бригадаси Бандихондаги тоғ дараси орқали Жарқурғонга етиб олди.

17 июн эрталаб 1-отлиқлар бригадаси Денов, Юрчи, Сарносиёни эгаллашди. Уша куннинг охирида бу жойга пиёда аскарлар ҳам кириб келди...

18 июнда унғ колонна қисмлари Бишкентни эгаллашди. Уч юз кишидан иборат душман Қабодиёнга чекинди. Душманнинг кўрган талафоти: 12 киши ўлдирилди, 4 киши асир олинди... Беш-Темур кечуви (жангсиз) ишғол қилинди, 19 июн кечқурун у ерга унғ колоннанинғ унғ отряди ҳамда унғ колонна сул отрядининг бир қисми етиб келди...

12-отлиқлар полкининг 2-батальони Деновга етиб келди... Унғ колонна қисмлари Қабодиён ва Айвожни эгаллашди...»¹

Анвар Пошо 24 июнга утар кечаси Дарбанд атрофида узининг 3000 кишилиқ қўшини билан булғуси генерал Какуриннинг 8000 кишилиқ яхши қуролланган совет дивизиясига қарши ҳужум қилди ва у тор-мор қилинди².

Хуллас, Анвар Пошонинг қизил аскарларга қарши 15 июнда Кофирунда ҳал қилувчи зарба тайёрлашга уриниши амалга ошмади. Июн ойининг иккинчи ярми ва июл ойининг бошларида сон ва сифат жиҳатидан устунликка эга бўлган қизил аскарлар истиқлолчиларни мағлубиятга учрата бошлади. Анвар Пошо Афғонистон ҳарбий вазирига ёзган мактубида унинг қўшинларида патрон етишмаганлиги, русларнинг қуроли уларникига нисбатан сифатлироқ эканлиги жанг тақдирининг ҳал қилганлигини таъкидлайди. Бу пайтда Душанбе атрофида турган Иброҳимбек Анвар Пошога ҳеч қандай амалий ёрдам курсатмади. Шундай бўлишига қарамасдан, Анвар Пошо ўз кучларини туплаб, 29 июнда Регар-Қоратоғ йуналишида қизил аскарларга қарши ҳужумга ўтди. Афсуски, уларнинг бу ҳужуми ҳам қайтарилиб, ўз навбатида қизил армия жангчилари ялпи равишда қарши ҳужумга ўтди. Истиқлолчиларнинг асосий кучлари Регардан Ҳисорга чекинишга мажбур бўлди.

«2 июлда шиддатли жанглар билан Қоратоғ, Ҳисор, Чимқурғон, Хужа Чақмоқ, Регарни чап колонна қисмлари эгаллашди. Анвар Пошонинг асосий кучлари Оқ Маҳитга чекиндилар...»³

¹ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 48-иш, 309—310-варақлар.

² Нервин Менеменси ўғли. Курсатилган асар, 7-бет.

³ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 48-иш, 310-варақ.

3 июлда қизил аскарлар Жилликўлни босиб олишган бўлса, 4 июлда улар шидлатли жанглар натижасида ва истиқлолчиларнинг қаттиқ қаршиликларидан кейин Қўрғонтепа шаҳрини эгаллашди...

Ўз ҳарбий маҳоратига ишонган Анвар Пошо истиқлолчиларнинг кучларини туплаб, яна қизил аскарларга қарши ҳужумга ўтди. 8 июл куни 500 кишидан иборат истиқлолчилар гуруҳи Қоратогдан 8 чақирим шарқда жойлашган Иляка қишлоғидан қизил аскарларни суриб чиқаришди. Бу ғалабадан руҳланган 700 кишилик истиқлолчилар гуруҳи Турақалъа қишлоғида жойлашган 5-ўқчи полкининг батальонларига ҳужум қилишди. Танг аҳволга тушиб қолган қизил аскарларга ёрдамчи кучлар келиб қўшилган ва кучли артиллерия зарбасидан сўнг, муҳолифатчилар жануби-шарқ томонга чекиндилар.

Қўрғонтепадан 30 чақирим шимоли-шарқда жойлашган Сангтўда қишлоғи атрофида кескин жанглар қизиб кетди. 13 июлда қизил армиянинг 15-отлиқлар полки дастлаб Сангтўда қишлоғини босиб олди. Анвар Пошонинг 500 кишидан иборат қўшини бу ердаги тўқнашувда 50 кишидан ажралиб, шимол томонга чекинди. Иброҳимбек ва Дониёлбекдан мадад кучи етиб келган, Анвар Пошо 1500 кишилик қўшин билан 14 июлда Сангтўдани озод қилиш учун ҳужум бошлади. Баъзи манбаларда Анвар Пошо ихтиёрида бу пайтда 5000 жангчи борлиги кўрсатилган¹. Лекин кейинги воқеалар бу миқдор ошириб кўрсатилганлигини исботлади. Анвар Пошонинг Сангтўда қишлоғини қайтадан эгаллаш учун қилган ҳаракатлари самара бермади. Бу жангда у яна 50 кишидан ажралди ва Сангтўдадан чекинди.

Душанбе атрофида ҳам бу пайтда жанглар қизиб кетган эди. Истиқлолчилар билан қизил аскарлар ўртасида қаттиқ жанглар бўлди. Душанбе ҳимоячилари бу жангда 170 киши йўқотдилар. 1-отлиқлар бригадаси жангчилари 14 июл куни Душанбе шаҳрини босиб олишди. 17 июлда улар Қўлобни эгаллашди. Душанбе шаҳри роппа-роса 5 ой давомида истиқлолчилар қўл остида турган эди.

Анча муҳим ғалабаларни қўлга киритган қизил армия жангчилари Анвар Пошога сўнгги зарбани Балжувон атрофида бериш учун ўз кучларини бу ерда туплашди. Анвар Пошо ҳам бу ҳаёт-мамот жангига зур бериб тайёргарлик кўра бошлади. Лекин унинг имконияти ҳам, қуролланган

¹ Қаранг ва таққосланг: **Иркаев М.** Уша исар, 346-бет; История гражданской войны в Узбекистане. Т. II, с. 330.

қушинининг миқдори ҳам чекланган эди. Қизил аскарларга эса Тошкент ва Россия марказидан тобора янги кучлар ҳамда ҳарбий бўлинмалар келиб қушиларди. Босқинчилар қушини замонавий жанг қуроллари билан тиш-тирноғига-ча қуролланган эди.

Балжувон учун шиддатли жанглар уч кун давом этди. Хужжатларда ёзилишича, «19 июлда 15-отлиқлар полкининг икки эскадрони олти пулемётнинг тинимсиз уқ ёмғири ёрдамида шиддатли жанглардан сунг, Хонобод қишлоғи томондан Балжувон шаҳрининг атрофларини эгаллашди, 15-отлиқлар полкининг дивизиони бўлса кеч соат 20 да қийин жанглардан сунг, қалъа ва шаҳарнинг қолган қисмини ҳамда шаҳарга олиб борувчи Қизилсув дарёсининг чап қирғоғини эгаллашди. 600—700 кишидан кам бўлмаган душман кучлари Қизилсув дарёсининг унғ қирғоғига ўтиб олишди ҳамда Хонобод қишлоғи ва Балжувон ўртасида мустаҳкам ўрнашдилар...»¹

Балжувонни эгаллаш учун 15-отлиқлар полкининг кучлари камлик қилгандан кейин Богданов кумондонлигидаги 16-отлиқлар полки ҳам бу ерга ташланди. Катта миқдордаги қизил аскар қисмларининг сиқуvidан сунгра Анвар Пошо Балжувон атрофидаги Оби Дара қишлоғига чекинди. Қизил аскарлар 20 июлда Балжувонни бутунлай босиб олишди.

27 июлда Хонобод қишлоғидан шарқ томонда 1500 кишилиқ истиқлолчилар қушини билан қизил армиянинг унғ колонна жангчилари ўртасида қаттиқ тўқнашув бўлди. 15-отлиқлар полкининг 3-эскадрони ва 16-отлиқлар полкининг 1-эскадрони жангчилари 8 та пулемёт ва тулпар ўқи остида ҳамкорликда ҳужумга ўтсалар-да, истиқлолчилар уларнинг қаршилигини синдириб, орқага улоқтириб ташладилар. Уша куни кечқурун қизил аскарлар Хонободни ташлаб, қочишди².

29 июлда қизил аскарларга мадад кучлари келиб қушилгач, улар Хонобод томон қайтадан ҳужум бошлашди. Истиқлолчилар жанг қилган ҳолда шарқ, шимоли-шарқ ва жануби-шарқ йўналишларига томон чекиндилар. «5-уқчи полк қисмлари томониан Куктош қишлоғи (Ҳисордан 17 чақирим шарқда) эгалланди». Бу пайтда Иброҳимбек кўрбешининг 400 кишилиқ қушини, Файзободдан 15 чақирим жануби-шарқда жойлашган Зардолу довонида эди. Қизил

¹ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 48-иш, 310—311-варақлар.

² Ўзбекистон МДА, уша жойда, 312-варақ.

аскарлар билан бўлган жангдан сўнг у ҳам Явон қишлоғи тарафга чекинди.

Афғонистон амири Омонуллахон Анвар Пошони муҳофаза қилиш учун Афдолиддин бошчилигида 300 аскар жўнатган эди. Улар Бойсун сафарида ҳам бирга бўлган эдилар. Аҳмад Заки Валидийнинг ёзишича, Пошо чекиниб, Балжувон билан Кулоб орасидаги Геврекли деган жойга келгач, Омонуллахондан бир мактуб келган. Бу хатда у Пошони яна бир бор Афғонистонга келишга даъват этиб «Сенга миллатимизнинг бағри, юртимизнинг дарвозаси очиқ», деб ёзган. Бироқ Анвар Пошо афғон аскарий қисмининг раҳбари Афдолиддинни ҳузурига чақириб: «Сизнинг бу ердаги вазифангиз тугади, юртингизга қайтинг», деб буюрган ва Омонуллахонга хат ёзган: «Мен қатъиян шу ерда қоламан. Ўлсам, дўстларимнинг юртида устимга тортиладиган тупроқ тошилар. Бу ердан кетиш катта хато бўлур. Аскарларингизга қайтишга руҳсат бердим»¹.

Анвар Пошо ихтиёрида турган Эшон Султон ҳам ўз қўшинларини гарбга — ватани бўлган Дарвоз томонга олиб кетиш учун ундан руҳсат сурайди. Анвар Пошо қўл остида жуда кам миқдорда қўшин қолди. Фақат жасур Давлатмандбек ва йигитлари Анвар Пошонинг охирги нафасигача унинг ҳузурини қолдиришди².

1922 йил 4 август жума куни мусулмонларнинг Қурбон Ҳайитига тўғри келди. Бу сана 1345 ҳижрий йили зулҳижжа ойининг ўнинчи куни эди. Бу пайтда Анвар Пошо ўзининг кам сонли отряди билан Балжувондан 12 чақирим шимоли-шарқда жойлашган Оби Дара қишлоғида эди. Қурбон Ҳайити намози ўқилгандан сўнг, Анвар Пошо ўзининг энг содиқ сафдошларига қарата қисқача ваъз айтди. Ушбу ваъз унинг эрк ва истиқлол курашчиларига қилган сўнги даъвати ва сиёсий васияти бўлиб қолди. Мана ўша сўзлар: «Мен сизларга ҳозир ҳайитлик тарқата олмайман. Агар бизларнинг қардошлигимиз ҳақида бир неча оғиз сўзлар битилса, мен унга ўз муҳримни қўйиб бажонидил имзо чекардим. Мен ўйлайманки, бу сўзлар бизнинг озодлик учун олиб бораётган миллий курашимиздаги ҳарбий қардошлик ҳақида бир ажойиб хотира бўлиб қоларди».

Москвадан махсус Бухорога жўнатилган ОППУнинг Шарқ бўлими мудири кавказлик армани Г. Агабековнинг чекистлари бу пайтда Анвар Пошо турган жойдан хабар

¹ Zeki Velidi Togan. Hatiralari. S. 390—391.

² Қарағ: Нермин Менемени ўғли. Ўша жойда, 7-бет.

топиб, бу манзилни қизил армия қўмондонлигига маълум қилишган эди. Оби Дара қишлоғи чор атрофдан қизил аскарлар билан куршаб олинди. 8-отлиқлар бригадаси, 15-, 16-, 18-отлиқлар полки, кўплаб отлиқ эскадронлар Оби Дарада жойлашган Анвар Пошо йигитлари устига қўққисдан ташланди.

Хужум куни сифатида айнан мусулмонларнинг муқаддас байрами — Қурбон Ҳайити куни бежиз танланмаган эди. Уша кунги жанг ҳаракатлари қизил аскарларнинг архивларда сақланиб қолган оператив маълумотларида куйидагича тасвирланади: «4 августда 8-отлиқлар бригадаси Балжувон — Ховалинг ўртасида жойлашган Анвар Пошонинг асосий кучларига қарши хужумга ўтди. 16-отлиқлар полкининг 3-эскадрони 500 кишилик куч билан Оби Дара қишлоғи (Балжувондан 12 чақирим шимоли-шарқда) атрофидаги душман зарбдор кучларига хужум қилди. Анвар ўзининг сараланган 100 та жангчисини олиб, 18-отлиқлар полкининг 1-эскадрони устига ташланди ва уни янчиб ташлади. Аммо 3-эскадрон жангчилари билан қўл жангига киришган Анвар Пошо беш жойидан жароҳатлантириб, ўлдирди. Унинг ўлиmidан сўнг, душман жасадни олишга ҳам улгурмай, шимолий томондаги тоққа чекинди. Жасад тинтув қилинганда Анвар Пошо номига унинг рафиқаси томонидан ёзилган хатлар, учта муҳр (муҳрларнинг иккитаси Анварнинг шахсан ўзига тегишли эди) ва револьвер топилди. Маҳаллий аҳолининг фикрига қараганда, худди шу жангда оғир ярадор қилинган Давлатмандбек жанг майлонидан олиб чиқилгач, орадан икки соат ўтгач ўлган...»¹

Анвар Пошо уша куни бўлган сўнгги муҳорабасида шамшири билан ўн бир ўрис аскарини ўлдирди. Уша даврда Туркистонда бўлган Аҳмад Заки Валидийнинг кейинчалик ёзишича, «Пошо Чекенда русларга қарши қаҳрамонона жанг қилди, лекин қўрқиб чекинаётган рус аскарининг ўқиға учди. Пошо аскарлари тарқаб кетди, аммо Доһиёлбек билан Форухбек бугун кучларни янгидаи тўплаб, русларни ўраб олиб, уларнинг Чекенгача келиб етган батальонини деярли бутунлай йўқ қилиб ташладилар. Мустафо Шаҳқулининг фикрича, руслар Пошони кимнинг ўқи ўлдирганлигини ҳам, ўлган киши кимлигини ҳам билмаганлар. Уша вақтда Пошо ёнида бўлиб, ҳозир Туркияда яшайётган Мирза Муҳитдин билан Мирза Нафас Туркман-

¹ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 48-иш, 312-варақнинг орақаси — 313-варақ.

нинг айтишича, мархумнинг Пошо эканлигидан бехабар тожиклар, унинг кийимларини ечиб, салласидан кафан тикиб, дафн қилганлар. Пошонинг кийимлари билан баъзи қоғозлари бир оздан кейин тожиклар орқали рус айғоқчилари қулига тушган бўлса керак»¹.

Валидийнинг бу мулоҳазаларида жон бор, албатта. Биз юқорида келтирган архив хужжати Анвар Пошонинг ўлимидан анча кейин — 15 августда ёзилган бўлиб, эртаси куни — 16 августда Бухоро телеграф агентлиги томонидан чиқарилган **шошилич** (таъкид бизники — *Қ.Р.*) хабарномада расмий равишда биринчи марта унинг ўлими эълон қилинди. «Красная звезда» газетасининг 15 август сонида ҳам бу ҳақда қисқа ахборот босилди. Ўн кундан зиёд муддат ичида сон-саноксиз чекистлар ва бошқа айғоқчилар ердамида олинган маълумотлар асосида, ниҳоят, совет кўмондонлиги Анвар Пошо Балжувон яқинида ўлдирилганлигига ишонч ҳосил қилди. Ҳолбуки, совет ҳукумати бу хабарни қанчалик «интиқ» кутганлиги сир бўлмаса керак. Пошонинг жасади қизил аскарлар қулига тушганлиги туғрисидаги хабар ҳам уйдирмадир. Анвар Пошонинг Балжувон атрофида 25000 кишидан ортиқ бутун туркистонлик мусулмонлар иштирокида дафн қилиниши, унинг ўлимига бағишлаб, мотам марсиялари ёзилиши (Чўлпоннинг машҳур «Балжувон» марсиясини эсланг), фикримизнинг яққол далилидир. Бухоро истиқлолчилари томонидан мамлакатда миллий мотам тутилди. Афғонистонда ҳам шу фожиа туғрисидаги хабар олингач, мотам эълон қилинди. Пошонинг турли шахсий буюмлари, яқинларига ёзган кўплаб мактублари жосуслар ва разведкачилар орқали совет кўмондонлиги қулига тушганлигига келсак, бу энди бутунлай бошқа бир масаладир.

Анвар Пошо Туркистон мустақиллиги учун курашда ҳалок бўлди. Анвар Пошо ўлимидан бир мунча олдин Бойсунда турган қизил аскарларнинг бошлиғи О. Акчуринга ёзган мактубида Туркистон унга бегона эмаслигини, унинг ажлодлари Туркистондан бориб, Туркияда салтанат қурганликларини, аксинча, бошқалар учун бу юрт бегона эканлигини қуйидагича таъкидлаган эди: «Бу инсонларнинг томирида оқаётган қон худди меники каби соф туркий қондир. Бу ер русларнинг эмас, балки туркий халқларнинг асл юртидир».

Шундай қилиб, 1922 йил августда Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг **иккинчи босқичи** тугади. Ушбу бос-

¹ Zeki Velidi Togan. Hatıralar. S. 391.

қичда ватанпарварлар ота юрт учун қаҳрамонларча жанг қилдилар. Шарқий ва Ғарбий Бухородаги истиқлолчилар ягона қумондонлик остида ҳаракат қилишга уриндилар. Агар уларнинг кучлари узаро бирлашганда эди, эҳтимол, Бухородаги совет ҳокимиятига хотима берилиши мумкин буларди. Анвар Пошонинг ўлиmidан кейин истиқлолчилар иirik жанг ҳаракатларини ўтказа олишмади. Шундай булишга қарамасдан, 1922 йил куз-қиш фаслида ҳам Ғарбий ва Шарқий Бухорода кескин жанглар асло пасаймади.

3. ҲАРАКАТНИНГ КЕЙИНГИ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

(1922 йил кузи — 1924 йил декабр)

А. Ғарбий Бухорода Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигидаги ҳаракат

1922 йил август охи охирларида Кобулда Бухоронинг собиқ амири Саид Олимхон туркистонлик муҳожирларнинг катта қурултойини чақирди. Унда Афғонистондан ташқари Бухоро ва Туркиядан келган вакиллар ҳам иштирок қилди. Афғонистондан Муҳаммадхон Эшонғози; Тошкентдан Кузур Қози, Азим Афанди; Фарғонадан Қори Афанди ва яна 4 киши; Бухородан Усмон Хужа, Ориф Ҳамид (Абдулҳамид Орипов - Қ. Р.); туркманлардан Қулмуҳаммадбек (М. Қулмуҳамедов) ва амир номидан Абдул Ҳаким каби вакиллар қатнашдилар¹. Анвар Пошонинг ўлиmidан кейин Бухоро ва бутун Туркистонда юзага келган вазият муҳокима қилинди. Бухородаги истиқлолчиларга амалий ёрдам бериш чоралари ҳақида келишиб олинди. Туркистондаги турли қурбоши гуруҳларини бирлаштириш ва жойларга вакиллар ҳамда маслаҳатчилар юбориш масалалари ҳал қилинди. Ҳалок бўлган Анвар Пошо ўрнига (Бухорода унинг ёрдамчиси бўлиб юрган ва ҳозир Афғонистонда турган) турк зобити Ҳожи Сомий Афанди — **Салим Пошо** Олий бош қумондон қилиб тайинланди ҳамда унга Пошо (генерал) унвони берилди. Салим Пошо бошчилигида Туркистондаги истиқлолчиларнинг ялпи ҳужумини 1923 йил баҳорда бошлаш режалаштирилди.

1922 йил кузида Ғарбий Бухорода истиқлолчилар билан қизил аскарлар ўртасидаги жанглар қизиб кетди. Кармана вилояти ижроия қўмитаси раисининг 1922 йил 9 сен-

¹ Иркаев М. Ушш асар, 367-бет.

тябрда ёзган маърузасида айтилишича, Хатирчидаги истиқюлчиларга Бобо Муҳаммад Алим, Ҳасан Амин Тўқсабо, Журақул Мироҳўр, Шамсутдин Ҳожи Мироҳўр, Жумақул, Шомурод каби қўрбошилар бошчилик қилишган. Бу дасталарнинг 400 кишидан иборат қўшини Чингир Бозорда урнашган бўлиб, уларга Самарқанддан Ҳамдамча бошчилигидаги 90 кишилик даста келиб қўшилган. «Ҳозирги вақтда босмачилар бир қанча қишлоқларда ўз амлордорларини тайинлашди»¹, — деб жойларда совет ҳокимияти тугатилиб, унинг ўрнига қўрбошилар ўз бошқарувини жорий қилганлиги ушбу маърузада эътироф этилади. Хатирчидан ташқари яна Кармана атрофлари ва бутун Нурота истиқюлчилар қўлида эди.

Ҳозирги Бухоро вилоятининг Шофиркон, Фиждувон, Вобкент туманлари жанг ҳаракатлари энг фаоллашган жойлар эди. Қизилқум чулларида жойлашган Тикай қудуқ, Мулла қудуқ, Оғитма ва Қайроқли Отада Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигида бир неча минг истиқлолчи бор эди. Бухоро гуруҳи қўшинларининг 1922 йил 12 сентябрдаги оператив маълумотларда айтилишича, Бухоро жанг участкасида «31-отлиқлар бригадаси қўшин қўмондонининг ўринбосари Гаазе бошчилигида 10 сентябр соат 21 да Вардонзедан (Шофиркондан ун чақирим шарқда) Тикай қудуқ қишлоғи томонга қараб, Мулла Абдулқаҳҳор дастасини тугатиш учун йўлга чиқди. 11 сентябр соат 5 дан 10 минут ўтганда Тикай қудуқ қишлоғида (Шофиркондан 16 чақирим шимолда) Ҳайит Аминнинг 150 кишилик дастасига ҳужум қилинди ва у яқсон этилди. Жангда 120 босмачи ўлдирилди, ўлганлар орасида 3 афғон, Абдулқаҳҳорнинг асосий ўринбосари — Абдусаттор, Ҳайит Аминнинг ўғли бор эди, шунингдек, Бўзчи Ботир қўрбоши ва 6 босмачи асирга олинди... Мулла Абдулқаҳҳорнинг ўзи эса дастада йуқ экан. Жангда Гаазе ўлдирилди... Уша куни 31-отлиқлар бригадаси Вардонзе қишлоғига қайтди»².

Тикай қудуқдаги жангларда қизил аскарлар билан бир сафда туриб, ўз юртошларига қарши курашган Вобкент илқилоб қўмитаси (ревком)нинг раиси Абдуғани Набиев ўз эсдаликларида ушбу ҳодисани батафсил ҳикоя қилади³. Унинг айтишича, бу жангда Абдусаттор Тўқсабо, Бозор

¹ Ўзбекистон МДА. 59-фонд. 1-руйхат. 31-иш. 248-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 48-фонд. 1-руйхат. 48-иш. 394-варақ.

³ Қаранг. Набиев А. Жанговар йиллардан лавҳалар. 23—25-бетлар.

Амин, Шобек каби шофирконлик қурбошилар ҳалок бўлган.

Очиқ курашда ватанпарварларни айтарли мағлубиятга учрата олмаган қизиллар энди макр-ҳийлани ишга солиб, қурбошиларни таслим бўлишга ундашади. Бироқ уларнинг елгон ваъдаларига учмаган Ҳайит Амин бу фикрни қатъий рад этади. Бунинг устига Тикай қудуқда бўлган жангда унинг угли улдирилган бўлиб, Ҳайит Аминнинг юрагида қасос ўти ёнарди. У душмандан интиқом олиш учун қурбон бўлишга ҳам тайёр эди. Юзма-юз курашда уни енга олмаган қизил аскарлар Ҳайит Аминни маккорлик билан йуқотиш йўлини уйлаб топишди. Бунинг учун сопини ўзидан чиқаришга ҳаракат қилинди. Ўз хоҳиши билан таслим бўлган Исмоил Тўқсабо ишга солинди. Исмоилга беш кун муҳлат ичида Ҳайит Амин қурбошининг ўлиги ёки тиригини келтириш вазифаси юклатилди. Шундан сўнг унга афв (амнистия) қогози бериладиган бўлди.

Исмоил Тўқсабо ўз йигитларидан бир неча кишини Қозоқ нозир бошчилигида Ҳайит Аминни қўлга тушириш учун жўнатди. Булар Ҳайит Аминни Ҳазорнур зиёратгоҳидан топдилар. Унга Исмоил Тўқсабонинг сотқинлигидан шикоят қилиб, бир умр Ҳайит Амин билан бирга бўлишга қарор қилганликларини айтишди. Ҳайит Амин ҳеч бир иккиланмасдан уларни ўз йигитлари қаторига олди. Ҳайит Аминнинг ишончини қозонган Қозоқ нозир қулай пайт келишини кутади. Ниҳоят, бир куни тушлик намози тугаб, қўл фотиҳа ўқиш учун юзга олиб борилганда, Қозоқ нозир Ҳайит Аминнинг қоқ пешонасидан отади. Унинг таҳликага тушган 6 йигити эса қуролсизлантирилиб, қўллари боғланади¹. Ҳайит Амин ана шундай хиёнат ва разилликнинг қурбони бўлди.

Хиёнат ва турли хил сотқинликлар Бухородаги, умуман олганда, бутун Туркистон мишпақасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг кейинчалик мағлубиятга учрашида машъум ўрин тутаяди. Афсуски, шимолдан келган босқинчилар билан айрим юртдошларимиз «тил топишиб», ўз Ватани ва халқига нисбатан хонлик қилди. Шунингдек, янги тузум сиёсатини қўллаб-қувватловчи табақалар фаолияти кучайиб борганлигини ҳам назардан қочирмаслик лозим.

Тикай қудуқ фожиасидан кейин кўп ўтмай — 13 сентябрда Вардонзе атрофидаги 31-отлиқлар бригадаси, учар

¹ Набиев А. Ўша асар. 25—26-бетлар.

отряд ва Бухоро отлиқлар дивизиони Чандир қишлоғига (Шофиркондан 8 чақирим шимоли-шарқда) ҳамда 61-отлиқлар полки Саврак қишлоғига (Шофиркондан 1 чақирим шарқда) келиб жойлашди...¹

Шофиркондаги ушбу қаттиқ жанглار натижасида ҳам қизил аскарлар бу ерда тўлиқ устунликка эриша олмайди. Бухоро республикаси ички ишлар халқ нозирини Мухтор Саиджоновиинг Бухоро группа қўшинлари Инқилобий ҳарбий кенгаши номига 1922 йил 16 сентябрда ёзган рапортида айтилишича, «Ички ишлар халқ нозирлигига Шофиркон кентидан келган маълумотларга қараганда, у ерда гарнизон мутлақо йўқ... Ички ишлар халқ нозирлиги у жойга гарнизон юборишингизни қатъият билан сурайди»².

Чунки Шофиркон туманидаги Хужа Ориф, Галисафед, Вардонзе қишлоқларида жойлаштирилган қизил аскарларнинг гарнизонлари истиқлолчилар томонидан қириб ташланган эди.

Зандани кенти ижроия қўмитаси раисининг 1922 йил 19 сентябрдаги маърузасида ёзилишича, «Босмачиларнинг бошлиқлари Мурод Мешкоб ва Остон Қоровулбеги Хужа Порсо қишлоғида дарахтларни кесиб масжид курдирмоқдалар, масжиднинг атрофи тахминан 4 тапобдан иборат бўлиб, унда истеҳкомлар ҳам барпо қилинмоқда...»³

Бошқа бир ҳужжатда қуйидаги гаплар ёзилган эди: «Вобкент туманида тартибсизликлар юз бериб турганлиги учун Шофиркон ва Занданига қуролли кучлар юборинг»⁴.

Яна бошқа бир ҳужжатда келтирилишича, «20 сентябрда махсус вазифаларни бажарувчи эскадрон Чандир қишлоғида (Шофиркондан 8 чақирим шимоли-шарқда) битта босмачини ўлдирди, иккита отни ўлжа олди»⁵. «2 октябрда махсус вазифаларни бажарувчи эскадрон Вобкентдан йўлга чиқиб, Хужа Орифгача бўлган ҳудудни текшириб чиқди, 10-отлиқлар полки ўз эскадронларини Хужа Калишон, Чандир ва Мир қишлоқларида жойлаштирди...»⁶

1922 йил 20 сентябрда Эски Бухоро шаҳрига — Бухоро Чекаси номига юборилган телеграммада ёзилишича, «300

¹ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 48- иш, 395- varaқ.

² Ўзбекистон МДА, 59- фонд, 1- руйхат, 31- иш, 215- varaқ.

³ Ўзбекистон МДА, уша жойда, 233- varaқ.

⁴ Ўзбекистон МДА, уша жойда, 274- varaқ.

⁵ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 48- иш, 425- varaқ.

⁶ Ўзбекистон МДА, уша жойда, 451- varaқ.

киши миқдоригади босмачилар Китобни қуршаб олишди. Улардан 200 киши шаҳарга кирди. Бизнинг қўшинлар томонидан улар шаҳардан сиқиб чиқарилди... Ҳозирги вақтда босмачилар Китоб атрофида истеҳкомлар қуриб, урнашиб олдилар»¹. Худди шу кунларда Қашқадарё воҳасидаги истиқлолчилар Косонга ҳам ҳужум қилишган эди.

Бухоро қўрбоқчилари уртасида ўз жасурлиги билан Ҳамро Полвон (1892—1941) алоҳида ажралиб турарди. У амирлик даврида кураги ер искамаган машҳур полвон бўлган. Ҳамро Полвон асосан Ромитан туманида ўз фаолиятини кучайтирди².

Бу пайтда Бухоро вилоятида Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигида Жўра Амин, Остон Қоровулбеги, Мурад Мешкоб, Метан Полвон, Урмон Полвон, Саид Мансур, Ҳамро Полвон каби қўрбоқчилар фаолият юритаётган эди. Мурад Мешкоб асосан Пешқў ва Ромитан туманларида ҳаракат қиларди. У Зандани қишлоғидан 16 чақирим ғарбда жойлашган Хужа Порсо қишлоғида ўзи қурдирган истеҳком ёрдамида қизил аскарлар ҳужумини анчагача қайтарди. Миқдор жиҳатдан устунликка эга бўлган қизил аскарлар истиқлолчиларни барибир у ердан суриб чиқаришди. Бу жангда истиқлолчилар жами 26 кишини йўқотишди, 3 ватанпарвар эса асир олинди...³

1922 йил октябр-ноябр ойларида Ғарбий Бухородаги истиқлолчилар қўшини ўз ҳужумлари билан қизил аскарларни таҳликага солиб қўйди. 14 октябрда Мурад Мешкоб, Остон Қоровулбеги, Саид Мансур каби қўрбоқчилар бошчилигидаги 200 суворий Шофиркон туманидаги Эшонлар қишлоғида 17-отлиқлар полкининг 3-эскадрони аскарлари билан жангга киришди. Истиқлолчилар қизил аскарларни кучли ўқ ёмғири билан қарши олдилар. «Душманнинг қаттиқ қаршилигига қармасдан эскадрон жангчилари уларни қишлоқдан суриб чиқарди ва қишлоқ кўчаларига бостириб кирди. Чандир қишлоғи орқали мужоҳидлар қумлик ичига кириб кетдилар. Жанг натижасида улар улганлар ва чолиб ташланганлар бўлиб, 53 киши ва битта қўрбоқчини йўқотишди...»⁴, — деб қизил армия қумондонлиги ўз маълумотномасида ёзган эди.

¹ Ўзбекистон МДА, 59- фонд, 1- рўйхат, 31- иш, 250- varaқ.

² Ҳамро Полвоннинг авлодлари ҳозир Бухоро вилояти Шофиркон туманидаги Жилвон ва Ромитан туманидаги Работалак қишлоқларида, шунингдек, Тошкент ва Навоий шаҳарларида яшашади. Бу ҳақда қаранг: Дилшод Ражаб. Жилвон уйлони. Т., 2001, 150- бет.

³ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рўйхат, 48- иш, 462- varaқ.

⁴ Ўзбекистон МДА, уша жойда, 477- varaқ.

Бу ерда жангга киришган қизил аскарларнинг 3- эскадрони Шофиркон маркази — Хўжа Ориф қишлоғидаги гарнизонда ўрнашган эди. Улар Догбони, Кағат, Қатағон ва Эшонлар қишлоғида «тартиб» ўрнатгач, ўз манзилларига қайтдилар.

Қурбошилар эса қатъият билан курашни давом эттиришар эди. 9 ноябрда Қушхона қишлоғидан (Галаосиё агрофида) йўлга чиққан Азим Хужанинг 100 кишилик дастаси Галаосиё қасабаси ва Бухоро шаҳри теварагидаги амирнинг ёзги саройи Ситораи Моҳи Хоссала жойлашган қизил аскарлар гарнизонига ҳужум қилмоқчи бўлишди. Ситораи Моҳи Хоссага яқин жойда бўлган туқнашувда қизил аскарларнинг кули баланд келди. Жангда Азим Хўжа қурбошининг ёрдамчиси Файзулла Полвон ва 15 аскар ўлдирилди¹. Истиклолчилар жанг билан орқага чекиндилар.

Ғарбий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатини янада фаоллаштириш мақсадида бу ерга Саид Олимхон Шарқий Бухоро орқали ўз вакилларини юборди. Унинг ана шундай вакилларидан бири олдин ҳам эслатиб ўтганимиз Ҳожи Латиф Девонбеги эди. Бу пайтда Бухоро республикасининг собиқ ҳарбий вазири А. Орипов ҳам 35 киши кузатувида Шарқий Бухоро орқали Мулла Абдулқаҳҳорнинг қароргоҳи — Нурогага келди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Бухоро ва Кармана вилоятларидаги истиқлолчилар тепасида Мулла Абдулқаҳҳор, Ҳожи Латиф Девонбеги, Урмон Полвон ва Метан Полвонлар туришар эди².

Бухоро Халқ Республикаси Нозирлар Шўросининг раиси номига 1922 йил 12 ноябрда юборилган «мутлақо махфий» маълумотда айтишича, «Абдулқаҳҳор кушинида Шарқий Бухоро ва Афғонистондан келган қандайдир турк Афанди ва Абдурахмон қори бор. Улар октябр ойининг охирида Ғарбий Бухорода босмачи гуруҳлари ташкил қилиш учун бу ерга келишган эди, шунингдек, Абдулқаҳҳорни бутун Ғарбий Бухородаги мужоҳидларнинг Олий бош қўмондонни қилиб тайинланганлиги ҳақидаги буйруқни ҳам олиб келишган эди. Октябр ойининг сўнгги кунларида Нурогадан 30—35 чақирим жануби-шарқда жойлашган Чуя қишлоғидаги Мустафо Ҳайитбек қурбошининг дастаси олтинчи гуруҳ бўлиб, Абдулқаҳҳор ихтиёрига ўтди»³.

¹ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рўйхат, 48- иш, 531- варақ.

² Ўзбекистон МДА, 59- фонд, 1- рўйхат, 31- иш, 312- варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рўйхат, 48- иш, 555- варақ ва унинг орқаси.

Бухоро Нозирлар Шўросининг раиси номига 1922 йил 10 декабрда жунатилган бошқа бир «мутлақо махфий» ҳужжатда Бухоро республикаси ҳудудида 1922 йил ноябр ойида ҳаракат қилаётган истиқлол кучларининг қисқача шарҳи берилади:

†«Бухоро — Кармана райони (9—15 ноябрда): 10 ва 11 ноябрда қизил отлиқлар томонидан Остонча дастасига жиддий талафот етказилди. У ўзининг 200 та йигити билан Вобкентдан 6 чақирим шимоли-ғарбда жойлашган эди¹. Берилган зарбалар натижасида Остонча ўзининг 50 кишисидан ажралиб, шимолий ва шимоли-ғарбий томонларга қараб чекинди.

14 ноябрдаги разведка маълумотларига қараганда, Остонча Абдулқаҳҳор ва Метан Полвон дасталари билан биргаликда яна Вобкент туманида пайдо бўлди...»²

Остон Қоровулбеги (Остонча) Мулла Абдулқаҳҳорнинг эни нуфузли кўрбошиларидан бири эди. Асли Шофиркон туманининг Читгарон қишлоғидан бўлган бу кўрбошига жасурлиги учун Мулла Абдулқаҳҳор томонидан «қоровулбеги» унвони берилди. «Остон Қоровулбеги 46 ёшда бўлиб, урта буйли, қисқ кўзли ва қора соқолли киши эди»³. Маълумки, у уч кун давомида (10—12 ноябр) Шофиркон тумани маркази — Хужа Ориф ҳамда Чандир қишлоғида қизил аскарларга қарши мардонавор кураш олиб борган эди. Уша жангларда кўкрагидан ўқ еб оғир ярадор бўлган Остон Қоровулбеги жароҳати тuzалгач, бу гал ўзининг асосий зарбасини Бухоро вилоятидаги Вобкент шаҳрига қаратди.

Архив ҳужжатларининг бирида ёзилишича, «5 декабр соат 15 да Остон Қоровулбеги ва Саид Мансур, Мурад Мешкоб, Эргаш Мурдашуй каби кўрбошиларнинг ўзаро ҳамкорлигида Вобкент шаҳри эгалланди. Вобкент қалъаси гарнизони жангчилари билан уруш икки соат давом этди»⁴. Бу жангда Метан Полвон ҳам ўз йигитлари билан қатнашди.

Остон Қоровулбеги бошчилигидаги ватанпарварлар Вобкент қалъасидаги гарнизонга ёрдамга етиб келган отлиқ-

¹ Бу жанг 1922 йил 11 ноябрда Шофиркон туманидаги Чандир қишлоғида бўлди. Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 48- иш, 545, 566- варақлар, 583- варақнинг орқаси.

² Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 171- иш, 124- варақ ва унинг орқаси.

³ Ўзбекистон МДА, уша жойда, 48- иш, 623- варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 48- иш, 621—626- варақлар.

лар полкининг жангчиларини бозор майдони олдида қуршаб олиб, уларни қириб ташлашди. Қуршовдан қутулган бир неча қизил аскарни истиқлолчилар Вобкентдан 5 чақирим узоқликдаги Сарипул қишлоғигача қувиб келдилар. Вобкент шаҳри қисқа муддат ичида истиқлолчилар қўлига бугундай ўтди. Лекин улар ўз ютуқларини мустаҳкамлашга ўлтурмасдан, бу ерга қўлаб қизил аскар қисмлари келтирилди. Душманга нисбатан оз сонли бўлган истиқлолчилар 11 йигитидан ажралиб, Чандир-Зандани йуналиши бўйича чекиндилар: Саид Мансур қўл остидаги Хайдар понсод эса қизиллар қўлига тушиб қолди.

Бу воқеалардан сўнг Остон қўрбоши Шофиркон туманида ўз ҳаракатларини кучайтирди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Остон Қоровулбеги 9 декабрда Вардонзе, Кўҳна Вардонзе, Галисафед, Саид Ота, Хўжа Ориф, Чандир қишлоқларида фаол ҳаракат қила бошлади. Унинг биродари бўлган Саид Мансур қўрбоши эса Вардонзе йуналишидаги қумликларда ва Боғиэфзал қишлоғида қизил аскарларга қарши жангга киришди.

Қизил армия жангчилари қанчалик ҳаракат қилишмасин, барибир улар 1922 йилнинг охиригача Фарбий Бухородаги истиқлолчиларга қарши ҳал этувчи зарбалар бера олишмади. Совет қўмондонлиги бу пайтда қўрбошилар дасталарини бир-бирига қарши қўйиш, уларни қўролсизлантириш орқали ўзининг синалган тактикасини амалга ошираётган эди. Шунинг учун ҳам қўролни ташлаган истиқлолчилар вақтинчалик авф этилди. Лекин совет ҳокимиятининг алдовига учиб, унга таслим бўлган қўрбошилар аёвсиз жазога тортилди. Масалан, авфи умумий берилгандан сўнг таслим бўлган Жаббор қўрбоши ва бошқалар алдаб, қамоққа олинган ва иккинчи кунидек бутун Бухоро Марказий Ижроия Комитети Президиумининг қарорига биноан отиб ташланган эди¹.

Декабр ойида Исмоил Тўқсабо исмли тажрибали қўрбоши ҳам 40 та йигити билан расмий ҳукумат вакилларига таслим бўлди. 11 ноябрда ёзилган ҳужжатларнинг бирида қайд қилинишича, «Вобкентдан 16 чақирим шимолдаги Саид Ота қишлоғида таслим бўлган Исмоил Тўқсабо қўрбоши ўзининг 35 отлик йигити билан Бухородан юборилган фармойишга биноан Шофиркон туманини босмачиларнинг ҳужумидан ҳимоя қилмоқда. Исмоил Тўқсабо амир кўшинининг собиқ полковниги бўлиб, разведка отрядлари

¹ Қаранг: Файзулла Хужаев. Танланган асарлар. I том, 457-бет.

бошлигининг кузатишига қараганда, ишончга сазовор... Исмомил Тўқсабонинг уринбосари Ражаббой Амин ҳисобланади»¹.

Айрим қўрбоши ва йиғинларнинг таслим бўлиши курашни давом эттираётган бошқа истиқлолчиларни қаттиқ газаблантирди. Бухоро вилоятида ҳаракат қилаётган Мулла Аъзам Ҳожи Ғозий, Файзуллабек Тўқсабо, Ҳофизхўжа Мирохўр, Азимхўжа Музаффар Хўжаев саркарда, Ражаббек Қоровулбеги, Саидхўжа Қоровулбеги, Солиҳбой Қоровулбеги ва Тош Хўжаев каби қўрбошилар Зарафшон воҳасидаги бутун аҳоли ва таслим бўлган собиқ сафдошларига қарата 1922 йил декабрда чиқарган мурожаатларида уларни уз қаторларига яна қайтишга даъват қилишди. Бу қўрбошилар Зарафшон дарёсининг унги қирғоғи томон — истиқлолчилар таъсиридаги ҳудудга кейинги ҳафганинг шанба кунидан қолмай келишлари таъкидланди. Улар мабодо орқага қайтишмаса, хоинларга нисбатан ҳеч қандай шафқат қилинмаслиги ҳам очиқ айтилди. Мурожаатда ана шундай сотқин қўрбошилардан бири Мир Бойваччанинг фожейи тақдири ҳам эслатиб ўтилди².

Мулла Абдулқаҳҳор қўшинида советларнинг айғоқчилари изғиб юрарди. Ана шундай жосуслардан бўлган бир қозоқ йиғини қизил армия кўмондонлигига жуда муҳим маълумотларни етказиб турган. Бу маълумотлар асосида энг юқори давлат муассасалари ва ҳарбий ташкилотлар номига 1922 йил 14 декабрда «мутлақо махфий» тамғаси билан батафсил ахборот тайёрланди. Ушбу ҳужжатда Мулла Абдулқаҳҳор қўшини, унинг қўрбошилари ва аскар кучлари, шахсий таржимаи ҳолига оид далиллар ва бошқа муҳим фикрлар келтирилганки, биз мазкур ҳужжатдан бир парча келтирамыз:

«Абдулқаҳҳор қўшинида ушбу қўрбошилар даста бошлиқлари эди:

1. Урмон Полвон — 46 ёшда, Денов қишлоғининг фуқароси.
2. Метан Полвон (Абдулқаҳҳорнинг укаси, гиждувонлик фуқаро).
3. Наим Полвон — бу ҳам Абдулқаҳҳорнинг укаси, 27 ёшда, кукрагига уқ тегиб, жароҳат олган.
4. Урмон Полвон — 35 ёшда, Харгўш туманидаги Шамба қишлоғининг фуқароси.

¹ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 48- иш, 621- варақнинг орқаси.

² Ўзбекистон МДА, 59- фонд, 1- руйхат, 84- иш, 28- варақ.

5. Абдурасул Афанди — кўконлик бўлиб, Шарқий Бухородан келган, сал олдинроқ БХСР милициясининг собиқ бошлиғи Ризо Афанди билан биргаликда Шарқий Бухорога Анвар ҳузурига қочиб борган эди.

6. Шукурхўжа — 40 ёшда бўлиб, вобкентлик фуқаро.

7. Абдулқаҳҳорнинг ўзи бўлса 38 ёшда, гиждувонлик фуқаро, иккита хотини бор, турар жойини аниқлашнинг иложи бўлмагани...

Қўшинда фахрий вакил сифатида собиқ амирнинг амалдори Латиф девонбеги ҳам бўлиб, у 48 ёшда, Нурота шаҳридан бўлиб, уни 10 йигитдан иборат шахсий соқчилар муҳофаза қилади. Абдулқаҳҳорнинг шахсий қуриқчилари миқдори ҳам 10 йигитдан иборат бўлиб, улар сафида Абдулқаҳҳорнинг катта ишончига сазовар бўлган Мулла Рустам, Асқар, Мулла Тоҳир, Оғагул, Ёлгорхўжа, Насриддин, Саид Полвон каби йигитлар бор. Абдулқаҳҳор қўшинида штаб бошлиғи вазифасини рус тилида ёмон гапирадиган ўзбек йигити Иброҳим Мирзо бажармоқда, у турли фармойиш ва шаҳодатномалар ёзиш билан шуғулланади. Бундан олдин қўшиннинг штаб бошлиғи бўлиб турк йигити Набихон ишлар эди, лекин у октябрнинг охирида таркибида бир неча афғон бўлган 10 йигит билан Хоразм республикасига жўнаб кетди. Қўшинда учта пулемётчи бўлиб, улар Салим Полвон, Нур Муҳаммад ва Заҳриддинлардир. Салим Полвон сўнгги жангда чоғиб ташланди. Қўшиндаги суворийлар таркиби жуда яхши, отдаги эгарлар маҳаллий, кўпчилигида хуржунлар бор, йигитлар кулранг ва муҳофазали чопонлар, маҳаллий косиблар тайёрлаган оч сариқ тусдаги этиклар ҳамда қорақўл теридан тикилган телпаклар кийиб олишган. Телпаклар устидан салалалар ўралган...»¹

Жондор қишлоғи (Бухоро шаҳридан 16 чақирим ғарбда) бу пайтда истиқлолчиларнинг асосий қароргоҳларидан бири бўлиб, бу ерда Жўра Амин қўрбошининг дастаси ўрнашган эди. Қизил аскарлар Бухоро шаҳрининг шундай ёнбошидаги бу қишлоқни босиб олиш учун куп уришсаларда, 1922 йил декабр ойининг охиригача бунга муваффақ бўла олмаган эдилар. 24 декабр куни 1-эскадрон отлиқлари қумлар орасидан, 2-эскадрон жангчилари ва милиция отряди Зарафшоннинг ўнг қирғоғидан Жондор томон йўлга чиқишди. Жўра Амин ўзининг 70 кишилик бўлинимасини қишлоққа кираверишда пистирмага қўйган эди.

¹ Ўзбекистон МДА. 48- фонд, 1- руйхат, 48- иш, 627- варақ.

Қизилларнинг отлик аскарлари дастлабки туқнашувда мағлубиятга учраб, орқага қайтдилар. Сўнгра ёрдамга етиб келган 3- эскадрон жангчилари ва полк штабининг кўмаги билан қизил аскарлар Жондорни босиб олишди¹.

Айнан ушбу кунда ҳозирги Вобкент тумани ҳудудидаги Харғуш қишлоғида ҳам истиқлолчилар билан қизил аскарлар ўртасида жанглар қизиб кетди. Аъзам Ҳожи, Тош Мурдашўй ва Наим Полвоннинг Харғуш атрофидаги Қунди ва Лайлак қишлоқларида жойлашган дасталари душман билан омонсиз олишувга кирди. Қизил аскарлар кўмондонлиги томонидан тайёрланган маълумотларда айтилишича, истиқлолчилар «қатъият билан жанг қилдилар, улар отликлар сафини қанотлардан айланиб ўтишди. Колонналарнинг душманини енгиш учун қилган барча ҳаракатлари самарасиз бўлди...»²

Лекин қизил аскарлар ўз устунликларидан фойдаланиб, Бухоро вилоятидаги истиқлолчиларга анча талафот етказдилар. Натижада фақат 1922 йил декабрида қизил аскарларнинг қонли ҳужумлари туфайли Бухоро атрофларида «511 киши шаҳид бўлди, 127 киши асир олинди. Қизиллар эса 260 милтиқ, 52 та туппонча, 11 мингдан зиёд патрон, 220 от ва 1 пулемётни ўлжа қилиб олдилар»³.

1923 йил феврал ойида Бухоро республикасининг Зарафшон райони (Бухоро ва Кармана вилоятлари)да Жўра Амин (Бухоро шаҳридан шимоли-ғарбдаги Жондор-Яккатутда, 120 йигит билан), Остонча — Остон Қоровулбеги (Занданининг ғарбида, 80 йигит билан), Мурод Мешқоб (Ҳўжа Заъфаронда — Вобкентдан 35 чақирим ғарбда, 120 йигит билан), Саид Мансур (Хатирчидан 25 чақирим узоқда — Пармидон атрофида, 50 йигит билан), Азим Ҳўжа (Қуйимозор темир йўл бекати атрофида, 100 йигит билан), Мулла Абдулқаҳҳор (Нуротада, 100 йигит ва 3 та пулемёт билан), Метан Полвон (Нуротада, 40 йигит билан), Урмон Полвон (Нуротада, 50 йигит билан), Наим Полвон (Ғишти атрофида, 40 йигит билан), Ҳамро Полвон (Бухоро шаҳридан шимоли-ғарбда, 70 йигит билан), Тош Мурдашўй (Кумушкентда, 30 йигит билан) каби қурбошилар ҳаракат қилардилар⁴.

¹ Ўзбекистон МДА, 59- фонд, 1- рўйхат, 84- иш, 35- варақ.

² Ўзбекистон МДА, уша жойда.

³ Рашидов У. Бухоро босмачилари аслида ким эди? «Мулоқот», 1994, № 11—12, 35- бет.

⁴ РГВА, 28113- фонд, 7- рўйхат, 90- иш, 25- варақ; Манбалар сузлайди. «Ўзбекистон овози», 1995 йил, 28 ноябрь.

Амударё бўйи районида Очил Сардор (Қоракўл атрофида, 45 йигит билан), Қилич Сардор (Денов томонда, 15 йигит билан), Рустам (Бурдалиқ атрофида, 15 йигит билан), Қилич Мерган (Каркидан шимоли-шарқда, 60 йигит билан) фаолият юритган бўлса, Қарши — Шахрисабз районида Турди Тўқсабо ўз йигитлари билан қизил аскарларга қарши кураш олиб бормоқда эди¹.

1923 йил бошларида Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигидаги кўрбошилар Фарбий Бухорода ўз ҳаракатларини фаолаштирдилар. Салим Пошо юборган Ҳасан кўрбоши ва Мурод 28 йигит билан 24 мартда бу ерга келиб, биргаликда ҳаракат қилиш режасини унга етказдилар. Бу вакиллар Бухоро амири ва Салим Пошонинг мактубини олиб келган эдилар². Мулла Абдулқаҳҳор Қарши шаҳри орқали Салим Пошо қўшини билан бирлашиш ниятида ўз йигитларининг бир қисмини Урта Бухорога жўнатди. Бухоро ва Кармана вилоятларининг ўзида ҳам жанглар қизиқ кетди.

1923 йил 17 февралда Фарбий Бухоро кўрбошиларидан Остон Қоровулбеги, Мурод Мешқоб, Тош Мурдашўй, Файзулла Махсум, Урмон Пошвон, Саид Мансур ва бошқалар Вобкентдан ўн чақиримча шарқда жойлашган Кумушкент қишлоғида ўзларининг навбатдаги қурултойларига тупланишди³. Кўрбошиларнинг сардори Мулла Абдулқаҳҳор ўша кунни Қизилтепа ва Ғиждувонда қизил аскарларнинг отлик бўлинмаларига қарши жанг қилаётганлиги сабабли қурултойда шахсан ўзи иштирок қила олмай, унга ишончли вакилини жўнатди. Кўрбошилар қурултой ўтказётганда қишлоқни бор-йўғи 200 йигит ҳимоя қилар эди. Бу анжуманда Мулла Абдулқаҳҳор юборган вакил Салим Пошонинг Шарқий Бухородаги фаолияти ҳақида ахборот бергач, бўлғуси жанг ҳаракатлари билан уларни таништирди.

Истиқлолчилар кўрган эҳтиёт чораларига қарамай, уларнинг бу йиғинидан қизил армия кўмондонлиги ўз жосуслари орқали хабар топди. Тупланган кўрбошиларни бир зарб билан қириб ташлаш учун катта миқдордаги ҳарбий куч, ҳатто самолётлар Вобкент устига юборилди. Истиқлолчилар мардларча жанг қилишди. Ватанпарварларга яна 450 киши ёрдамга етиб келган бўлса-да, кучлар тенг эмас эди. Кумушкентдан жанг билан чекинган истиқлолчиларни уч

¹ РГВА, 28113- фонд, 7- рўйхат, 90- иш, 16- варақ.

² РГВА, 885- фонд, 1- рўйхат, 12- иш, 218- варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рўйхат, 171- иш, 148- варақ.

чақирим наридаги Суфидеҳқон қишлоғида қизил аскарларнинг отлиқ қўшинлари (И. Бекжонов командирлигидаги 1-Бухоро отлиқлар полки) ураб олди. Жанг тақдирини оқибатда самолётлар ҳал қилди. Бу қонли тўқнашувда 44 йигит мардларча ҳалок бўлди. Уч йилдан бери қизил аскарларнинг додини бериб юрган шофирконлик Остон Қоровулбеги — Остонча қурбоши ҳам 17 февралда бўлган ушбу жангда шаҳид кетди. Бундан ташқари Вобкентдаги жангларда Турди Ота ва Шукур Хужа каби қурбошилар ҳам ҳалок бўлишди¹.

Мулла Абдулқаҳҳор қурбоши уша куни 300 йигити билан Фиждувондан 16 ва 20 чақирим шимоли-шарқда жойлашган Ҳаёт ва Тошрабат қишлоқларида қизилларнинг 17-отлиқлар полки 1-эскадрони жангчиларига қарши ҳужумга ўтиб, уларни орқага улоқтириб ташлади. Лекин қизил аскарлар Вобкентдаги галабадан кейин Фиждувонга етиб келиб, бу ердан Мулла Абдулқаҳҳор қўшинини суриб чиқардилар. Истиклолчилар кучли қаршилик кўрсатиб, Тоғустепа (Тўққизтепа — Қ.Р.) қишлоғи йуналишидаги чўл томонга чекиндилар².

Қизил аскарлар билан бўлган жангларда истиқлолчилар бутун халқ оммаси томонидан мунтазам қўллаб-қувватланди. Жангларда йўқотилган кишилар ўрнини ватанпарварлар қўшини сафига янгидан қўшилаётган ёш йигитлар доимий равишда тўлдириб боришди. Улар асосан деҳқонлар ва ҳунармандлардан иборат бўлган. Фарбий Бухородаги тинч аҳоли вакиллари қизил аскар кучларининг ҳолати ва ҳаракатлари бўйича маълумотларни истиқлолчиларга зудлик билан етказишар эди. Уша давр ҳужжатларидан бирида ёзилишича, «аҳолининг мужоҳидларга нисбатан муносабати дўстона». Лекин халқнинг қизил аскарларга бўлган муносабати эса «яхши эмас, хусусан, марказ, яъни Бухоро шаҳридан узоқлашган сари»³.

Қизил аскарларнинг зулми ва шафқатсизлигидан кўнгли зада бўлган маҳаллий аҳоли уларни ёмон кўрар эди. Қизил аскарлар Шарқий Бухородаги йирик шаҳарларни босиб олишганда туб миллат вакиллари ўз киндик қонлари тўкилган уйлариини ташлаб, истиқлолчилар билан биргаликда тоғу тошларга чиқиб кетишар, Фарбий Бухорода бўлса улар

¹ Ўзбекистон МДА, 47- фонд, 1- рўйхат, 515- иш, 9- варақнинг орқаси.

² Ўзбекистон МДА, уша жойда; 48- фонд, 1- рўйхат, 171- иш, 148- варақ.

³ РГВА, 895- фонд, 1- рўйхат, 12- иш, 21- варақ.

қум ва чуллар ичига кириб, куздан ғойиб бўлишарди. Бу ҳолни курган қизил армия қўмондонлиги таажжубга тушиб, масъул идораларга йўллаган маълумотларидан биринда қуйидагиларни ёзган эди: «Шуниси характерлики, ҳамма йирик шаҳарлар: Денов, Юрчи, Регар, Хисор, Душанбе, Янгибозор, Файзобод, Балжувон, Кўлоб ва ... бошқа жойлар аҳолининг катта қисми томонидан ташлаб кетилган. Уларга ўз бошпаналарига қайтиб келиш таклиф қилинганда бунга рози бўлишмаяпти. Чунки уларнинг фикрича, қизил армия билан ёнма-ён яшаш ноқулай эмиш. Қизил аскарлар бозорларни қайта тиклаш ўрнига нархни оширмоқдалар ва аҳолининг уйларини эгаллашмоқда...»¹

Қизил аскарлар шаҳар ва қишлоқларни босиб олгач, қуролисиз тинч аҳолини «сен — босмачисан» деб қамоққа олишар, уларнинг уй-жойларини ёқиб, бор мол-мулкини талар, қаршилик кўрсатганларни эса ўша жойнинг ўзидаёқ отиб ташлар эди. Истиклолчиларнинг оила аъзолари ва қариндош-уруғлари эса дом-дараксиз кетарди. Бу ҳол ватанпарварларни яна ҳам кўпроқ газаблантирар, улар жангда тобора шафқатсизроқ бўлар эдилар. Масалан, Мухаммад Хўжа (Мирза Чаток) деган қўрбоши Зандани ревкоми номига 1923 йил февралда жўнатган мактубида бу ҳолни яққол кўрсатиб берган эди².

1923 йилнинг баҳор-ёзида Ғарбий Бухорода жанглар қизиб кетди. Қизил аскарлар ҳам, истиклолчилар ҳам ҳаёт-мамот жангига киришган эди. Остон қўрбошининг ўлими-дан кейин Мулла Абдулқаҳҳорнинг ёрдамчиси қилиб Аъзам Хўжа (Аъзам Ҳожи) тайинланди. Бухоро вилоятидаги Жура Амин, Тура Амин, Ҳамро Полвон, Мурод Полвон, Нурус Хўжа каби қўрбошилар Аъзам Хўжага буйсунар эдилар³. «Аъзам Хўжа ўзини Эшон Аъзам Хўжа Мусофир Хўжасв Ғозий Саркарда деб улуғларди»⁴.

Бироқ, баъзи бир қўрбошилар Аъзам Хўжага буйсунишдан бош тортдилар. Масалан, 1923 йил апрел ойининг ўрталарида Жондорнинг ғарбидаги Ойтуда қишлоғида Мурод Полвон билан Аъзам Хўжа қаттиқ жанжаллашиб қолди. Хайриятки, Мулла Абдулқаҳҳор олдида махсус фармойишлар билан Жондорга 18 апрелда келган Мурод Пайвандчи Мурод Полвон томонидан Аъзам Хўжанинг улдирилиши-

¹ РГВА, ўша жойда, 71—72-варақлар.

² Қаранг: Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 171-иш, 109-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 171-иш, 97-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 37-варақ.

га йул қўймади¹. Қўрбошилар ўртасидаги бундай тарқоқлик ва узаро келишмовчилик ҳолатлари ҳаракатнинг янада ривожланишига халақит берар эди.

Мулла Абдулқаҳҳорнинг қароргоҳи бу пайтда Нуротада бўлиб, унга Метан Полвон, Латиф Девонбеги, Абдурасул Афанди, Хушвақт, Оға Гулбек, Ёдгор Хужа, Сирож Хужа, Мусобой, Азим Юзбоши, Мулла Қарши, Назир Юзбоши, Асадулла Қоровулбеги, Оқил Қоровулбеги, Мустафо Қоровулбеги, Мулла Мансур каби қўрбошилар буйсунар эди².

Қоракўл туманида ҳаракат қилаётган Мурад Полвон сафдошлари Жура Амин ва Ҳайит Полвоилар билан биргаликда апрел ойининг охирида Жондордаги қизил аскарлар гарнизонига муваффақиятли ҳужум қилишди³. Истиқлолчилар Жондор атрофида душманнинг иккита аэропланини уриб туширишди^{3а}.

Тош Мурдашўй қўрбоши 1923 йил апрел ойининг охирида ўз кучларини Харғуш атрофига ташлайди. 26 апрелда Қуйимозорда қизиллар билан бўлган жанглар натижасида Тош Мурдашўйнинг ёрдамчиси Ҳожи Бойвачча ва Ёдгор, Турсун ва Жума (Ёдгоров) деган уч йигити асир тушишга мажбур бўлиб қолишди. Баҳоуддин зиёратгоҳи атрофида жойлашган 61-отлиқлар полкида қўлга олинган бу ватанпарварлар қисқа сўровдан кейин, 27 апрелда отиб ташландилар⁴.

Баҳоуддин (ҳозирги Қогон) туманида Тош Мурдашўй қўрбоши қизил аскарлар билан жангни ёз фаслида ҳам давом эттирди. 10 июн куни Тош Мурдашўй ва Аъзам Хужа қумондонлигидаги 300 суворий Харғуш атрофига ҳужум қилиб, бу ердаги қизил аскарлар гарнизонини қириб ташлашди⁵.

Маълумки, Фарбий Бухоро асосан деҳқончилик улкаси ҳисобланади. Шу сабабли бошланиб кетган навбатдаги экинтиникин мавсуми қўрбошиларнинг жанг ҳаракатларига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Қулчилик йигитлар қўшинни вақтинчалик тарк этиб, ўз қишлоқларига қайтдилар ва деҳқончилик ишларини йўлга қўйишда ўз оилаларига ёр-

¹ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 97-варақ.

² Ўзбекистон МДА, ўша жойда.

³ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 97-варақнинг орқаси.

^{3а} Ўзбекистон РПДА, 14-фонд, 509-иш, 40-варақ.

⁴ Бухоро вилояти давлат архиви (Бухоро ВДА), 74-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 29-варақ.

⁵ Бухоро ВДА, ўша жойда, 48-варақ.

дамлашишди. Масалан, Аъзам Хужа ўз дастасидаги йигитларнинг аксарият қисмига баҳорги экин экин мавсуми бошланганлиги муносабати билан ўз уйларига жўнаб кетиш учун рухсат берди¹.

Қизил армия 1923 йил баҳор ёзидаги оммавий жанг ҳаракатлари билан худди Шарқий Бухорода бўлганидек Бухоро ва Карманала ҳам истиқлолчиларнинг қаршилигини бутунлай енга олмади. Май-июл ойларидаги жанг ҳаракатлари тасвирланган маълумотларга назар ташлар эканмиз, қизил аскарлар бу пайтда Бухоро вилоятида айтарли бир натижага эриша олмаганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Истиқлолчилар эса мазкур даврда асосан мудофаа характеридаги жанглارни олиб бордилар, шунингдек, улар айрим жойларда кескин ҳужумга ўтиб, босқинчиларга кучли зарбалар ҳам беришди.

Бухородаги ватанпарвар кучлар республика пойтахтидан атиги 3—6 чақирим нарида туриб, қизил армия қисмлари билан жангга кирардилар. Масалан, Бухоро шаҳридан 4 чақирим шимоли ғарбда жойлашган Ўзбекон қишлоғида² Наврўз Хужа қўрбоши дастаси билан қизил аскарлар ўртасида 3 июнда жанг бўлди. Шаҳардан 12 чақирим ғарбда жойлашган Раҳимобод қишлоғига 4 июнда Аъзам Хужа қўрбоши ўзининг 100 кишилик дастаси билан келиб ўрнашди. Унга ўша кунгек Тош Мурдашўй (50 йигити билан), Чули Амин (18 йигити билан) ва Ҳайит Полвон қўрбоши ўз йигитлари билан келиб қўшилдилар³. Қўрбошилар агар қулай имконият туғилса, Бухоро шаҳрига ҳужум қилишни режалаштирдилар.

18 июнда Томлида Ўрмон Полвон бошчилигидаги истиқлолчилар билан қизил аскарлар ўртасида кучли жанглар бўлган⁴. Бу жангда Ўрмон Полвон ярадор бўлди.

Кармана вилоятида ҳаракат қилаётган Исфар Ҳожи ва Абдулла Бобоёр июн ойининг охирида ўз кучларини бирлаштирдилар. Истиқлолчиларнинг 150 кишилик бирлашган дастасига Бобоёр қўрбоши раҳбарлик қила бошлади.

Қўрбошилар Бухоро вилоятидаги муҳим стратегик манзил — Вобкент шаҳрига 28 июнда ҳужум қилдилар. Бу жангда Кур Ота ва Эргаш қўрбошининг йигитлари қатнашди.

¹ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рўйхат, 171- иш, 117- варақ.

² Муаллиф Бухоро шаҳри остонасидаги ушбу қишлоқда 1995 йил ноябр ойида илмий сафарда бўлиб, кекса кишилардан ўша давр хотираларини ёзиб олишга муваффақ бўлган эди.

³ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рўйхат, 171- иш, 185- варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 174—194- варақлар.

Улар Вобкент шаҳрини жанг билан эгаллашди, лекин тез орада бу ердаги қизил аскарларга ёрдамга етиб келган ҳарбий кучлар ватанпарварларни шаҳардан ташқарига суриб чиқарди.

30 июн — 1 июл кунлари истиқлолчилар Бухоро шаҳридан 1 чақирим ғарбда жойлашган Қўҳна масжид қишлоғига тусатдан ҳужум қилиб, бу ердаги қизил аскар ва милиционерлар билан жанг қилишди.

3 июлда Урмон Полвон ўзининг яқин йиғитлари билан Шофиркон туманидаги Денов, Маҳаллаи Боло, Маҳаллаи Поён қишлоқларида бўлиб, қурол-яроғ ва ўқ-дори захирасини бу ердаги истиқлолчиларга тарқатди.

Афсуски, истиқлолчиларга жанг пайтида қурол-яроғ ва ўқ-дорилар доимий равишда етишмас эди. Бир ҳужжатда ёзилишича, «кейинги пайтларда босмачиларга ўқ-дори етишмаслиги ўз таъсирини кўрсатмоқда, шунинг учун ҳам улар бизнинг қиемлар билан туқнашишдан ўзини тортмоқда, улар фақат кечалари ҳужум қилишмоқда, кундузлари эса кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда қишлоқларга яширинмоқда»¹.

Мулла Абдулқаҳҳор 1923 йил июл ойининг бошида Бухоро ва Кармана вилоятларидаги қўрбошиларнинг навбатдаги қурултойини ўтказди. Бу қурултойда ўша пайтдаги вазият муҳокама қилинди, қизил аскарларнинг оммавий ҳужумларига қарши кучлар тенг бўлмаганлиги учун мудофаа жанглари олиб бориш кераклиги ўқтирилди. Кичик-кичик дасталарга бўлинган ҳолда фаол ҳужумга ўтиш усули ўзини оқлаётганлиги сабабли бундан келажакда ҳам фойдаланиш кераклиги қўрбошиларга тавсия этилди. Мулла Абдулқаҳҳор Қарши ва Шаҳрисабз орқали Шарқий Бухоро, Нурота орқали эса Самарқанд қўрбошилари билан қўшилиш имконияти ҳали кун тартибидан олиб ташланмаганлигини яна бир бор эълон қилди.

Бухородаги ватанпарварларга қарши кураш қизил армия ва унинг кўмондонлигидан катта куч-ғайрат талаб қилди. Москва, Тошкент, Бухорода 1923 йил май-июн ойларида ўтказилган олий даражадаги бир қатор анжуманларда бу масала энг долзарб муаммо сифатида кун тартибидан турди. 1923 йил 9—12 июнда Москвада РКП(б) Марказий Комитетининг миллий республикалар ва областларнинг масъул ходимлари иштирокида 4-кенгаши бўлди. РКП(б) МК Сиёсий бюроси аъзоси Л. Б. Каме-

¹ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 217-варақ.

нев ушбу кенгаш фаолиятига раислик қилди. РКП(б) МК Бош қотиби И. В. Сталин ва партия қотиби В. В. Куйбишев асосий маърузачилар бўлган бу кенгашда бир гуруҳ туркистонлик маҳаллий коммунистлар «босмачилар» ва Заки Валидий (Валидов) билан яширин равишда алоқа боғлаганликда айбланди. Улар сафида Туркистон АССР ва БХСРнинг таниқли давлат арбоблари Турор Рисқулов, Файзулла Хўжаев, Иномжон Хидиралиев, Акмал Икромов, Султонбек Хужанов бор эди¹. Сталин ўз сўзида Бухоро Нозирлар Шўроси — янги ҳукуматнинг таркиби пролетар бўлмаган унсурлардан тузилган деб, ҳукумат бошлиғи Ф. Хўжаевни кескин танқид қилди ва ҳукумат таркибини фақат деҳқонлар билан тулдириш лозимлиги ҳақида кўрсатмалар берди². Ҳолбуки, Ф. Хўжаев кенгашдаги маърузасида ҳукумат таркибига деҳқонлар ҳам киритилганлигини айтиб ўтган эди³.

Кенгаш ўз ишини ўтказаетган кунларда — 10 июнда РКП(б) МК Сиёсий бюроси махсус қарор қабул қилиб, Бухоро ҳукуматини советлаштириш чора-тадбирларини белгилаб берди. Шунингдек, Шарқий Бухородаги истиқлолчиларга қарши кескин чоралар билан курашишга даъват этилди. Мазкур қарорда ёзилганидек, «1) Шарқий Бухородаги босмачиликка қарши курашга раҳбарлик қилиш учун Реввоенсовет — Инқилобий ҳарбий кенгаш тузилсин. 2) Жазо чоралари ҳарбий ҳаракатларга қатъий равишда мувофиқлаштирилиши, шунинг учун Шарқий Бухородаги Реввоен трибунал — Инқилобий ҳарбий кенгашга буйсуниши шарт. 3) Бухоро МИКга ушбун юклатиш керакки, у Бухоро ҳукумати Шарқий Бухородаги қизил армия қисмларининг таъминотини ўз вақтида бевуқсон бажаришини назорат қилиб туриши лозим»⁴.

РКП(б) МК Сиёсий бюросининг 1923 йил июндаги қарори ва СССР Инқилобий ҳарбий кенгашининг 11 июндаги буйруғига мувофиқ, СССР Қуролли кучларининг Бухородаги ҳарбий ҳаракатларини янада фаоллаштириш ва истиқлолчиларни тез орада тугатиш мақсадида Шарқий Бухоро Инқилобий ҳарбий кенгаши тузишга қарор қилин-

¹ Тайны национальной политики ЦК РКП. Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП, 1923 г. М., Инсан, 1992, с. 80—85, 260—263.

² Сталин И. Асарлар. Т. 5. Т., 1949, 345—358, 378—380- бетлар.

³ Тайны национальной политики ЦК РКП... с. 165, 268.

⁴ РЦХИДНИ, 3- фонд, 1- рўйхат, 2538- иш, 1- варақ, Иркаев М. Ушга жойда, 387- бет.

ди¹. Файзулла Хужаев Инқилобий ҳарбий кенгашининг раиси қилиб тайинланди, унга БХСР МИК номидан кенг ваколатлар берилди. Кенгаш аъзолари қилиб 13-ўқчи корпуснинг командири П. А. Павлов ва В. М. Мулин белгиланди².

Шуниси характерлики, Бухоро МИК узининг 1923 йил 17 июлда бўлган мажлисида БХСР Инқилобий ҳарбий кенгашининг янги таркибини тузди. Бухоро ҳарбий нозир Ф. Хужаев ва Бухоро қизил армияси кумондони Разгон имзолари билан Эски Бухоро шаҳрида 5 августда чиқарилган буйруқда Инқилобий ҳарбий кенгаш (Р.В.С.) таркиби куйидагича кўрсатилади:

«1) Реввоенсовет Раиси — Нозирлар Шўросининг раиси ва ҳарбий нозир Файзулла Хужаев.

2) Аъзолари: а) Ҳарбий нозир муовини Разгон;

б) БКП Марказий кўмитасининг масъул котиби А. Раҳимбоев.

Юқорида номлари кўрсатилган шахслар бўлмаганда уларнинг муовинлари қилиб куйидагилар ҳисоблансин:

биринчи — Нозирлар Шўроси раисининг муовини Қ. Отабоев;

иккинчи — Бухоро қизил армияси штабининг бошлиғи; учинчи — БКП МК 2- котиби Позднишев»³.

1923 йил 13 июнда Москвада СССР Реввоенсовет (РВСР) раиси Л. Д. Троцкий раҳбарлигида Инқилобий ҳарбий кенгашнинг махсус йиғилиши бўлди. Ушбу йиғилишда Россия Ишчи-Дехқон Қизил армиясининг (РККА) С. С. Каменевдан ташқари барча казо-казолари иштирок қилди. СССР Куролли кучларининг Олий бош кумондони С. С. Каменев бу пайтда Туркистонда бўлиб, Фарғона ва Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатини тезда тугатиш учун узининг машъум «чора-тадбирлари»ни белгилаётган эди. И. Хидиралиев, Т. Рисқулов, Қ. Отабоев, А. Раҳимбоевлардан иборат Туркистон делегацияси ва доғистонликлар бу йиғилишда қатнашдилар⁴. Троцкий йиғилишда ҳар икки республика ҳукумати раҳбарлари олдига тез орада бутун Туркистондаги «босмачилик» ҳаракатини тугатиш вазифасини кўйди. Йиғилиш тугагач, И. Хидиралиев ва И. Любимов

¹ РКП(б) МК 1923 йил 12 июнда Бухоро масаласи бўйича махсус қарор қабул қилди.

² Бу ҳақда қаранг ва таққосланг: Файзулла Хужаев. Танланган асарлар. 1- том, 52, 260, 515- бетлар.

³ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 171- иш, 231- варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА, 17- фонд, 1- руйхат, 336- иш, 252- варақ.

керакли тавсияларни ишлаб чиқиш учун Москвада қолдирилди¹. Каменев Туркистондан Москвага қайтгач, бу масала билан янада жиддийроқ шуғулланиши йиғилишда таъкидланди.

Совет ҳукумати ўз буйруқларини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун РКП(б) МК котиби ва Ўрта Осиё бюросининг раиси Я. Э. Рудзутакни Бухорога зудлик билан жунатди. Бухоро Коммунистик партияси (БКП) Марказий қўмитасининг 23 июнда бўлган ёпиқ пленумида Рудзутак иштирок қилиб, Бухоро ҳукумати раҳбарлари ва маҳаллий коммунистлар олдига қатъий талабларни қўйди. Ф. Хужаевнинг энг яқин сафдошлари бўлган собиқ Ёш бухоролик жадидларнинг деярли ҳаммасига турли асоссиз айблар қўйилиб, улар Бухоро ҳукумати таркибидан чиқариб ташланди. Бухоро ҳукумати Москва ва Тошкентнинг «коммунистик сабоғи»ни олган «тажрибали совет ходимлари» билан тўлдирилди. Пленумнинг ўзида БКП МК котиби Муҳамметдинов урнига А. Раҳимбоев БКП МК масъул котиби қилиб сайланди².

Рудзутакнинг кўрсатмалари асосида янгидан тузилган Бухоро ҳукумати раҳбарияти «Босмачиларни рўйхатга олиш» инструкциясини ишлаб чиқди³. Унда ўз ихтиёри билан таслим бўлган истиқлолчилар ҳамда ҳали курашни тўхтатмаган кўрбоши ва йигитларига нисбатан қандай муносабатда бўлиш йул-йуриқлари келтирилади. Бухоро республикаси ички ишлар ноziри ва 13-ўқчи корпус Махсус бўлим бошлиғи (ГПУ) имзолари остида тайёрланган бу «махфий» инструкцияни 1923 йил 1 августда Бухоро Нозирлар Шўроси раисининг 1-муовини Қ. Отабоев тасдиқлагач, у кучга кирди.

Ушбу инструкция Бухоро республикасидаги барча вилоят ва туманлардаги ревкомларга юборилиб, улардан мазкур инструкцияни қатъий суратда амалга ошириш талаб қилинди.

Масалан, Қарши вилояти ревкомида 1923 йил 6 сентябр кечқурун бўлган «махфий йиғилиш»да Турди Тўқсабо, унинг кўрбоши ва йигитларининг қариндош-уруғла-

¹ Ўзбекистон МДА, ўша жойда, 254- варақ. Бу ҳақда тулароқ қаранг: Уша жойда, 252—269- варақлар.

² Ўзбекистон МДА, 47- фонд, 1- рўйхат, 425- иш, 309- варақ.

³ Бухоро ВДА, 74- фонд, 1- рўйхат, 1- иш, 28- варақ ва унинг орақаси.

рини қамоққа олиш масаласи куриб чиқилди¹. Натижада бир ҳафта муддат ичида вилоятдаги истиқлолчиларнинг қумондони Турди Тўқсабо, унинг қурбошилари бўлган Темирхужа Эшон, Одил Полвон Қоровулбеги, Яхши Жугир ўғли, Панжи Остонақул ўғли, Хўшмурод (Турдининг уринбосари), Ражаб Боқи Қоровул, Мошин Расмурот ўғли, Қилич Мирза Камолов, Мулла Жума, Жума Қоровулбеги, Мулла Бўри, Шоди Қоровулбегилар ҳамда таниқли йигитларидан Халил Мерган, Раҳмон Мерган, Худойберди, Умир, Орал Полвон, Идибой, Умир Файзи ўғли, Муҳаммад Карим Кучқор ўғли, Бароғ оқсоқолларнинг барча оила аъзолари ва қариндош-уруғлари зудлик билан қамоққа олинди, уларнинг бутун мол-мулки мусодара қилинди².

Турди Тўқсабо ва унинг қурбошилари бу пайтда асосан Қамаш ва Косон туманларида ҳаракат қилаётган эди. Агар улар ўз ихтиёрлари билан ҳукумат вакилларига таслим бўлишмаса, гаровга олинган барча кишилар отиб ташланиши айтилди. Турди Тўқсабо ва унинг жасур сафдошлари курашни тўхтатмагач, қамоққа олинган бутун қариндош-уруғлари ва оила аъзолари қатл қилинди.

Худди шундай ҳолат Бухоро вилоятидаги таниқли қурбоши Жура Аминнинг тақдирида ҳам такрорланди. Жура Амин (1889—1926) Жондор туманидаги Жуйзор қишлоғида туғилган эди. Жура Аминнинг йигитлари Жондор ва Қорақул туманларида 13- уқчи корпус жангчиларига қарши шафқатсиз жанглар олиб боришди. Корпус қумондони Павлов ўз штабини Жондор марказидаги бинога жойлаштирди. «Бир қанча жанглар натижасида Павлов Жура Амин бошчилигидаги йигитларни енга олишга кузи етмагач, энг қабиҳона йўлни танлайди. Жура Аминнинг турмуш уртоғини Эргаш исмли чақалоғи билан Ғозиён мадрасасида ташкил этилган қамоқхонага ташлаб, уларни бир ярим йил давомида шу ерда сақлайди»³. Аммо шунга қарамай, Жура Амин келиб, таслим бўлмайди. Жондорлик бу мард қурбоши душманга келиб бўйин этмагач, қизил аскарлар томонидан гаровда ушлаб турилган унинг оила аъзолари отиб ташланди. Жура Амин бўлса яна бир неча йиллар давомида

¹ Ўзбекистон МДА, 59- фонд. 1- рўйхат, 61- иш, 6- варақ ва унинг орқаси

² Ўзбекистон МДА, уша жойда, 6- варақнинг орқаси — 7- варақнинг орқаси.

³ Қаранг: Қиличев Р. «Отам босмачи эмасди...» Бухоро ҳақиқати, 1993 йил, 13 феврал.

қизил аскарларга қарши ҳаёт-мамот курашини олиб борди¹.

Англиялик тадқиқотчи Гленда Фрэзернинг ёзишича, «совет қўмондонлиги Бухоро республикасида 1923 йил баҳор-куз фаслларида бўлган жангларда 100000 кишилик улкан армиясини ташлади... 1923 йил ноябр ойида босмачилар Бухоро ва Самарқандда ўзларининг сўнгги йирик ҳужумларини бошлашди. Фарбий Бухорода Мулла Абдулқаҳҳор, Қаршида Берди Додхоҳ, Яккабоғда Абдурахмон, Самарқандда Холбутабек, Бойсунда Мустафо Бойвачча, Вахш дарёсининг сўл соҳилидаги тоғларда Абдуррахим, Қизилқум саҳросида эса Мулла Абдулқодир кўрбошилар жанг ҳаракатларида қатнашдилар»².

1923 йил ноябр ойида Бухоро вилоятидаги кўрбошилар ичида Жўра Амин, Аъзам Хужа, Тош Мурдашўй, Бозорбек, Равшан Давлат кабилар ўз ҳаракатларини фаоллаштирдилар. Уларнинг ҳар бири ўзларининг 500—600 кишилик суворийлари билан Бухоро шаҳри атрофида ҳамда Харғуш ва Хайробод кентларида қизил аскарлар билан жангга кирардилар³.

Мулла Абдулқаҳҳор кўрбоши бўлса, Нурота, Кармана ва Бухоро вилоятларининг турли туманларида ўз дастаси билан курашни давом эттирди. У баъзан Зарафшон дарёсининг ҳар иккала қирғоғида жанг қилса, баъзан Шофиркон ва Фиждувон туманларининг Қизилқумга туташ чулларида қизил аскарларнинг додини берар, баъзан Нуротанинг тоғтошларида душман билан олишарди.

Бухородаги ватанпарвар кучларга қарши курашида Туркфронт Ҳаво флоти ҳарбий учувчилари ўта «жонбозлик» кўрсатишди. Мана шундай учувчилардан бири П. Х. Меже-рауп эди. У терма авиация группасининг (2- ва 4- авиаотрядлар негизидаги) бошлиғи сифатида Фарбий Бухородаги кўрбошилар дасталари жойлашган ерларни бомбардирмон қилар, катта қишлоқлар ва аҳоли яшайдиган манзилларни самолётдан туриб, пулемёт уқиға тутарди. Фарбий группа қўшинлари қўмондони Швецов ёзган рапортда айтилишича, Межерауп бошчилигидаги бир гуруҳ авиаотряд 15 ноябрда Тош Мурдашўй қўшинининг 300

¹ Жўра Амин йилитлари билан қизил аскарлар ўртасидаги сўнгги жанг 1926 йил май ойида ҳозирги Нешкў туманидаги Хужаубон зиёратгоҳи яқинида юз берди.

² Glenda Frazer. *Basmachi*-II. P.18—19.

³ Бухоро ВДА. 777- фонд. 2- руйхат, 34- иш. 1- варақнинг орқаси — 2- варақ.

Telegram adress:

кишилик дастасини Шамба-Имачти қишлоқлари йўналишида ва Қуйимозор темир йўл бекати атрофларида, «...группавий равишда самолётлардан бомбардимон қилинди ва пулемётдан уққа тутишди, тинимсиз давом этган беш соатлик бомбардимон ва пулемёт ўти натижасида қурбончи дастаси ичига саросима солинди ва 100 йигит йуқ қилиб ташланди»¹.

Совет қўмондонлиги истиқлолчилар билан жангга киришар экан, олинув тутагач, уша атрофдаги маҳаллий тинч аҳолини ҳам асирга олар, қўлга олинган истиқлолчилар билан бир қаторда қишлоқларнинг аксарият аҳолиси «сен — босмачисан» деб, отиб ташланар эди. Масалан, «1923 йил 23 декабрда Барот Эшон бошчилигидаги 200 кишилик суворийлар гуруҳи Боға-Соқол деган жойда тор-мор қилинганда қишлоқ оқсоқоли ва аҳолининг бир қисми асирга олинди...»². Қишлоқдаги тинч аҳолини асир олишда «мардлик» кўрсатган ушбу қизил аскарлар ОГПУ буйруғи билан кейинчалик турли хил орден ва медаллар билан тақдирланди.

Тошкент ва Москвадаги большевик раҳбарлари 1923 йилнинг охири ва 1924 йилнинг бошларида Бухоро Республикасидаги ижтимоий-сиёсий вазиятдан ҳали қониқиш ҳосил қилмаган эдилар. Улар шунинг учун ҳам ҳарбий ҳаракатларни жадал суръатларда олиб бориш билан бир қаторда Бухоро ҳукумати раҳбарларидан курашнинг барча тур ва воситаларидан фойдаланишни талаб қилишди. 1923 йил 22 декабрда бўлган Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси Ижроия бюросининг йиғилишида Ғарбий ва Шарқий Бухородаги «босмачилар»га қарши кураш чоралари махсус муҳокама этилди. Мажлис баённомасида ёзилишича, унда қуйидаги масалалар кўриб чиқилиб, тегишли қарор қабул қилинди:

«а) РКП Ўрта Осиё бюросининг босмачиларга қаршли мол-мулкни мусодара қилиш туғрисидаги инструкцияси.

б) Ўрта Осиё бюросининг босмачиларнинг шериклари ҳақидаги инструкцияси.

в) Ғарбий Бухоронинг айрим вилоятларида ва Шарқий Бухородаги вилоятларда босмачиликка қарши кураш Кенгашларини ташкил қилиш туғрисида.

¹ Ўзбекистон МДА, 47- фонд, 1- рўйхат, 555- иш, 234- варақ.

² Пограничные войска в СССР, 1918—1928. С. 598.

г) Фарбий Бухорода босмачиликка қарши кураш Комиссиясини тузиш ҳақида.

д) Жазо учликлари ишини янада кенгайтириш тўғрисида.

е) Қизил армия билан БХСР меҳнаткашлари уртасидаги яқинлашув компаниясини ўтказиш ҳақида»¹.

Бухоро ҳукумати Марказнинг сиқувлари остида истиқлолчиларга қарши курашни авж олдиришда ислом дини арбобларидан ҳам кенг фойдаланишни режалаштирди. Кент, туман, вилоятларда бўлган руҳонийларнинг қурултойларида бу масала кенг муҳокама қилинди. Ниҳоят, 1924 йил 28—31 январда Бухоро шаҳрида республика уламоларининг қурултойи чақирилди. Расмий ҳукуматнинг тазйиқи остида ўтган қурултойда керакли мақсадга эришилди. 30 январда Мулла Акмал Фозил Хўжаев маърузаси бўйича «Босмачилик ҳақида» номли резолюция қабул қилинди. Бу резолюцияда худди партия қарорларида таъкидланганидек, истиқлолчилар «халқ душмани» деб эълон қилинди².

Шариат пешволарининг қурултойида аҳолига қарата «Уламоларнинг босмачилар ҳақидаги хитобномаси» номли мурожаатнома ҳам қабул қилинди. Ушбу ҳужжатга шариат қоидаларини шарҳлаб берувчи 113 та уламолар имзо чеккан эди³.

Бухоро республикаси ҳудудида курашнинг бешинчи йили истиқлолчилар учун мана шундай қийин бир шароитда бошланди. Шундай бўлишига қарамасдан, уларнинг аксарият қисми қўлдан қуролни ташламадилар. Фарбий Бухорода бу лайтда Мулла Абдулқоҳҳор (Занданида), Жўра Амин (Қорақўлнинг шимоли-фарбида), Аъзам Хўжа (Жондорда), Тош Мурдашўй (Бухоро шаҳрининг шимоли-фарбида), Кўр Ота (Вобкентда), Ислом Қоровулбеги (Ғиждувонда), Урмон Полвон, Метан Полвон, Наим Полвон (ҳаммаси Шофирконда), Бобоёр, Хушвақт ва Сирожхўжа (ҳаммаси Нуротада) каби кўрбошилар дасталарининг ҳар бирида 300—400 ватанпарвар курашни давом эттираётган эди⁴. Булардан ташқари кичик миқдордаги ўғлаб кўрбошилар дасталари ҳам мавжуд бўлган.

¹ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рўйхат, 262- иш, 97- варақ; Историја Б.Н.С.Р. С. 271.

² Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон РГДА, 14- фонд, 1- рўйхат, 123- иш, 11- варақ.

³ Ишанов А. Ўша асар, 308- бет.

⁴ РГВА, 28113- фонд, 7- рўйхат, 90- иш, 98--99, 164—165- варақлар.

Ўрта Бухоро — Қашқадарё воҳасида бўлса Турди Тўқсабо (Косондан шимоли-ғарбда), Бури Додхоҳ ва Абдурахмон (Яккабоғдан жануби-ғарбда), Абдурозик (Суматда) каби қўрбошилар, Амударё бўйи районида (ҳозирги Туркманистон ҳудудида) Қилич Мерган ва Мулла Рузи (Каркидан жануби-шарқда), Мулла Махта (Бурдалиқда) сингари сардорлар қизил армияга қарши жанг олиб боришарди.

Шундай қилиб, бу пайтда Ғарбий Бухорода Мулла Абдулқоҳҳор ва Шарқий Бухорода Иброҳимбек қўрбошилар истиқлолчиларнинг ун минг кишига яқин қўшинига қумондонлик қилишаётган эди.

Ғарбий Бухорода 1924 йилдан бошлаб истиқлолчиларга қарши қаттиқ жанглар авж олдириб юборилди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, 1924 йил 19 январдан 25 июнгача бўлган жанглар натижасида ватанпарварлардан 2000 киши курашдан четлаштирилди, яъни таслим бўлди. Бундан ташқари жангларда 25 қўрбоши ва 474 йигит ўлдирилди, 2 қўрбоши ва 93 йигит ярадор қилинди, 12 қўрбоши ва 194 йигит асир олинди, 59 қўрбоши ва 637 йигит уз ихтиёри билан таслим бўлди...¹

Қизил аскарларнинг асосий зарбаси Бухоро ва Кармана вилоятларидаги қўрбошиларнинг умумий етакчиси Мулла Абдулқоҳҳорга қарши йўналтирилди. «...Қизил аскарлар 21 июнга ўтар кечаси Абдулқоҳҳор гуруҳига ҳужум қилинди, натижада унинг 18 йигити чопиб ташланди ва Абдулқоҳҳорнинг ўзи оғир ярадор қилинди».

Бухородаги истиқлолчилар баҳорги жангларда мағлубиятга учрашларига қарамасдан, 1924 йил июн ойида Ўрта ва Ғарбий Бухорода мужоҳидларнинг фаоллиги кузатилади. Бу пайтда Шарқий Бухорода ҳам қўрбоши дасталари уз ҳаракатларини кучайтирган эдилар.

Мулла Абдулқоҳҳор ва Аъзам Хужа аҳолига қарата муурожаатнома чиқариб, чақириқ ёшидаги кишиларни Бухоро қизил армияси сафларига кирмасликка, аксинча, истиқлолчилар қаторида туриб, босқинчиларга қарши курашга даъват этинди. Натижада курашни турли сабаблар билан тарк этган йигитлар яна қайтадан келиб, уз дасталарига қўшила бошладилар. Хатто қизил армиянинг эскадрон командири Шаталов бир гуруҳ аскарлар ва анчагина миқдордаги қурол-яроғ билан истиқлолчилар сафига ўтди.

¹ РГВА, 895- фонд, 1- рўйхат, 126- иш, 100—101- варақлар, Ғарбий Б.Н.С.Р. С. 170.

Бу ҳолдан қаттиқ ташвишга тушган қизил армия қумондонлиги Бухородаги партия ва совет органларига истиқлолчиларга қарши курашда шошилиш чора-тадбирлар кўришни топширди. «Босмачилик»га қарши кураш Марказий Комиссиясининг раиси Мавлонбеков имзоси билан 1924 йил 30 майда қабул қилинган «муғлақо махфий» тамғали «Урта — Фарбий Бухородаги босмачи гуруҳлари ва зарбдор компания утказиш тадбирлари ҳақидаги Низом»га¹ мувофиқ, 5 июлдан бошлаб «Босмачилар билан кураш ойлиги» утказишга қарор қилинди. Расмий ҳукумат бир ой давомида Фарбий ва Урта Бухородаги бутун кўрбоши дасталарини тугатишни режалаштирди. Мулла Абдулқаҳҳор, Аъзам Хўжа, Тош Мурлашўй, Турли Тўқсабо, Қилич Мерган каби асосий кўрбошиларнинг дасталарига кучли ва сўнги зарба беришга қарор қилинди.

Мазкур қарорни амалга ошириш учун Бухоро вилояти бўйича Абдуғани Набиев, Ражаб Муҳаммадий, Субҳонқул Жураев ва Абдуқодир Раҳимбоев; Чоржўй вилояти бўйича Солиев, Чориев ва Ниезмуродов; Нурота вилояти бўйича Шароф Баротов ва Араббой Муминов²; Кармана вилояти бўйича Берди Ёров ва Сафар Бозоров; Бехбудий (Қарши) вилояти бўйича Зокиров ва Халилов; Шаҳрисабз вилояти бўйича Мирзаев ва Бобоназар Хидиров ҳукумат томонидан муғсади этиб тайинланди³.

Мулла Абдулқаҳҳор кўрбошининг йигитлари билан қизил аскарлар ўртасида 1924 йил ёзи ва кузида Гиждувон туманининг Гишти ва Катта Фамхўр қишлоқларида, Нурота тоғларида, Шофиркон туманига туташ Қизилқумнинг Жилвон қумликларида, Боғиафзал ва Вардонзе қишлоқларида қаттиқ тўқнашувлар бўлди. Кучлар тенг бўлмаган ушбу жангларда Фарбий Бухоро ватанпарварларининг етакчиси мағлубиятга учради. Фарбий Бухородаги кўрбошилар дасталарига сезиларли зарба берилди. «Зарбдор ойлик даврида Ортиқ Тўқсабо, Ортиқча, Мирза Иброҳим, Рустам Косон ва бошқалар ўз йигитлари ҳамда қурол-яроғлар билан таслим бўлишди. Ойлик мобайнида 17 кўрбоши ва 250 йигит қўлга олинди ҳамда асир тушди»⁴.

¹ РГВА, уша жойда, 100—103-варақлар.

² Араббой Муминов академик Иброҳим Муминовнинг акаси.

³ Набиев А. Уша асар, 34-бет.

⁴ Р. Ўзбекистон РПДА, 14-фонд, 1-руйхат, 779-иш, 180-варақ; Ис-лар. Н.С.Р.С. 171.

Мулла Абдулқаҳҳор қурбоши Қизилқум чулларида қизил аскарлар билан бўлган туқнашувларнинг бирида 1924 йилнинг охирида ўлдирилди. Саид Олимхон ёзганидек, унинг икки укаси: Метан Полвон ва Наим Полвон сал олдинроқ шаҳид бўлишган эди.

Шундай қилиб, 1924 йил охирларида Бухоро ва Кармана вилоятларидаги истиқлолчилар асосан мағлубиятга учрадилар. Курашнинг учинчи босқичи ниҳоясига етди. Лекин ҳали жанглар давом этар эди.

Б. Шарқий Бухорода Салим Пошо ва Иброҳимбек раҳбарлигидаги жанглар

1922 йил куз фаслида Шарқий Бухорода қизгин жанглар кетаётган бўлиб, бу ердаги истиқлолчилар Иброҳимбек бошчилигида курашни давом эттираётган эди. Сентябр ойининг ўрталарида уларнинг сафига Афғонистондан **Салим Пошо** — Ҳожи Сомий афанди келиб қўшилди. Салим Пошо дастлаб Балжувонга бориб, Анвар Пошо ва Давлатмандбекнинг қабрларини зиёрат қилди. Уларнинг қабри устида Туркистонни босқинчи қизил аскарлардан тозалаш хусусида оғти очди. Сўнгра октябр ойининг ўрталарида Балжувондан 37 чақирим шимоли-шарқда бўлган Сарм Пулида қурбошиларнинг қурултойини ўтказди. Иброҳимбек бу гал ҳам навбатдаги турк зобитига узининг барча ҳуқуқларини осонликча бериб қўйишни хоҳламади. Қолаверса, Салим Пошонинг нуфузи ва обрўси Шарқий Бухоро истиқлолчилари ўртасида Анвар Пошоникидек юқори эмас эди. Натижада бу қурултойда Салим Пошо кўзлаган мақсадига ета олмагач, Қоратегин томонга — Тобилдарага йўл олди.

Маълумки, Фузайл Махдум Анвар Пошога садоқати зур қурбошилардан эди. Салим Пошо ҳам унинг ҳузурига бориб янглишмади. Фузайл Махдумнинг катта саъй-ҳаракатлари натижасида Қоратегинда бўлган қурбошиларнинг навбатдаги қурултойида Салим Пошо Шарқий Бухоро истиқлолчиларининг Олий бош кўмондони деб тан олинди. Бу қурултойда Самарқанд ва Фарғонадан келган истиқлолчилик ҳаракатининг вакиллари ҳам иштирок этди.

Салим Пошо қўл остидаги қурбошиларни Кўлоб районида тўплаб, шунингдек, ҳар бирида 500 кишидан иборат бўлган Саид Полвон ва Мулла Ниёз қурбоши дасталари билан биргаликда 1923 йил 16 февралда Вахш дарёсидан кечиб ўтиб, унинг унги қирғоғидаги Қурғонтепа

туманига борди¹ ва Ҳисор водийсига томон йўл олди. Салим Пошо Шурянбоши деган жойда вақтинчалик ўз қароргоҳини ўрнатди. Ниҳоят, Иброҳимбек қўрбошидан Салим Пошонинг Олий бош қўмондон эканлиги тан олинган хабар унга етиб келди. Бу хушхабарни Салим Пошо узоқ пайтдан буён интиқлик билан кутар эди. Салим Пошо қўл остида энди 10000 кишидан ортиқ истиқлолчи тўпланди.

1923 йил феврал ойида Салим Пошо Шурянбошида қурултой чақириб, унда қўрбошилар билан учрашди ва ҳар бир дастанинг ҳаракат режасини белгилаб берди². Қурултойда иштирок қилган Иброҳимбек билан биргаликда Салим Пошо бир вақтнинг узида икки йўналиш бўйича ҳужум ҳаракатлари қилиш режасини ишлаб чиқишди. Қисқа ва самарали ўтган бу анжумандан сўнг, Салим Пошо 6000 жангчидан иборат асосий кучларни олиб, Ғузор—Қарши—Ғарбий Бухоро томонга қараб йўл олди. У Самарқанд ва Ғарфона истиқлолчилари билан кейинроқ қўшилишни ҳам мулжаллади. Иброҳимбек қўрбоши бўлса, 3000 йигит билан Душанбе—Ҳисор—Қабодиён томонга юриб, Шарқий Бухорода совет ҳокимиятини батамом тугатиши ва Салим Пошо қўшинининг орқа томонини муҳофаза этиши шарт эди. Бу режани амалга ошира бориб, улар 1923 йилнинг баҳорида Қарши—Карки, Термиз—Бойсун линиясига чиқишди. Салим Пошонинг 1300 суворийси Калиф томонга йўл олиб, туркман бойлари билан қўшилишга ҳаракат қилди³. Турди Тўқсабо истиқлолчилари эса Салим Пошо билан биргаликда Қарши шаҳри устига юриш қилишди. Урта Бухородаги 15 та қўрбоши Салим Пошо ихтиёрига ўтди⁴.

Салим Пошо қўрбошилардан ўз дасталарида қаттиқ тартиб-интизом ўрнатишни талаб этди. У Темурбек қўрбошига ёзган мактубида «мужоҳидлар уйларига ҳар сафар бориб келиш учун жунаганларида албатта ўз ҳарбий бошлиқларидан **тегишли рухсатнома** (таъкид бизники — Қ. Р.) олишлари шарт» эканлигини таъкидлайди.

Салим Пошо Иброҳимбек қўрбоши бўйсунганлигига қарамасдан, барибир унга ишонмайди ва амалда купроқ Темурбекка сўянади. Шунинг учун ҳам у Темурбекни «бий» унвонидан «додхоҳ» даражасига кутарди.

¹ Бобоҳўжаев А. Уша асар, 245- бет.

² Иркаев М. Уша асар, 370- бет.

³ История гражданской войны в Узбекистане. Т. II. С. 333.

⁴ РГВА, 985- фонд, 1- руйхат, 12- иш, 218- варақ.

Салим Пошо Давлатмандбекнинг бевасига уйлангач, Кўлоб вилоятидаги кўрбошилар уртасида ўзининг мавқеини янада мустаҳкамлади.

Шундай қилиб, 1923 йил баҳорида Бухоро республикаси ҳудудида қуйидаги учта йирик лашкарбоши: Мулла Абдулқаҳҳор кўрбоши Ғарбий Бухорода (Нурога ва Ғиждувон томонларда); Иброҳимбек кўрбоши Шарқий Бухорода (Ҳисор водийсида); Салим Пошо Урта Бухорода (Қарши йўналишида) қизил армияга қарши оммавий равишда хужум бошладилар¹.

Туркистон fronti қўмондони А. И. Корк ўз навбатида катта миқдордаги кучларни Бухоро республикаси ҳудудида, хусусан, Шарқий Бухорога ташлаш ҳақида буйруқ берди. Бухорога 3-отлиқлар бригадаси, 11-отлиқлар дивизияси ва 6-алоҳида отлиқлар бригадаси зудлик билан етиб келди. Қарийб 15000 кишидан иборат бўлган бу босқинчи кучлар П. А. Павлов бошчилигидаги 13-ўқчи корпусга бирлаштирилди².

Шарқий Бухородаги қизил аскарлар олдига икки асосий вазифа қўйилди ва шундан келиб чиққан ҳолда босқинчилар қўшини қуйидаги икки гуруҳга ажратилди: «а) 7-ўқчи полк, 1-алоҳида бригада, 10-отлиқлар полки, 1-ва 2-тоғли отлиқлар батареяси Вахш йўлида дарёнинг сул соҳилидаги кўзғолончиларнинг уюшган гуруҳларини тор-мор қилиши, Дарвозни эгаллаши ва кўзғолончиларнинг маркази бўлган Қалъайи Хумб, Тобилдара, Чилдарадаги алоҳида дасталарни мағлубиятга учратиб, Панждаги чегаранинг қуриқлашни мустаҳкамлаши лозим эди; б) 9-полк, 11-отлиқлар дивизияси, 3-дивизия, 7-ва 9-тоғли батарея Вахш дарёсининг ўнг соҳилида кўзғолончиларнинг уюшган гуруҳларини тор-мор қилиши ва мазкур жойларни улардан тозалаши керак эди...»³

Совет қўмондонлиги ўз жанговар операцияларида авиациядан усталик билан фойдаланар эди. Ўша даврдаги ҳарбий ҳаракатларда самолётларнинг хизмати жуда катта бўлган. Истиклолчилар ва маҳаллий аҳоли руҳиятига бу «пулат қузғунлар» ўз таъсирини курсатмасдан қолмади. «Авиациянинг вазифаси энг аввало шундан иборатки, ун-

¹ Қўранг: Ишанов А. Ўша асар, 303—304-бетлар.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т. II, с. 334; Боевой путь войск Туркестанского военного округа. М., Оборонгосиздат, 1959. С. 163.

³ РГВА. 895- фонд. 1-руйхат, 471-иш, 70—71-варақлар.

дан бомбардимон қилишда, пулемётлардан уққа тутишда, варақалар ташлашда ва алоқа хизматида фойдаланиларди»¹.

Совет қўмондонлиги ўз кучларини юқоридаги тартибда жойлаштиргач, истиқлолчилик ҳаракатига қарши умумий ҳарбий ҳаракатларни Шарқий Бухорода 1923 йил март ойининг бошларида, Ғарбий Бухорода март ойининг ўрталарида бошлаб юборди².

Қизил армия қўшинлари бутун Бухоро республикаси ҳудудида истиқлолчиларга қарши бошлаган ҳарбий ҳаракатларини апрел-май ойларида янада фаоллаштиришга муваффақ бўлди. Натижада ватанпарварлар лашкари бир неча жангларда мағлубиятга учради. Масалан, Салим Пошо дасталари Қарши районида ўзидан устун қизил армия қўшинлари билан бўлган жангда мардонавор курашсаларда, улардан енгилиб, Шарқий Бухоро томонга қайтадан чекиндилар. Салим Пошо Калиф ва Денов орқали Ҳисор водийсига келди³.

Бир неча сўз тарихий адабиётларда деярли ёритилмаган **Матчо беклиги**даги истиқлолчилик ҳаракати хусусида. Матчо беклиги қулай жуғрофий уришда жойлашган бўлиб, муҳим стратегик аҳамиятга молик жой эди. Бухоро амирлиги ҳудудининг бир қисми бўлган бу ер ҳозирги вақтда Шимолий Тожикистонга қарайди. Матчо беклиги Фарғона, Самарқанд, Қоратегин истиқлолчиларининг Шарқий Бухородаги сафдошлари билан алоқани боғлаб турувчи муҳим ҳалқа эди. Беклик аҳолиси 1923 йилнинг баҳоригача 6 йил давомида қизил армия томонидан Матчога қилинган ҳамма ҳужумларни қайтариб турдилар. Матчоёиликларнинг миллий озодлик курашига Авлиёхўжа Эшон ғоявий жиҳатдан раҳнамолик қилди. Унинг тўртта ўғли — Эшон Тўра, Аҳмадбек, Аҳрорхон, Асрорхон қурбошилар истиқлолчиларнинг ҳарбий раҳбарлари эди⁴. Шунингдек, Матчода Холбута қурбоши ўзининг катта дастаси билан ҳаракат қиларди. Аҳмадбек Матчо беки бўлиб, Обурдон қишлоғи бекликнинг маркази эди.

1923 йил 18 мартда қизил армия Матчо беклигини босиб олиш ва бу ерда совет ҳокимиятини урнатилуш учун ҳал

¹ РГВА. уша жойда. 72- варақ.

² Қаранг ва таққосланг: РГВА, уша жойда. 70- варақ.

³ Ўзбекистон МДА. 48- фонд. 1- рўнхат. 171- иш. 117- варақ.

⁴ Шаҳобиддин Яссавий Исмоилияйх ўғли. Turkistan Aseliq Haqiqatlari. Истанбул, 1984. S. 36—37.

қилувчи жанг ҳаракатларини бошлаб юборди. 2 апрелда бекликнинг маркази Обурдон, шу ойнанг охирида эса бутун Матчо беклиги босқинчилар томонидан босиб олинди. Совет ҳокимиятига бўйсунини хоҳламаган маччойликлар собиқ ҳукмдорлари Аҳмадбек бошчилигида қизил армияга қарши яна узоқ муддат давомида миллий истиқлол курашини давом эттиришди. Собиқ Матчо беклиги эса Туркистон АССР таркибидаги Самарқанд вилоятига киритилиб, бу ерда зўравонлик билан совет ҳокимияти ўрнатилди.

Иброҳимбек қўрбоши дастлаб Шарқий Бухорода муваффақиятли равишда жанговар ҳаракатлар олиб борди. У Сурхон дарёси атрофидаги Юқори Какайди (Шарқий Шеробод — ҳозирги Қумқўрғон тумани)да бир қатор жанглар ўтказди. Иброҳимбек бу жангларда устунликка эриша олмагач, яна орқага қайтиб, Душанбе атрофидаги Лоқайда ўз кучларини мустаҳкамлади ва янги жангларга тайёрланди. Иброҳимбек атрофида Раҳмат Мирохўр, Барот Эшик оғаси, Мулла Ниёз, Мулла Эсон (Иссо), Ширин Тўқсабо, Аҳмадбек, Абдуқодир Қарлуқ¹, Абдуқайом парвоначи каби нуфузли қўрбошилар бирлашди. «3 майдаги маълумотларга кўра, Салим Пошо Ховалинг атрофидан Оқсув дарёсининг юқори қисмига — Фузайл Махдум билан учрашиш учун жўнаб кетди»².

Қизил армиянинг Шарқий Бухорога босқини натижасида май ойида бу ерда қўрбошилар дасталари тузилди ва улар босқинчиларга қарши жангларда қатнашди. Бир ҳужжатда ёзилишича, 10 майга келиб Шарқий Бухородаги бундай дасталарнинг сони 47 та эди. Бу қўрбошилар дасталарига босқинчиларнинг зўравонлиги ва хунрезлигини ўз кўзи билан кўрган маҳаллий ўзбек ва тожик йигитлари оммавий равишда қирар эдилар.

Май ойининг бошларида Урта Бухоро—Қашқадарё воҳасида ҳам жанглар қизиб кетди. Қаршидаги ватанпарварларга бу пайтда Самарқанддаги энг нуфузли қўрбошилардан бири **Очилбек** ўзининг 200 дан ортиқ йигити билан ёрдамга келди. Очилбек Самарқанд ва унинг теварагида қизил аскарларга қарши тинимсиз жанглар олиб борган. Бу ҳужумлари оқибатида Самарқанд—Зарафшон худудидан Маччо тоғлари этакларига қадар бўлган жойларда совет ҳокимиятини тугатишга муваффақ бўлди. Туркиялик

¹ РГВА, 28113- фонд, 7- рухат, 90- иш, 60- парақ.

² Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- рухат, 182- иш, 175- парақ.

тадқиқотчи Али Бодомчининг ёзишича, у аслан найман уруғи ўзбекларидан бўлиб, кураш майдонига чиқмасдан аввал узоқ муддат Тошкентда булган, урисчани урганган, жадид мактаблари таъсирида маънавий савиясини орттирган. Айни пайтда Тошкентда «ҳаммоллик» билан шуғулланиб маълум миқдорда бойлик туплаган ва уни ҳам миллий кураш йўлида сарф этган. Очилбек ватаний ахлоққа эга, жасур, вазмин табиатли шахсият соҳибидир. Қурбошилиқни бошлашдан аввал у Бухоро амирининг тоғаси Саййид Акрам Тураниннг хизматида бўлиб аскарликни ўрганган. Бу фикрни Очилбекнинг қароргоҳида булган Валидий уз хотираларида ҳам тасдиқлайди. Очилбек 1918 йилдан истиқлолчилик ҳаракати сафига қўшилган, атрофида 2000 дан зиёд аскарлик малакасига эга йигитлари булган. Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти Очилбек ҳузурига жадид зиёлиси Қори Комилни сиёсий маслаҳатчи сифатида жўнатган эди.

Қарши вилоятига келиб, Китоб шаҳридан 20 чақирим шарқдаги Варганза (Ваганзи) қишлоғида урнашган Очилбек билан қизил аскарлар уртасида 1923 йил 9 майда тенгсиз олишув бўлди. «10 майдаги маълумотларга қараганда, Очилбек дастаси Китоб атрофидаги муваффақиятсиз жангда ўз байроғини йўқотиб ва бир неча ўликларни, шу жумладан, Очилбекни ҳам қолдириб, Тахта Қорача домини орқали Қайнар Булоқ йўлидан Самарқанд вилоятига жўнаб кетишди. Очилбекнинг ўлиmidан сўнг 130 йигитдан иборат дастага Зиёвуддин бошчилик қила бошлади»¹.

Совет маъмурларининг эътироф қилишларича, 1923 йил май ойида истиқлолчилар сафига маҳаллий миллатга мансуб кўплаб масъул ходимлар, милиционерлар келиб қўшилишган. Бир ҳужжатда таъсирчан қилиб ёзилганидек, «Шаҳрисабзда кейинги пайтда милиция сафидан босмачилар гурӯҳига бориб қўшилиш оммавий хусусият касб этмоқда, яқунланаётган ҳафта мобайнида Яккабоғдан 8 милиционер кўлда қурол билан кетиб қолишди, улардан Шамсутдин Хўжа дегани от ва револьвер билан, ревкомда ишлайдиган бир хизматчи бўлса қуролсиз равишда мужоҳидлар сафига ўтди»².

Яккабоғда бундай ҳодисалар илгари ҳам булган эди. Бутун Бухоро Марказий Ижрония Кўмитаси аъзоси, Шаҳрисабз вилояти Яккабоғ ревкомининг раиси Мирза Одил

¹ Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 171- иш, 117- парақ

² Ўзбекистон МДА, 48- фонд, 1- руйхат, 171- иш, 117- парақ

Фозилов¹ 1921 йилнинг биринчи ярми ва 1922 йил давомида Қашқадарё ва Шарқий Бухоро чегараларида ҳаракат қилган Жабборбек қўрбоши, Бозорбек (Одилов), унинг ёрдамчиси Бозор командир (Хужамқулов) каби қўрбошилар билан амалий ҳамкорликда ишлаган ва ушбу ҳамкорлик натижасида Яккабоб шаҳри ва қалъаси узок муддат ватанпарварлар қўлида бўлган эди. Фозилов томонидан Яккабоб қалъасидаги қурол-яроғ Жабборбек қўрбоши дастаси ихтиёрига берилгач, ватанпарварларнинг кучлари анча кўпайди. Фозилов бу ишларни махфий равишда қилган. Ниҳоят, 1923 йилнинг бошларида чекистлар Фозиловнинг изига тушиб, уни қамоққа олишди. Ўз халқининг ватанпарвари сифатида қўрбоши дасталарини қўлаб-қувватлаган ва улар билан доимий равишда алоқа боғлаб турган собиқ ревком Мирза Одил Фозилов кейинчалик — 1923 йил 18 августда Эски Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган Туркистон fronti 13- уқчи корпуси ҳарбий трибуналининг сайёр сессияси ҳукмига кура отиб ташланди².

Иброҳимбек қўрбоши Ҳисор воҳаси (Душанбе агрофи)да ўз кучларини жипслаштиргач, қизилларга қарши ҳужумга ўтди. У май ойининг охирида 2- Туркистон отлиқлар полкини Обикийик қишлоғида қуршаб олишга муваффақ бўлди. Иброҳимбек билан Салим Пошо ўртасидаги ихтилоф қизил аскарларни бу ерда муқаррар тор-мор қилинишдан қутқариб қолди. Салим Пошонинг Қаршидаги мағлубиятидан сўнг, Иброҳимбек яна унга буйсунмай қўйган эди. Иброҳимбекнинг ҳужуми ҳақидаги хабарни эшитгач, Салим Пошо ўзининг 2500 кишилиқ қўшини билан унинг қароргоҳига келди. Қизил аскарлар билан Иброҳимбек қўшини ўртасидаги қонли тўқнашувни кузатгач, Салим Пошо ўз сафдошига ёрдам бериш ўрнига, аксинча унга дуқ-пуписа қилишдан нарига утмади. Натижада қулай имкониятдан фойдаланган қизил аскарларнинг бошқа — 1- Туркистон отлиқлар полки Иброҳимбекка тусатдан орқа томондан кучли зарба берди. Жанг қизиган пайтда келиб, Иброҳимбекни чалғитган Салим Пошо ўз қўшини билан бу ерни тарк эди. Ушбу жангда Иброҳимбек мағлубиятга учраб, 500 аскарни йўқотди ва Вахш дарёсининг сўл соҳилига утиб кетди. Иброҳимбек ҳаммаси бўлиб, бу жангларда 1300

¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон МДА, 47- фонд, 1- руйхат, 425- иш, 110- варақ.

² Ўзбекистон МДА, 47- фонд, 1- руйхат, 425- иш, 110—111- варақлар.

кишидан ажралган, июн ойининг ўрталарига келиб эса Лоқайдаги истиқлолчиларнинг сони 15000 кишидан 350 кишига тушиб қолган эди¹.

1923 йил ёз-куз фаслларида муҳолифатчилар Шарқий Бухорода бўлган жангларда мағлубиятга учрашди. Бир қатор муваффақиятсиз жанглardan сўнг Салим Пошо 1923 йил 15 июлда Панж дарёсидаги Хирмонжой кечуvidан Афғонистонга ўтиб кетди². Совет ҳукуматининг қатъий талаби билан Афғонистон маъмурияти Салим Пошони ўз давлати ҳудудидан чиқариб, уни Эронга жўнатди³. Валидийнинг ёзишича, Салим Пошо Эрон орқали Туркияга келди ва ўз юртида савдо-сотик билан шугулланиб, фабрика очди⁴.

1923 йил июл ойида қизил аскарлар Қоратегин беклиги устига юриш қилишди. Бу ерда Қоратегин ҳокими Фузайл Махдум раҳбарлигидаги истиқлолчилар уч йилдан бери қизил аскарларнинг барча ҳужумларини қайтариб, Қоратегинни улар босиб олишига йул қўймаётган эди. Бироқ, бу гал қизил аскарларнинг кучлари ватанпарварларникига нисбатан бир неча марта ортиқ эди. Натижада 29 июлда Қоратегин беклигининг маркази Фарм шаҳри қизил аскарлар томонидан босиб олинди. Истиқлолчилар Фарм шаҳрини мудофаа этиб, қизил аскарлар қилган тивимсиз ҳужумларни 12 соат давомида қайтаришга муваффақ бўлсалар-да, охири Фармни ташлаб чиқишди. Фузайл Махдум ва унинг йигитлари Қоратегин беклигида қизиллар билан жангни яна давом эттирдилар. Фузайл Махдумнинг йигитлари Дарвоз беклигидан ёрдамга келган кучлар билан қўшилгач, Тобилдара қишлоғида қизил аскарларга қарши ҳужумга ўтдилар. Афсуски, бу ҳужум ҳам самара бермади⁵.

Дарвоз беклигида босқинчи қизил армия билан истиқлолчилар ўртасида жанглар қизиб кетди. Дарвоз беги Телваршо билан Фузайл Махдум қўшинлари Қалъайи Хумбда тупланди. Қалъайи Хумб — бекликнинг маркази бўлиб, у шундай Афғонистон чегарасида жойлашган эди. Қоратегин ва Дарвоз бекликларининг бирлашган қўшинига қар-

¹ Glenda Frazer. Basmachi-II. P. 14—15

² РГВА. 1143- фонд, 1- рўйхат, 73- иш, 99- варақ.

³ Каранг: Бобоҳўжаев А. Ўша асар, 247- бет; Ўзбекистон МДА, 47- фонд, 1- рўйхат, 372- иш, 33—38- варақлар.

⁴ Салим Пошо 1927 йили Туркияда ўлдирилган.

⁵ История Б.Н.С.Р. С. 268; «Туркестанская правда» (Ташкент), № 168, 17 августа 1923 г.

ши қизил аскарлар катта миқдордаги ҳарбий кучлар ва самолётларни ташлашди. Ватанпарварлар босқинчи қизил аскарларнинг иккита самолётини уриб тушириб, уларнинг анча жангчиларини ўлдирдилар¹.

Лекин, пировардида бу жангда ҳам истиқлолчилар мағлубиятга учради. У қуйидагича юз берди. «12 августда Дарвознинг пойтахти Қалъайи Хумб эгалланди. Қалъайи Хумбдан совуқ ва ўт очувчи қуроллар, босмачилар ва Салим Пошонинг буюмлари қўлга киритилди»². — деб ёзган эди. уша пайтда Тошкентда чиқадиган большевиклар газетаси.

Атиги бир ой муқаддам ватанпарварларнинг 2000 кишилик катта қўшинига бошчилик қилган Фузайл Махдумдек машҳур қўрбошининг ихтиёрида энди бор-йўғи 200—300 йигит қолди, холос. Тўқнашувларнинг бирида у офир ярадор бўлди. Фузайл Махдум кейинги жангларга куч тўшлаш учун ҳам вақтинчалик кураш майдонини тарк этди. У, биродари, — Дарвоз беги Телваршо ва оз сонли аскарлари билан биргаликда Афғонистон чегарасидан ўтди. Орадан 2 йил ўтгач, Телваршо яна собиқ Дарвоз беклиги ҳудудида ўзининг 300 кишилик дастаси билан пайдо бўлиб, қизил аскарларга қарши жанглар олиб борди³. Фузайл Махдум ҳам тез орада Шарқий Бухорога қайтиб, яна узоқ пайт давомида босқинчиларга қарши ҳаёт-мамот курашида қатнашди.

Ватанпарвар кучлар Қоратегин ва Дарвоздаги мағлубиятларига қарамай, Шарқий Бухорода қизил армия қисмларига қарши шиддатли жанглар олиб боришди. Шарқий Бухородаги бутун қўрбоши дасталари 1923 йилнинг ёзида Иброҳимбек томонидан катта куч-ғайрат сарф қилиб бирлаштирилди. Истиқлолчиларнинг сони 5000—7000 кишига етди. Иброҳимбек эндиликда яна Шарқий Бухоро қўрбошиларининг тан олинган ягона йўлбошчиси бўлиб қолди. Иброҳимбек қўрбошининг ўзи Ҳисор водийси ва Панж дарёси атрофида қатор муваффақиятли ҳарбий ҳаракатлар ва жанг амалиётларини ўтказди. Ҳисор водийси — ўзбек лақайлари яшайдиган жой яна Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг эъгиروف этилган доимий маркази бўлиб қолаверди.

¹ Glenda Frazer. Basmachi—H. P. 17.

² «Туркестанская правда», № 186. 7 сентябрь 1923 г.; История Б.Н.С.Р. С. 270.

³ РГВА. 28113- фонд, 7- рўйхат, 90- нш, 164—165- варақлар.

Сурхон воҳасида бўлса Хуррамбек қурбоши уз таъсир доирасини кучайтириб, бу ердаги истиқлолчи кучларга бошчилик қиларди.

1924 йил январда Иброҳимбек қурбоши Вахш дарёсининг унг қирғоғида узининг асосий кучлари билан жойлашган эди. У Хисор водийсида (асосан лақайлар яшайдиган Куктош томонда), шунингдек, Вахш дарёси соҳилларида қизил аскарларга қарши бир қатор кучли зарбалар беришга муваффақ бўлди. Бу пайтга келиб, Шарқий Бухорода Хуррамбек ва Боймат (Какайди томонида, ҳозирги Кумқўрғон ва Жарқўрғон туманларида), Мулла Ниез, Раҳмон Додхоҳ, Боймурод (Душанбе атрофида), Асадуллабек (Вахш дарёсининг унг қирғоғида), Мулла Эсон (Тўртқўлда), Усмонқул, Мирза Али (Ховалингда), Барот Тўқсабо (Балжувонда), Алла Назар Полвон (Қўлобнинг жануби-ғарбида), Эшон Гиш (Мўминободда), Телваршо (Тагмай атрофида), Темир Тўқсабо, Достон Тўқсабо, Тоғай Сари¹ каби қурбошилар дасталари бўлиб, уларнинг ҳар бири ихтиёрида 400—350 жангчи бор эди².

Шарқий Бухорода ўрнатилаётган совет режими Иброҳимбек қурбошига қарши курашда ҳам худди Ғарбий Бухорода бўлгани сингари ислом дини уламоларидан кенг фойдаланди. Шарқий Бухородаги бугун аҳоли ўртасида катта нуфузга эга бўлган лақайларнинг энг таниқли ва машҳур мулласи Эшон Хўжа Домулло Доноҳон Лоқай ревкомининг қатъий талаби билан 50 кишилик делегацияга бош бўлиб, 1924 йил 4 февралда Иброҳимбек ҳузурига жўнаб кетди. Делегация Иброҳимбекни совет ҳукумати вакилларига таслим бўлишга кундириши керак эди. Шарқий Бухоро истиқлолчиларининг йўлбошчиси Иброҳимбек қурбоши 11 февралда Ингичка қишлоғида бўлган учрашувда делегация аъзоларига қатъий рад жавобини берди. Бу ҳолдан қаттиқ ғазабланган қизил армия қисмлари Иброҳимбек қўшинига қарши ҳужумга ўтди. Аёвсиз ўтган тўқнашувларнинг бирида Иброҳимбек қўлидан ярадор бўлди, унинг 5 та қурбошиси ва 75 та йигити ўлдирилди³.

Иброҳимбек қурбоши бу мағлубиятга қарамасдан, 1924 йил март—апрел ойларида Хисор водийси ва Вахш дарёси

¹ Темир Тўқсабо, Достон Тўқсабо, Олимхон, Тоғай Сари каби қурбошилар 1923 йил декабр ва 1924 йил январ ойларида Афғонистондан Шарқий Бухорога қайтиб, қизил аскарларга қарши курашни яна давом эттирдилар.

² Қаранг: РГВА, 28113- фонд, 7- рўйхат, 90- иш, 165- варақ.

³ Иркаев М. Ушш асар, 443- бет.

атрофларида уз ҳаракатларини фаоллаштирди. Бу ҳол Туркистон фронтидаги ҳарбий-сийосий вазият ҳақида Туркфронт қўмондонига 1924 йил баҳорда юборилган ҳисоботнинг Шарқий Бухоро қисмида қуйидагича таъкидланади: «Босмачиликнинг асосий маркази Вахш дарёси унги қирғоғи, хусусан, Сурхон воҳаси бўлиб қолишда давом этмоқда... Боботоғ ва Сурхон воҳасида босмачиликнинг пасайиши кўзга ташланмаяпти, бу жойларда уларнинг миқдори жуда тез ўсиб, 545 кишини ташкил қилмоқда... Дасталарнинг бир қисми Шерободдан шарқда ва ҳаттоки шимоли-ғарбда ҳаракат қилмоқда. Бу ердаги дасталар жуда ҳам ҳаракатчан ва эпчил.

Иброҳимбек бутун Шарқий Бухородаги марказий сиймодир. Унга Явон Лоқайидаги барча қўрбошилар бўйсунмоқда; Боботоғ ва Сурхон воҳасидаги дасталар унинг обрусини сўзсиз тан олмоқда; чап қирғоқдаги қўрбошилар эса унга туғридан-туғри бўйсунмоқдалар, бундан фақат Эшмат мустаснодир»².

Қашқадарё воҳасида ҳам истиқлолчилар бу пайтда муваффақиятли жанг ҳаракатларини олиб боришди. Бухоро МИК 1924 йил 28 майда чиқарган «Шарқий Бухорони советлаштириш ҳақида»ги қарори билан Шарқий Бухоро ишлари бўйича Фавқулодда Комиссияни тугатиб, унинг вазифаларини эндиликда тузиладиган Шарқий Бухоро Советларининг Ижроия Комитетига топширди. 7 июнда бўлган Диктаторлик Комиссиясининг сўнгги кенгайтирилган мажлисида ушбу қарорнинг ижроси амалга оширилди.

Шарқий Бухоро Ижроқўмининг маъмурий бошқарувиغا Душанбе, Қоратегин, Қўлоб, Сарисийё, Қўрғонтепа вилоятлари киритилди.

Шарқий Бухорода Ғарбий Бухородан фарқли ўлароқ, қизил армия қисмлари 1924 йилнинг иккинчи ярмида сезиларли ҳарбий ютуқларга эриша олмади. Чунки фақат биргина Қўлоб вилоятининг Ховалинг ва Балжувон туманларида ҳаракат қилган Мирзо Додхоҳ ва Мулла Олим Машиначи, Шўробод ва Даштижум туманларидаги Почтахон Эгамберди, Алла Назар ва Жонхон, Данғара ва Қизил Мозор туманларидаги Ортик, Тоғай Сари ва Барот каби қўрбошилар қўл остида бир неча минг истиқлолчи бўлган. Қўрғонтепа вилояти ва Ҳисор водийсида ҳам уларнинг кагга кучлари жойлашган эди.

¹ Бу ҳақда қarang: РГВА, 110- фонд, 1- руйхат, 531- иш, 86- варақ.

² РГВА, 110- фонд, 1- руйхат, 527- иш, 17—18- варақлар.

1924 йил июнда Акбар Тўқсабо бошчилигидаги 300 киши Кулоб шаҳрига ҳужум қилиб, шаҳарни қизил аскарлардан озод қилдилар. Қизил армия Олтой бригадасининг командири Н. Томин истиқлолчилар билан бўлган жангда улдирилди. Кулоблик маҳаллий аҳоли истиқлолчиларга катта ёрдам беришди. Лекин қизил аскарлар катта миқдордаги ҳарбий кучларни тўплаб, август ойида Кулобни қайтадан босиб олишди. Иброҳимбек кўрбоши бўлса июнавгуст ойларида Ҳисор водийсида бир қатор муваффақиятли ҳарбий ҳаракатларни амалга оширди.

1924 йил 6 сентябрда Иброҳимбек Оролтуқай (Аралтугай) атрофида Шарқий Бухоро кўрбошилариининг навбатдаги курултойини ўтказди. Мазкур анжуманда Саид Олимхошнинг вакили ҳам қатнашди. Унда кўрбошилар келгуси жанг режаларини муҳокама қилдилар. Курултой ўтаётганда 63-отлиқлар полки жангчилари тўсатдан ҳужум қилиб, уларга ташландилар. Иброҳимбек ўз сафдошлари билан жанг қилган ҳолда чекинди. 1924 йил ёзи ва кузида бўлган жангларда қизил аскарлар томонидан Шарқий Бухорода 50 кўрбоши ва 2500 йигит ўлдирилди¹, шундан 30 кўрбоши Иброҳимбек мансуб бўлган ўзбекларининг лақай уруғидан эди. Лекин Шарқий Бухорода ҳали катта миқдордаги ватанпарвар кучлар мавжуд бўлиб, улар босқинчи қизил армия қисмларига қарши миллий истиқлол курашини матонат билан олиб борардилар.

Маълумки, 1924 йил кузида Туркистон минтақасида миллий-ҳудудий чегаралаш ўтказилиб, умумий Туркистон негизида Ўзбекистон ва Туркменистон ССР ҳамда Тожикистон АССР (Ўзбекистон ССР таркибида), шунингдек, Қорақалпоғистон мухтор вилояти (Қозоғистон АССР таркибида) тузилди. Шарқий Бухоро ҳудуди асосан Тожикистон АССР таркибига киритилди. Бир-бирига қарши курашаётган ҳар икки томон юзага келган янгича сиёсий вазиятда ўз кучларини қайтадан тартибга келтирди. 1924 йил сентябр ойида РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси «Ўрта Осиёдаги босмачиликка қарши кураш кенгашлари ҳақида Низом» қабул қилди². Мазкур Низомга кўра, Ўрта Осиё ҳудудида 1924 йил сентябрда Марказий республикалар ва вилоятларнинг «босмачилик»ка қарши кураш доимий кенгашлари тузилди. «Босмачилик»ка қарши кураш Марказий кенгаши Тошкент шаҳрида жойлашган эди.

¹ Иркаев М. Уша асар, 466—467-бетлар.

² Пограничные войска в СССР, 1918—1928, с. 605—607.

Бу кенгаш фаолиятини РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг раиси бошқарди, унга ўринбосар қилиб Ўзбекистон ХКС (Халқ Комиссарлари Кенгаши)нинг раиси тайинланди. Кейинчалик ушбу кенгашлар «босмачилик»ка қарши кураш комиссиялари деб номланди¹. Улар ута жирканч ва қабиҳ усуллар билан истиқлолчиларга қарши курашдилар.

Истиқлолчиларга қарши курашда бутун куч ва воситаларни марказлаштириш ва бирлаштиришга қаратилган йўл эндиликда партия ва совет ҳукумати томонидан очишмай амалга оширилди. Совет тоталитар режими томонидан қурилган ушбу чора-тадбирларга қарамасдан истиқлолчилар ўз курашларини бўшаштирмадилар. 1924 йил 15—23 декабрда Қарши атрофларида Мустафоқул қурбоши ўзининг 350 кишилик бешта дастаси билан қизил аскарларнинг бир неча отрядини қириб ташлади. Кейин улар Бойсун томонга ўтиб кетишди². Қизил армия қумондонлиги истиқлолчиларга қарши бирорга чора қўришга улгуролмай қолди.

Бухоро амирлиги ўрнида ташкил топган Бухоро республикасида истиқлолчилар қизил армия қисмларига қарши қарийб 5 йил давомида шиддатли жанг ҳаракатларини олиб боришди. Бу курашда бухороликлар фақат ўз кучлари ва ички имкониятларига суяниб, жаҳондаги энг қудратли ҳарбий давлатнинг тиш-тирноғига қуролланган армиясига қарши тура олдилар. 1924 йилнинг охири ва 1925 йилнинг бошларига келганда Ғарбий Бухорода истиқлолчилик ҳаракати вақтинчалик мағлубиятга учради. Шундай қилиб, Бухоро республикаси ҳудудидаги истиқлолчилик ҳаракатининг **БИРИНЧИ ДАВРИ** поёнига етди.

Шарқий ва Ўрта Бухоро ҳудудида эса бу ҳаракат 1925 йилда ҳам пасаймади, балки у аввалгидек давом этаверди. Совет тарихчиларидан бирининг ёзишича, 1925 йил январ ойида бу ерда 46 та қурбоши ихтиёрида 1400 киши бор эди³.

Бухоро ватанпарварларининг қўпчилиги ўз юртларининг мустақиллиги ва озодлиги учун курашларда қурбон бўлди-

¹ Бу ҳақда қarang: Пограничные войска в СССР, 1918—1928, с. 606—607; Поляков Ю. А., Чугунов А. И. Конеч басмачества. М., «Наука», 1976, с. 115.

² Пограничные войска в СССР, 1918—1928, с. 610.

³ Иркаев М. Уша асар, 502-бет.

лар. Тирик қолган фидоиларнинг аксарият қисми ҳам беш йиллик тинимсиз жанглардан жуда чарчаган ва толиққан эди. Шунинг учун уларнинг кўпчилиги совет ҳокимияти вакилларига таслим бўлди. Таслим бўлишни хоҳламаган минглаб истиқлолчилар эса Афғонистон ва бошқа хорижий давлатларга муҳожир бўлиб жўнаб кетишди. Улар билан биргаликда ун минглаб бухороликлар ҳам ўзларининг киндик қонлари тукилган табаррук ва муқаддас тупроқни ташлаб, Ватан сарҳадларидан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Манбаларда уларнинг миқдори 400000 киши атрофида келтирилади.

Мусофирликда юрган бу ватандошларимиз ҳамда уларнинг фарзандлари учун она Ватан бўлган Туркистонни соғиниш ва кўмсашдан бошқа муътабар бир туйғу йук эди. Ватандошларимизнинг ҳижратда ўтказган турмушлари, уларнинг ҳаётлари, сийёсий ва ижтимоий фаолиятлари ўзининг ҳолис тадқиқотчисини интиқлик билан кутмоқда.

Лекин юртимизда ҳали кураш давом этар эди. Мавжуд совет тартибларига қарши собиқ Бухоро Халқ Республикасида, хусусан, ҳозирги Сурхондарё вилояти ва Тожикистон Республикаси ҳудудида ватанпарварлар яна ун йил давомида (1925—1935 йиллар) ҳаёт-мамот жанглариини олиб бордилар¹. 20-йилларнинг охирида Ўзбекистон ССРда коллективлаштиришнинг мажбурий суратда ўтказилиши, аҳолининг аксарият қисмини «сен — муштумзўрсан» деб, асоссиз равишда бадарға қилиниши ва қамоққа ташланиши оқибатида кураш қайтадан авж олди. Бутун Ўзбекистон ҳудудида бўлгани сингари ҳозирги Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида ҳам халқнинг кўпчилик қисми мустабид совет режимиға қарши курашға кўтарилди. 30-йилларнинг бошида эса Шарқий Бухорода Иброҳимбек қўрбоши яна қайтадан пайдо бўлиб, совет армияси жангчиларига қарши сўнгги йирик жанглариини ўтказди. СССР катта куч-ғайрат сарфлаб, бутун Туркистон тупроғида бўлгани сингари Бухоро заминидағи истиқлолчилик ҳаракатини ҳам фақат 1935 йилға келибгина, бутунлай тор-мор қила олди, холос.

¹ Ҳаракатнинг **ИККИНЧИ ДАВРИ** ўз ичига 1925—1935 йилларни қамраб олган бўлиб, у ҳали Ватанимиз тарих фанида мутлақо ўрганилмаган ва ёритилмаган мавзу саналади.

ХУЛОСА

Тарих халққа сабоқ ва маърифат беради. Тарихни ўрганмасдан туриб келажакни англаб бўлмайди. Ҳар бир инсон, ҳар бир халқ ўз ўтмиши ва кечмишини аجدодлари томонидан яратилган тарихий китобларни синчиклаб ўқиш ва мутолаа қилиш орқали билиб олади. Тарих инсон ақл-идроки ва тафаккурининг шундай бир нодир ва муъжизакор маҳсулидирки, унинг маънавий қудрати ва ёрдами билан биз барча кечмиш замонларнинг одамларига ҳамдаму ҳамнафас бўламиз. Ўлиб кетган асрлар силсиласини бутун ҳаяжонлари, курашлари ва зиддиятлари билан кўз унгимизда гавдалантирамиз. Инсон тарихдан таълим-тарбия олади. Тарих сабоқларидан ўзига тегишли хулоса чиқара олмаган, кечаги кунини яхши билмаган миллатнинг келгуси қисмати қандай бўлиши ўз-ўзидан равшан.

Шу жиҳатдан олиб қаралганда ҳам бугунги кунда Бухорода ёвқур боболаримизнинг босқинчи қизил армияга қарши олиб борган курашлари жуда катта аҳамият касб этади. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганлиги аجدодларимизнинг совет режимига қарши узок вақт давомида олиб борган қонли курашларининг мантиқий якуни, тарих ҳукми бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати ўз ривожланиш жараёнида катта икки даврни босиб ўтди. **БИРИНЧИ ДАВР** 1920—1924 йилларни ўз ичига олган бўлиб, унинг ўзи ҳам мустақил *уч боскич*дан иборатдир.

Биринчи боскичда (1920 йил кузи — 1921 йил октябр) собиқ амирлик ҳудудида истиқлолчилик ҳаракати бошланди. Энг аввало Шарқий ва Ўрта Бухорода юзага келган бу ҳаракат тез орада бутун Бухоро ҳудудини қамраб олди ва дастлабки ғалабаларга эришди. Қизил аскарларга қарши курашнинг олдинига Бухоронинг сўнгги амири Саид Олимхон бошқаришга уринди. Бироқ 1921 йил мартда у Шарқий Бухоро ҳудудидан Афғонистон давлатига угиб кетди. Мужоҳидлар қўшинига Шарқий Бухорода Иброҳимбек, Бухоро, Кармана, Нурота вилоятларида эса Мулла Абдулқаҳҳор қўрбоши раҳбарлик қилишди.

Ҳаракатнинг *иккинчи босқичи* (1921 йил ноябр — 1922 йил август) унинг энг кучайган даври бўлиб, бу машҳур саркарда Анвар Пошонинг Бухорога келиши билан бево-сита боғлиқдир. Истиқлолчилар бу пайтда деярли бутун Шарқий Бухорони қизил аскарлар қўлидан озод қилишди.

Душанбе, Кӯлоб, Қурғонтепа, Ҳисор, Денов, Шеробод, Бойсун шаҳарлари уларнинг тасарруфига ўтди. Қизил аскарлар ихтиёрида фақат Янги Термиз шаҳри ва Бойсун гарнизонигина сақланиб қолди. Фарбий Бухородаги истиқлолчилар ҳам Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигида республика пойтахти Бухоро шаҳрининг катта қисми ва унинг атроф туманларини эгалладилар. Шунингдек, бу босқичда муҳолифатчилар Ўрта Бухорода ҳам босқинчи қизил армия жангчиларига қарши зарбалар берилди.

Бухоро республикасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг *учинчи босқичи*да (1922 йил сентябр — 1924 йилнинг охири) ҳарбий ҳаракат асосан икки йўналиш: Шарқий Бухорода Иброҳимбек бошчилигида ва Фарбий Бухорода Мулла Абдулқаҳҳор етакчилигида кечди. Бу пайтда Иброҳимбек, Салим Пошо, Мулла Абдулқаҳҳор ҳаракатга умумий равишда раҳбарлик қилдилар. Шарқий Бухородаги кўрбошиларни бирлаштирувчи куч яна Иброҳимбек сиймосида намоён бўлса ҳам улар билан Бухоро, Кармана, Нурота (Фарбий Бухоро), Қарши, Шаҳрисабз ва қисман Сурхондарё (Ўрта Бухоро) вилоятларидаги истиқлолчилар ўзаро ҳамкорликда иш олиб бормадилар.

Тарихан яхлит ва муштарак Туркистон минтақасида 1924 йилнинг охири ва 1925 йилнинг бошларида миллий-ҳудудий чегаралаш ўтказилиши натижасида Бухоро ҳудуди Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР ва қисман Қорақалпоғистон мухтор вилояти таркибига киритилди. Ҳаракатнинг **ИККИНЧИ ДАВРИ** 1925—1935 йилларни ўз ичига олади ва ўз навбатида у ҳам мустақил *бир нечта босқичлар*дан иборатдир. Бу давр ўн йил давом этиб, узининг характери ва кучлар нисбати жиҳатидан биринчи даврга нисбатан анча фарқ қилади. Бу пайтда кураш Шарқий Бухоро (асосан ҳозирги Тожикистон Республикаси ҳудуди) ва Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро, Навоий вилоятларида кечди. Ҳаракатга умумий қумондон Иброҳимбек эди.

Бухоро кўрбошиларининг жанговар ҳаракатлари 30-йилларнинг ўртасигача давом этди. Бу энди алоҳида китобнинг мавзуси.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I б о б . Бухорода қизил армияга қарши ҳаракатнинг йулбошчилари	
1. Бухорога қизил армиянинг босқини ва амирлик тузумининг ағдариб ташланиши	5
2. Бухоро республикасида қизил армияга қарши ҳаракатнинг келиб чиқиш сабаблари ва унинг моҳияти	14
3. Ҳаракатнинг гоявий раҳнамолари	19
4. Бухоро кўрбошчилари	26
II б о б . Бухорода қизил армияга қарши ҳаракатнинг асосий ривожланиш босқичлари	
1. Бухорода муҳолифат ҳаракатининг бошланиши ва унинг дастлабки ғалабалари (1920 йил кузи — 1921 йил октябр)	57
2. Ҳаракатнинг явж олиши ва кучайиши. Анвар Пошо бошчили- гида олиб борилган жанглар (1921 йил ноябр — 1922 йил август) ...	74
3. Ҳаракатнинг кейинги ривожланиш босқичлари (1922 йил кузи — 1924 йил декабр)	101
А. Ғарбий Бухорода Мулла Абдулқоҳҳор бошчилигидаги ҳаракат ...	101
Б. Шарқий Бухорода Салим Пошо ва Иброҳимбек раҳбарлиги- даги жанглар	127
Хулоса	141

Ижтимоий-сиёсий нашр

КАҲРАМОН РАЖАБОВ

**БУХОРОГА ҚИЗИЛ АРМИЯ БОСҚИНИ
ВА УНГА ҚАРШИ КУРАШ: ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ
(1920—1924 йиллар)**

Тошкент «Маънавият» 2002

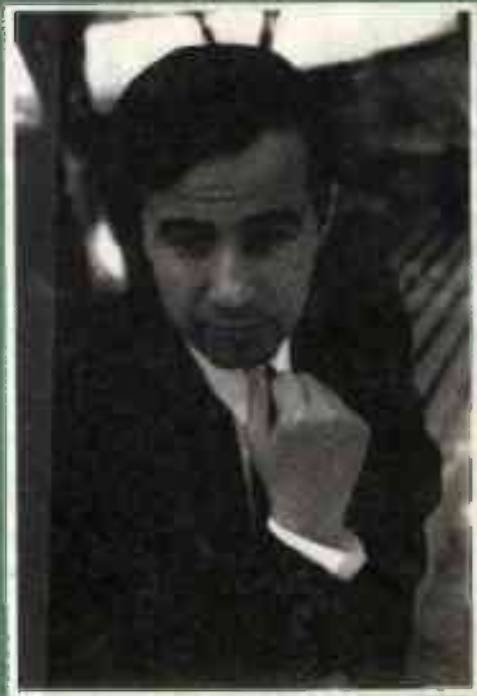
Муҳаррир *Б. Мурадилев*
Рассом *С. Соин*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусахҳиҳ *Ш. Наҳомбекова*

Тезинга 24.04.2002 й. да берилди. Босишта 14.06.2002 й. да руҳсат этилди. Бичими 84×108/₃₂. Тайме гарнитураси. Оффсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 7,56. Шартли кр.-отт. 7,77. Нашр т.8,18. 3000 нусха. Бухорتما № К-9185. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент. Буюк Турон. 41- уй. Шартнома 06-02.

Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий кучаси, 30- уй. 2002.

4050

Кахрамон Ражабов – 1962 йилда Бухоро вилояти Шофиркон туманида туғилган. ТошДУ (УзМУ)нинг тарих факультетини тугатган. Тарих фанлари номзоди.

“Мустақил Туркистон фидоари учун мужодалалар” рисоласи, шунингдек, ҳаммуаллифликда яратилган “Ўзбекистоннинг янги тарихи” (2-киتاب), “Ўзбекистон тарихи (1917-1991 й.)”, “Туркестайл в начале XX века: к истории истоков национальной независимости”, “Тарих шохидлиги ва сабоқлари” ва бошқа китобларнинг муаллифи. Туркистон ва Ўзбекистон тарихининг долзарб масалаларига бағишланган 200 дан зиёд илмий ва уммабон мақодалари нашр қилинган. Халқаро илмий конференциялар иштирокчиси. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон ФА Тарих институтида хизмат қилади.

Manzurat